

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УДК 94: 262.1(470+571) «17»

На правах рукопису

ЧУПИС ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ РОСІЇ
У XVIII СТ.**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Мордвінцев В'ячеслав Михайлович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	33
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ДУХОВЕНСТВА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ РОСІЇ.....	43
2.1. Податки та матеріальне забезпечення білого духовенства в контексті державної влади.....	43
2.2. Абсолютизм і духовні власники у боротьбі за землю, селян і феодальну ренту.....	86
РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ЗАЛУЧЕННЯ ДУХОВЕНСТВА В ЗАГАЛЬНО-ДЕРЖАВНУ СТРУКТУРУ.....	112
3.1. Зміни в статусі білого духовенства та його місце в державній структурі.....	112
3.2. Державно-правове регулювання чорного духовенства.....	146
ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	176
ДОДАТОК А.....	213
ДОДАТОК Б.....	214

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи, изд-е 1-е, 1830.

ПСПРИ – Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи.

РГАДА – Российский государственный архив древних актов, г. Москва.

РПЦ – Російська Православна Церква

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зміни, які відбулися протягом останніх двох десятиріч практично в усіх сферах суспільства, зумовили інтерес до історії Російської Православної Церкви (РПЦ) та становища духовенства у минулому серед науковців. Проблематика церковної історії все частіше стає підґрунтям для створення нових досліджень. Православна Церква в державній системі в проблемному ключі набуває інтерес не тільки з наукової точки зору, але і з позицій сучасного політичного становища. Взаємовідносини духовенства і влади протягом століть розвивалися нерівномірно та суперечливо, пронизували собою всі основні сфери життя країни: економіку, суспільні відносини, ідеологію, політику і культуру. Саме в XVIII столітті Церква зазнала кардинальних змін у фінансово-економічному становищі та правовому положенні. Становище духовенства в державній системі досліджуваного періоду стає важливим чинником вироблення теоретичних і практичних підстав існування в наш час вітчизняного православного духовенства у нових політичних умовах. Цілісна картина даної проблематики на сьогоднішній день відсутня. Наукові розробки у цій сфері дають змогу краще простежити специфіку церковної історії.

Наразі істориками вже розглянуто такі проблеми, як взаємовідносини між православним духовенством і населенням з одного боку, міжархієрейські стосунки у внутрішньоцерковному житті, суспільне та правове положення монастирів і церковного кліру, політичні умови існування єпархій. Найбільше уваги приділялося суспільно-політичним проблемам, але тільки в деякій мірі розглядалися положення церковних структур, господарсько-економічні аспекти їх існування, роль Церкви у регулюванні соціальних взаємовідносин тощо. Вищевикладене й обумовило актуальність теми даного

дослідження «Православна Церква в системі державної влади Росії у XVIII столітті».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11 БФ 046-01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є статус Православної Церкви в системі державної влади в XVIII столітті.

Предметом дослідження є норми, що регулюють правовий статус Церкви, структура церковного управління та політика уряду відносно духовного стану.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XVIII століття. Нижня межа обумовлена 1701 р. – початком реформування Церкви, час, коли виходить низка указів правового та фінансово-економічного статусу духовенства в Росії. Верхня межа – 1786–1788 рр. – пов'язана з секуляризацією церковних земель, яка остаточно підірвала економічну незалежність православної Церкви від держави.

Метою дисертаційної роботи є дослідження проблеми залучення Православної Церкви в систему державної влади Росії у XVIII ст., положення, яке займало духовенство в державі, зміни, що відбулися у правовому відношенні Церкви у XVIII ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми, з'ясувати повноту та репрезентативність джерельного забезпечення теми;
- дослідити вплив державної політики на матеріальне становище духовенства;
- з'ясувати особливості церковних повинностей у Росії в XVIII ст.;

- дослідити механізм формування монастирських вотчин та зміни в економіці монастирів: еволюцію промислів, сільського господарства, промисловості і торгівлі;
- вивчити церковно-державні відносини в Росії у XVIII столітті у світлі державної ідеології, богословських поглядів і суспільної думки;
- розглянути зміни у системі управління Церквою в Росії упродовж XVIII століття.

Методологічна основа дослідження. У процесі вивчення проблеми застосовувалися принципи і методи загальнонаукового та історичного аналізу. В роботі над темою дисертації використовувалися такі загальнонаукові методи як історизм, наукова об'єктивність і системний підхід. Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між різними явищами характерними для життя духовного стану в XVIII ст. використовувався логічний метод. В ході виявлення загального та різного в соціально-економічному становищі духовенства притягувався порівняльно-історичний метод. Використання в роботі масових джерел привело до необхідності застосування статистичного методу. За допомогою порівняльно-історичного методу і методу періодизації вдалося простежити зміни, що відбулися в економічному становищі Православної церкви у Росії впродовж XVIII ст. і дати їм оцінку. Історико-правовий підхід допоміг визначити особливості церковної політики російського уряду. Крім того, для з'ясування конкретних завдань було використано проблемно-хронологічний, історико-географічний методи, що відповідають об'єктові та предметові дослідження. Застосування перелічених методів дозволило розв'язати поставлені завдання та досягти визначеної мети.

Наукова новизна дисертаційного дослідження виражена в тому, що вона являє собою першу спробу комплексного вивчення даної теми. Основні результати, які визначають наукову новизну дисертаційної роботи полягають у наступному. Уперше в українській історіографії поставлено питання про статус Православної Церкви, роль і місце духовенства в державній системі

Росії у XVIII столітті. Детально проаналізовано історіографію проблеми та визначено основне коло джерел, необхідних для його розкриття; з'ясовано, що руйнація церковно-адміністративного устрою була важливим елементом церковної уніфікації, здійснюваної державною владою та духовними управліннями. Доведено, що церковна уніфікація на землях Російської імперії мала регіональну специфіку; встановлено характер впливу органів державної влади, Синоду та духовних консисторій на економічне становище православних парафій і монастирів. На основі аналізу структури прибутків духовенства виявлено їхній статус; показано особливості церковно-монастирського землеволодіння в XVIII ст., наведено порівняння розмірів і форм використання земельних наділів. Удосконалено твердження про зміни державних підходів до правової регламентації питань церковної власності, що призводить до прийняття виконання державних повинностей духовенства; гіпотезу про тенденції розвитку Церкви у досліджуваний період, виявлено основні джерела прибутків, проаналізовано форми господарської діяльності. Отримали подальший розвиток: наукові уявлення про відношення державної влади до вищого духовенства; з'ясовано, що управління РПЦ здійснювалося державними структурами, а Синод, як вищий орган керівництва Церкви, перетворився на складову частину державного апарату, відповідно – синодальні та єпархіальні структури ототожнювалися з державними інституціями.

Запропоновані автором висновки й узагальнення з досліджуваної проблеми є науковим внеском у даний напрямок вітчизняної історичної науки.

Практичне значення одержаних результатів. Результати роботи можуть бути використані для написання підручників з історії Росії та України, з історії Церкви, всесвітньої історії. Проведені дослідження дозволяють застосувати їх в процесі розробки відповідних спецкурсів для студентів вищих навчальних закладів тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації, результати та висновки дослідження викладено у п'яти наукових публікаціях автора у фахових виданнях. Результати дисертаційної роботи також були представлені на трьох щорічних міжнародних науково-практичних конференціях «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2011, 2012 та 2013 рр.), які відбувалися у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, на конференції молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 2011 р.), що проходила у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна та на двох міжнародних науково-практичних конференціях «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку», «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2013), що відбувалася у Причорноморському центрі досліджень проблем суспільства у формі наукових доповідей. Ключові проблеми дослідження також були представлені в доповідях на засіданнях кафедри історії Росії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Особистий внесок здобувачки полягає у поставленні наукової проблеми та самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті авторкою самостійно. Усі публікації у наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноосібними.

Структура дисертації зумовлена її змістом, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (6 підрозділів), висновків, додатків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 214 сторінок, з них основний текст – 175 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Вивчення історії Православної Церкви в XVIII ст., визначення місця і ролі окремих православних єпархій, окремих церковних структур (монастирів, церков), діяльності священнослужителів від найнижчого рангу до вищої православної ієрархії в російському суспільстві, у вітчизняній історіографії традиційно носили неповний і фрагментарний характер. Переважно істориками розглядалися лише окремі епізоди з церковного життя та взаємовідносин церкви із суспільством і державою. Важливим досягненням історичної науки у контексті даної теми є введення в широкий науковий обіг нових документальних матеріалів. Їх сукупність дозволила визначити стан, основні тенденції і особливості розробки проблеми.

Спроби осмислити сутність і причини ролі православного духовенства, мали місце в усі періоди історії країни. Зважаючи на специфіку даної тематики, відмінність політичних, соціально-економічних умов, в яких працювали науковці, зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, оволодіння ними методикою наукового пізнання, опрацювання джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних проблем чітко простежуються три хронологічні періоди: I період: XIX – поч. XX ст. – російсько-імперський період, II період: 1917–1991 рр. – радянський період, III період: 1991 р. – сучасний період

Перший хронологічний період – XIX – поч. XX ст., це початковий етап накопичення інформації з історії Православної Церкви в Росії, на якому панував церковно-історичний напрям з вивчення історії Церкви.

Вже в дореволюційний період деякі автори, незважаючи на наявність цензури, вказували на існуючі всередині церковної організації проблеми, що сягали своїм корінням у XVIII ст. Радянська історіографія ці проблеми гіперболізувала, що призвело до спотворення і висвітлення тієї ролі, яку

відіграло православ'я в історії Російської імперії. Зарубіжні дослідники при всій відповідальності, з якою вони підходили до вивчення історії Церкви в цей період, були багато в чому обмежені у своїх висновках відсутністю доступу до широкого кола архівних джерел.

Наслідком історичних перетворень другої половини XIX століття, стала глибока перебудова усіх сторін життя російського суспільства. Церква в особі своїх кращих представників намагається адекватно реагувати на виклики історії. Все це виражається в прагненні відновити комплекс уявлень, що розкривають російську церковну історію. Найбільш яскраво це явище постає перед нами у творчості істориків російської Церкви, коло яких складається в шістдесяті роки XIX століття. Тут слід згадати, насамперед, праці П.В. Знаменського і О.П. Добросклонського.

У своїх церковно-історичних розвідках П.В. Знаменський¹ ґрунтувався на розгляді взаємовідносин Церкви і влади в Росії XVIII ст. Розглянув ряд проблем пов'язаних з питань церковного землеволодіння, сфери церковної та світської юрисдикції та прав світської і духовної влади на розпорядження церковними посадами в контексті політичних подій XVIII ст. Він бачив причини занепаду приходу в помилковій політиці уряду, обумовленою тим, що законодавці ставили духовенство поряд з усіма прихильниками старовини. До серйозних порушень традиційного укладу парафіяльного життя призвели, наприклад, «побори» духовенства. У XVIII ст. церковники, як стверджував П.В. Знаменський, «раді були і найменшому забезпеченню від громади, лиш би тільки зберегти місце» і не потрапити в солдати чи в подушний податок².

Праця професора Новоросійського університету О.П. Добросклонського «Руководство по истории русской церкви» висвітлює внутрішньоцерковне

¹Знаменский П.В. История русской церкви / П.В. Знаменский. – М.: «Крутицкое патриаршее подворье», 1996. – Книга 10. – 474 с.

²Знаменский П.В. Законодательство Петра Великого относительно православного духовенства / П.В. Знаменский // Православный собеседник. – Казань: В университетской типографии, 1863. – № 10. – С. 134.

управління і стан ієрархії. Дослідник акцентує увагу на процесах, що відбувалися в духовному стані: зміцненні системи спадкування, матеріальному забезпечення чорного і білого духовенства з боку держави. Автор вказує на частіші конфлікти між поміщиками і духовенством на ґрунті світоглядних відмінностей, відзначає випадки участі священників у народних заворушеннях³.

У роботі І.Л. Чижевського, систематизовано законодавство, що регулювало різні сфери життя православного духовенства та дано тлумачення нормам права⁴. Поряд з документами, що стосуються всіх православних обителів, наводяться витяги з наказів та інструкцій, адресованих Синодом конкретним монастирям, що дає нам можливість вивчати особливості застосування норм права в різних частинах Російської імперії.

Протягом усього дореволюційного періоду вивчення історії Православної Церкви, неодноразово робилися спроби систематизувати наявні відомості про монастирі. Зокрема, двотомна праця В.В. Звіринського «Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи», що вийшла в Санкт-Петербурзі в 1890 р. Автор використав у своєму дослідженні всі доступні історичні матеріали про церковні і монастирські центри, господарську діяльність та їх власність, а також вказав стан вотчинних володінь напередодні секуляризації, що є, безумовно, цінним для нашого дослідження⁵.

³Добросклонский А. Руководство по истории русской церкви / А. Добросклонский. – М.: «Директ-Медиа», 2008. – 2884 с.

⁴Чижевский И.Л. Собрание церковно-гражданских постановлений о монашествующих и монастырях / И.Л. Чижевский. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1898. – 192 с.

⁵Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи / В.В. Зверинский. – Т. 1-2. – СПб.: Типография В.Безобразова и Компании, 1890. – Т.1. – 314 с.; – Т. 2. 466с.

Дослідники в дореволюційний період зверталися переважно до опублікованих джерел і архівних матеріалів центральних органів управління. Найбільш повною працею, заснованою на вивченні архівних матеріалів, що зберігалися в архівах консисторії, стало дослідження М.П. Розанова⁶. Працюючи в архіві Московської духовної консисторії, він зібрав і узагальнив відомості про систему єпархіального управління, прибутки духовенства, його повсякденний побут, злочини і покарання за них.

Відомості про земельні володіння обителів містяться в роботі М.І. Горчакова⁷. У своїх працях дослідник зачіпає майновий стан патріарших вотчин. У відповідь на думку, про необхідність створення «загального церковного капіталу» на справу народної освіти шляхом секуляризації монастирських коштів, він висловив припущення, що «вживання такого фонду державними чиновниками, ніяк не краще господарського управління тих церковних установ, від яких перейшли капітали».

Питання розвитку господарсько-економічної історії монастирів, їх взаємини зі світською владою розглянуті в праці Д.І. Ростиславова «Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей»⁸. Зіставляючи за різними параметрами становище монастирів і «архієрейських будинків», з одного боку, і звичайних парафіяльних церков – з іншого, автор показує істотне відхилення церковної економіки в бік чорного духовенства, що змушує звичайних священиків добувати кошти для забезпечення життя принизливими шляхами. Це ставило пастиря в матеріальну залежність від тих, «на кого слід мати моральний вплив».

⁶ Розанов Н.П. История Московского епархиального управления со времени учреждения Святейшего Синода (1721 – 1821) / Н.П. Розанов. – Ч. 3. Кн.1. – М.: В типографии «Русских ведомостей», 1870. – 486 с.

⁷ Горчаков М.И. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и Св. Синода (988 – 1738 гг.) / М.И. Горчаков. – СПб.: Тип. А. Траншеля, 1871. – 560 с.; Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций / М.И. Горчаков – СПб.: Типография И. Флейтмана, 1909. – 338 с.

⁸ Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей / Д.И. Ростиславов. – СПб.: Типография морского министерства, Главное Адмиралтейство, 1876. – 396 с.

Дослідження 80-х рр ХІХ ст. І.П. Знаменського «Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I» будувалося, головним чином, на аналізі наказів уряду щодо церкви. Автор дійшов висновку про існування таких проблем духовенства, як недоліки в структурі освіти, незадоволеність матеріальних потреб служителів церкви. Порівнюючи духовенство ХVІІІ і ХІХ ст., автор зазначив перевагу своїх сучасників в «моральному і розумовому відношенні». І. Знаменський зробив, важливий для розуміння статусу положення духовного стану, висновок про роз'єднаність духовного стану з іншими верствами населення, відсутність з боку пастви розуміння «етичного значення служіння духовенства»⁹. До подібного ж висновку дійшов, аналізуючи мемуари сучасників, С.І. Трегубов, що відзначив залежність духовенства від парафіян¹⁰.

Дореволюційний період вивчення історії взаємовідносин держави і Церкви в ХVІІІ ст. багатий монографічними дослідженнями і науковими статтями в періодичних виданнях. Ряд дослідників намагалися вивчити різні аспекти становище духовенства, дати свою оцінку ефективності дій уряду в справі його поліпшення. Більша частина робіт обмежувалася одним проблемним питанням історії духовного стану, але було і кілька досліджень, які ставили перед собою завдання всебічного вивчення проблеми.

Одним з найбільш яскравих прихильників незалежності приходу став О.О. Папков. Як видно з цілого ряду невеликих монографій¹¹, опублікованих

⁹ Знаменский И.П. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I / И.П. Знаменский. – М.: Тип. М.Н. Лаврова и К., 1880. – 185 с.; Знаменский И.П. Законодательство Петра Великого относительно православного духовенства / И.П. Знаменский // Православный собеседник. – Казань: В университетской типографии, 1863. – № 7. – С. 377-414; № 9. – С. 45-77.

¹⁰ Трегубов С.И. Религиозный быт русских и состояние духовенства в ХVІІІ веке по мемуарам иностранцев. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1884. – 218 с.

¹¹ Папков А.А. Древнерусский приход: Краткий очерк церковно-приходской жизни в восточной России до ХVІІІ века и в западной России до ХVІІ века / А. Папков // Богословский вестник. – № 2-4. – Сергиев Посад: 2 тип.

автором наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., парафіяльна громада здавалась йому ідеальним в духовному плані інститутом, що дозволила встановити міцні зв'язки між духовенством і прихожанами. Зокрема, автор відзначає значні права приходу в порядкуванні церковним майном. Звертаючись до проблеми його реформування в ХVІІІ ст., О.О. Папков, з одного боку, зазначає суттєві зміни в правовому статусі духовенства, яке було звільнено від податків і тілесних покарань. Але, з іншого боку, реформи зруйнували «живий зв'язок» між духовенством і парафіянами. З точки зору науковця, спроба держави поставити духовенство на службу і додати його діяльності політичний відтінок призвела до падіння авторитету священнослужителя серед його пастви. Вивчивши законодавчі акти, які стосувалися матеріального забезпечення білого духовенства, О.О. Папков дійшов до висновку про принижений важкий стан парафіяльного духовенства, що не намагалося змінити своє становище на краще, шляхом «освіти і саморозвитку».

Великі можливості у вивченні історії духовного стану відкриває робота комісії при Синоді, створена в 1835 р. Вивчивши розібрані комісією архівні документи, М.І. Григорович¹² дав свою оцінку матеріального становища духовенства в ХVІІІ ст. Зокрема, він дійшов до висновку, що більша частина парафіяльного духовенства, будучи дрібними землевласниками, особисто обробляла землю, відволікаючись від виконання своїх «прямих духовних обов'язків». І тільки незначна частина служителів церкви, розпоряджаючись з

А.И. Снегиревой, 1897.–82 с.; Он же: Погосты в значении правительственных округов и сельских приходов в Северной России / А.А. Папков. – М.: Т-во типолитогр. «Владимир Чичерин», 1898. – 54 с.; Он же: Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя. (1855-1870) / А. Папков. – СПб.: Тип. А.П. Лопухина, 1902. – 184 с.; Он же. О благоустройстве православного прихода. С приложением проекта приходского устава / А. Папков. – СПб.: Санкт-Петербургская синод. тип., 1907. – 64 с.

¹² Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России со времени введения штатов по Духовному ведомству. 1764 – 1863 / Н. Григорович. – СПб.: в Синодальной типографии, 1867. – С. 13-14.

значними земельними угіддями, віддавала землю в оброк або обробляла її руками найманців.

С.Г. Рункевич у праці «История Русской Церкви под управлением Святейшего Синода»¹³ торкнувся питань церковної ієрархії та забезпечення духовенства. Досить цікавою для нас є праця О.О. Зав'ялова «Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерины II»¹⁴. У розділі «О содержании церквей и духовенства» автор надає відомості про заходи щодо зміцнення забезпечення церкви і духовенства до реформи 1764 р. та докладніше про церковну майнову реформу Катерини II. Він відстоював законне право церкви на володіння майном, яке, на його думку, мало служити засобом і знаряддям у затвердженні віри серед населення.

До довідкових робіт можна віднести працю І.М. Покровського «Русские епархии в XVI – XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования»¹⁵. Другий том, присвячений XVIII ст., вийшов в Казані в 1913 р. Він містить досить повні відомості щодо зміни меж епархій, чисельності в них парафіяльних храмів і монастирів, які були отримані при вивченні справ, що містилися в архіві Синоду.

Дореволюційні дослідники дуже обережно торкалися питання про підпорядкування духовної влади світській. Про процес одержавлення Церкви в XVIII ст. присвячена праця Ф.В. Благовидова¹⁶. Однак, повноцінний аналіз

¹³ Рункевич С.Г. История Русской Церкви под управлением Святейшего Синода / С.Г. Рункевич. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 435 с.

¹⁴ Завьялов А.А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерины II / А.А. Завьялов. – С-Пб.: Типография А.П. Лопухина, 1900. – 405 с.

¹⁵ Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования / И.М. Покровский. – Т. 2. – Казань: Центральная типография, 1913. – 892 с.

¹⁶ Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVIII и в первой половине XIX столетия (Развитие обер-прокурорской власти в Синодальном

взаєминам Православної Церкви і держави, в тому числі і з точки зору права, було здійснено лише П. Верховським. На думку автора, «події Російської Церковної історії XVIII і XIX ст. розгорнулися так, що у нас дійсно встановилася система державної церковності»¹⁷.

На рубежі XX і XXI століть спостерігається значний інтерес дослідників до проблематики історії Церкви. У ряді статей, опублікованих у столичних і провінційних наукових збірниках, дослідження парафіяльної проблематики було виведено на новий рівень. З'явилися дослідження про таїнство покаяння, іконнопочітання, православному обряді створення сім'ї, престольні свята, паломництві та шануванні святинь, службах за межами храму, особливості дотримання постів, релігійності в господарській діяльності російського селянства. Це праці М.М. Громико¹⁸, К.В. Цеханської¹⁹, Т.А. Листової²⁰, І.А. Кремлевої²¹, С.В. Кузнецова²² та багато інших авторів, вивчавших проблему, близьку даному дослідженню або напрями пов'язані з ним.

ведомстве): Опыт исторического исследования / Ф. В. Благовидов. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1899. – 430 с.

¹⁷ Верховский П. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX в. / П. Верховский. – Вып. 1. – Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1912. – 148 с.

¹⁸ Громыко М.М. Службы вне храма // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX вв.: итоги этнографических исследований. – М.: Наука, 2001. – С. 103-124; *Она же*: Православные обряды и обычаи в русском крестьянском доме // Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII – XX вв.: этнографические исследования и материалы. – М.: Наука, 2002. – С. 66-90.

¹⁹ Цеханская К.В. Иконы в народной жизни / К.В. Цеханская // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX вв. Итоги этнографических исследований. – М.: Наука, 2001. – С. 300-315.

²⁰ Листова Т.А. Религиозно-нравственное отношение к деторождению в русской семье / Т.А. Листова // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX вв. – М.: Наука, 2001. – С. 36-53.

²¹ Кремлева И.А. Мирской обет / И.А. Кремлева // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX вв. – М.: Наука, 2001. – С. 229-251.

²² Кузнецов С.В. Православный приход в России в XIX в. / С.В. Кузнецов // Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII–XX вв. – М.: Наука, 2002. – С. 156-179.

Підводячи підсумки дореволюційного періоду історії вивчення становища духовного стану другої половини XVIII ст., потрібно відзначити, що в XIX – на початку XX ст. в науковий обіг було введено значну кількість джерел з архівів багатьох церковних установ, детально вивчено законодавство, що стосується духовного стану, виділені характерні явища життя духовного стану і зроблені спроби їх інтерпретації. Найбільш актуальними для дослідників були питання про матеріальне забезпечення духовенства, його професійній освіті і місце серед інших станів Російської імперії. Питання про мотиви державної політики та про характер складання між державою і церковною організацією відносин, за рідкісним винятком, або зовсім замовчувався, або зводився до пояснення всіх дій світської влади в цьому напрямі монаршою турботою про потреби бідного духовенства. Особливістю дореволюційного періоду також є переважання серед авторів робіт з історії духовного стану осіб духовного звання та наявність потреби в їх дослідженнях церковної організації.

У радянський період розвитку вітчизняної історіографії з відомих політико-ідеологічних причин стався різкий спад інтересу до історії Церкви. У період з 1931 і до 1967 рр. єдиною монографічною роботою, що стосується історії церкви у XVIII ст., залишалася ілюстрована «Історія російської церкви» професора М.М. Нікольського²³, чиє становлення як ученого відбулося в дореволюційний період в Московському університеті. Науково-популярна публікація дослідника написана з марксистських позицій, на багатому фактичному матеріалі, чим відрізнялася від тогочасних робіт.

М.М. Нікольський підкреслював, насамперед, політичну функцію духовенства і захищав тезу про одержавлення Православної церкви в Російській імперії у XVIII ст. Він аналізував питання духовної освіти, розборів духовенства. До рядового духовенства автор ставиться з деяким

²³ Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – 3 изд-е. – М.: Политиздад, 1985. – 448 с.

частковим співчуттям, підкреслюючи безправ'я основної маси білого духовенства і залежність його благополуччя від поміщика.

У ті ж роки працював над історією Російської Православної Церкви І.К. Смолич²⁴. Він вважав, що в XVIII ст. духовний стан ставав замкнутим, чому сприяє принцип успадкування парафій, поступово витісняється принципом розподілу вакансій серед освіченого духовенства. Заходи, що вживаються урядом, І.К. Смолич трактує як ліберальні і спрямовані на звільнення від податкового стану рядових служителів церкви. В одному зі своїх розділів торкається питання організації єпархіального управління, церковного майна та матеріального забезпечення.

У наступних роботах дослідники вдавалися до ще більш різким оцінкам ролі духовенства в історії Росії, акцентуючи увагу читача на антинародній сутності Православної Церкви, «яка проявилася з найбільшою силою в 1773-1775 рр.».

Звертаючись до питань, пов'язаних з діяльністю духовенства в другій половині XVIII ст., дослідники повторювали висновки зроблені М.М. Нікольським. Так, О.І. Клібановим і М.І. Павленком²⁵ було відзначено, що правлячий клас вимагав від церкви «більш активного впливу на маси», а головним завданням церкви стало стримування «бунтующих» селян від хвилювань. Зростання інтересу до історії православної церкви, що існувало в радянському суспільстві до кінця 80-х рр. XX ст. не привело до переосмислення ролі духовного стану в житті країни. Так, в 1987 р. В.С. Шульгін²⁶ найголовнішою функцією церкви, як і раніше, вважає політичну. Підтримуючи тезу про «бюрократизації кліру», він відзначає

²⁴ Смолич И.К. История русской церкви. 1700–1917 / И.К. Смолич. – М.: Издательство Спасо-Преображенского монастыря, 1996. – Кн.8. Ч.1. – 326 с.

²⁵ Клибанов А.И. Церковь и светская власть / А.И. Клибанов, Н.И. Павленко // История СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической Революции. Под ред. Л.Г. Бескровного. – Т. 3. – М.: Наука, 1967. – 446 с.

²⁶ Шульгин В.С. Религия и церковь / В.С. Шульгин // Очерки истории русской культуры 18 в. – Ч. 2. – М.: Издательство МГУ, 1987. – 392 с.

невідповідність між поставленими перед чиновниками завданнями і їх відносно низьким соціальним статусом, а також важким матеріальним становищем кліриків. Повну залежність церкви від держави підкреслювали укладачі «Нарисів історії СРСР»²⁷. У цій праці був також зроблений висновок про перетворення церковного управління до кінця XVIII ст. в «невід'ємну частину державного апарату». М.Т. Белявський, відзначаючи залежність духовенства від влади «поміщиків, городничих, капітан-справників», також звертає увагу на «деяке підвищення освітнього рівня духовенства»²⁸.

Однією з перших у радянській історіографії узагальнюючих робіт з історії православної церкви у XVIII ст., заснованої на використанні дореволюційних досліджень П.В. Знаменського, О.П. Добросклонського та інших, а також на аналізі законодавчих актів та архівних джерел, стала праця написана П.Г. Риндзюнським для колективної монографії «Російське православ'я: віхи історії»²⁹, що вийшла в 1989 р. П.Г. Риндзюнський ще використовує для характеристики ролі духовенства в житті суспільства ідеологічні штампи, як, наприклад, «прямі союзники експлуататорів», але тут вже зазначається «убогість і затурканість сільського священника», які іноді «приводили його до лав учасників повстання». Дуже широке коло питань, охоплених увагою автора щодо порядку спадкування священнослужительських місць. Характеризуючи рівень матеріальної забезпеченості парафіяльного духовенства, дослідник висловлює думку про його нерівномірність і нестійкість.

²⁷ Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М.: Из-во Академии наук, 1956. – 286 с.

²⁸ Белявский М.Т. Сословия и сословный строй / М.Т. Белявский // Очерки истории русской культуры 18 века / Под ред. В. А. Рыбакова. – М.: МГУ, 1987. – Ч. 2. – С. 21-43

²⁹ Рындрзюнский П.Г. Церковь в дворянской империи (XVIII в.) / П.Г. Рындрзюнский // Русское православие: вехи истории. / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – С. 261-270.

У 70-ті рр. вийшла серія узагальнюючих робіт, присвячених положенню монастирських селян XVII – початку XVIII ст. У дослідженні І.А. Булигіна³⁰ було проведено аналіз стану та динаміки чисельності монастирських селян на початку XVIII ст. Автор наводить дані, що підтверджують загальне зростання чисельності монастирських селян, і розглядає церковну політику держави петровського часу в якості початку реальної секуляризації, яка послужила прологом для остаточної секуляризації другої половини XVIII ст.

Цікавою в плані аналізу дореволюційної літератури та архівних джерел є робота Г. Фріза, в якій наводяться статистичні відомості та свідчення сучасників, що характеризують соціально-економічне становище рядового духовенства центральних епархій Російської імперії³¹.

Засновані на архівних документах, в працях Н.Д. Зольнікової³² розглядаються проблеми взаємин парафіяльного духовенства з місцевою владою і парафіянами, аналізує діяльність органів епархіального управління і різні шляхи отримання духовної освіти дітьми служителів церкви.

Найбільш цінне дослідження з історії секуляризації другої половини XVIII ст. здійснено А.І. Комісаренком³³. Ним був проведений детальний

³⁰ Булыгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII в. / И.А. Булыгин. – М.: Наука, 1977. – 327 с.

³¹ Freeze G.L. The Russian Levits. Parish clergy in the eighteenth century. Cambridge – London, 1977.

³² Зольникова Н.Д. Сословные проблемы во взаимоотношениях церкви и государства в Сибири (XVIII в.) / Н.Д. Зольникова. – Новосибирск: Наука, 1981. – 181 с.; Зольникова Н.Д. Сибирская приходская община в XVIII в. / Н.Д. Зольникова. – Новосибирск: Наука. Новосибирск, 1990. – 291 с.

³³ Комиссаренко А.И. Ликвидация церковной земельной собственности и русское общество (отношение духовенства, дворянства и крестьянства к секуляризационной реформе 1764 г.) / А.И. Комиссаренко // Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник статей / Отв. ред. Клибанов А.И. – М.: Наука, 1990. – С. 321-340.; Комиссаренко А.И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII в. (Очерки истории секуляризационной реформы 1764 г.). – М.: Изд-во Всес, 1990. – 202 с.; Комиссаренко А.И. Хозяйство монастырских вотчин и секуляризационная реформа в России 20-60 годы XVIII в. – М.: МГИАИ, 1985.; Комиссаренко А.И. Денежные бюджеты духовных вотчин в России во второй четверти и середине XVIII в.

джерелознавчий та історіографічний аналіз з проблеми монастирського господарства 20-60-х рр. і секуляризації другої половини XVIII ст. Аналіз положення вотчинного господарства духовенства, процес вироблення програми реформи та її реалізація знайшли своє відображення в монографії «Російський абсолютизм і духовенство у XVIII ст.». Головним об'єктом дослідження стало вотчинне господарство духовних феодалів в період підготовки та здійснення секуляризаційних реформи 1764 р., де були розглянуті питання розміщення вотчин і селян духовенства на території країни, управління вотчинами, а також розмір десятинної ріллі монастирів і архієрейських будинків, духовні бюджети та підприємницька діяльність духовних феодалів. У результаті автор приходять до висновку про кризовий стан господарства духовних власників напередодні секуляризації. Поряд з цим А.І. Комісаренко розглядає саму секуляризацію 1764 р., як пролог до майбутнього звільнення селян в XIX ст.

У сучасній історіографії досить актуальними працями для нашого дослідження є, безпосередньо, праці Є.В. Анісімова, О.Б Каменського³⁴, де вчені торкаються питань щодо змін в положенні Церкви, нових політичних взаємин абсолютистської держави і кліру, правової регламентації майна та правового статусу духовенства.

Церковний історик В.О. Ципін у своїй праці³⁵, присвяченій канонічному праву, детально розглянув єпархіальне управління в Російській Православній

// *Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование.* – М.: Российская академия наук, 1995. – С. 54-62.

³⁴ Анисимов Е.В. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке / Е.В. Анисимов. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 720 с.; Россия в середине XVIII века. – М., 1986. – 284 с.; Русская пытка. Политический сыск в России XVIII века. – СПб.: Норинт, 2004. – 216 с.; Каменский А.Б. Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой. – М.: Знание, 1997. – 288 с.; От Петра I до Павла I: Реформы в России XVIII в.: Опыт целостного анализа. – М.: РГГУ, 1999. – 575 с.

³⁵ Цыпин В.А. Церковное право. Курс лекций / Владислав Александрович Цыпин. – М.: МФТИ, 1994. – 440 с.

Церкві, коротко торкнувся і майнового стану, зокрема, з 1764 р. секуляризації церковних і монастирських земель.

У сучасній історіографії немає праці, що ставила б перед собою мету дати всебічну оцінку процесам, які відбувалися всередині духовного стану в XVIII ст., проаналізувати різні напрямки діяльності духовенства та вивчити становлення церкви в системі державної влади Російської імперії.

За широтою поставлених завдань з численних робіт виділяється праця Б.М. Миронова «Социальная история России периода Империи (18 – начало 20 вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства»³⁶. З точки зору, Б.М. Миронова церква потрапила в залежність від держави і змушена була проявляти до неї набагато більшу лояльність, ніж їй того хотілося. Протягом XVIII ст. продовжувався тривалий у часі процес звільнення духовенства від кріпацтва, чому у вирішальній мірі сприяло те, що з початку XVIII ст. уряд став розглядати духовних осіб, як на свою соціальну та ідеологічну опору в суспільстві, покликану поширювати ідеї самодержавства і православ'я. Таким чином, інтереси Церкви і держави у справі перетворення духовенства в привілейований стан співпали. Разом з тим Б.М. Миронов відзначає негативне ставлення як дворянства, так і непривілейованих верств населення до духовенства.

Одними з питань, що привертають увагу сучасних дослідників, продовжують залишатися історія аграрних відносин і секуляризація духовних володінь. У роботі О.М. Яшиної³⁷ на прикладі Саввін-Сторожевського монастиря було простежено єдиний процес накопичення, втрати і подальшого відновлення земельної власності духовенства. У ході аналізу наслідків реформи, секуляризація була показана, як спосіб оновлення

³⁶ Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (18-начало 20 вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – 583 с.

³⁷ Яшина О.Н. Земельная собственность Русской православной церкви в России в XVIII – первой половине XIX вв.: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – М., 2003. – 23 с.

російського чернецтва, яке дозволило не тільки провести повну перебудову свого господарства на новий лад, а й створила умови для більш духовного способу життя церковних служителів.

Ціла низка робіт стосується взаємин церкви і держави. Переважно цьому питанню присвячена робота З.П. Тініні³⁸. Хоч авторка і ставить своєю метою вивчення історії церковно-державних відносин у першій чверті XIX ст., деяка увага в роботі приділяється і політиці Павла I щодо духовенства, характеру його взаємин з церковними ієрархами. А.М. Кузнецов, аналізуючи політику Павла I стосовно Православної Церкви, дійшов до висновку про його прагнення підняти авторитет служителів церкви, і, «не послаблюючи контролю світської влади над церквою», «підняти значення духовенства в державному житті»³⁹. До висновку про поєднання двох явищ: одержавлення і лібералізації в житті духовного стану в XVIII ст. приходять Л.Ю. Зайцева⁴⁰. Важлива роль духовного стану в процесі формування бюрократії відзначається в роботі Л.Ф. Писарькова⁴¹.

Інтерес наукової громадськості до питання про взаємини церкви і держави призвів до появи присвячених цьому навчальних посібників. Автор одного з них І.В. Левченко, головним підсумком реформи 1764 р. вважає повне перетворення церкви у відомство державного управління, а єпископів – в чиновників⁴².

³⁸ Тініні З.П. Самодержавие и русская православная церковь в первой четверти XIX века / З.П. Тініні. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1999. – 284 с.

³⁹ Кузнецов А.М. Православное духовенство в период правления Павла I / А.М. Кузнецов // Научные труды Московского педагогического государственного университета. Серия: Социально-исторические науки. – М.: Прометей, 1998. – С. 19-23.

⁴⁰ Зайцева Л.Ю. История Православной церкви Южного Зауралья в досоветский период. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Л.Ю. Зайцева. – Курган, 1996. – 21 с.

⁴¹ Писарькова Л.Ф. От Петра I до Николая II: политика правительства в области формирования бюрократии / Л.Ф. Писарькова // Отечественная история. – М.: Наука, 1996. – № 4. – С. 29-43.

⁴² Левченко И.В. Русская Православная Церковь и государство: Учебное пособие / И.В. Левченко. – Иркутск: Изд-во ИЖЕА, 1997. – 160 с.

У статті про наслідки секуляризації 1764 р., Л. Ф. Захарова⁴³ звертає увагу не тільки на наслідки реформи, але і на основні причини секуляризації. Так, на її думку, основною причиною вилучення церковної земельної власності послужило прагнення дворянства до зміцнення та розширення власного землеволодіння. У роботі наводяться свідчення хронічного малоземелля економічних селян. При цьому вказується, що скорочення земельних наділів колишніх церковних селян відбувається саме після 1764 р.

Іншу групу складають дослідження, присвячені окремим аспектам життя духовного стану в окремих регіонах. А.В. Карасьов⁴⁴, на матеріалі Тверської єпархії, вивчивши процеси успадкування в середовищі духовенства і перехід дітей служителів церкви до лав чиновників, прийшов до висновку про нездатність стану «утримати молодь» та його орієнтацію на «експорткадрів» для губернських канцелярій та інших державних установ. Соціальній структурі і динаміці чисельності духовенства присвячена робота Н.О. Ершової⁴⁵. Особливу увагу вона приділяє вивченню переходів в інші стани, як можливості більш точно визначити місце парафіяльного духовенства в суспільній структурі. Порядок заповнення церковних вакансій вивчив на матеріалі Олонецької єпархії М.В. Пулькін, позначивши, як специфічну місцеву проблему, недостатню кількість в єпархії освічених кадрів⁴⁶. Ним же проведена робота з вивчення питання про матеріальне

⁴³ Захарова Л. Ф. К последствиям секуляризации церковных земель в России / Л.Ф. Захарова // Вопросы истории. – М.: Наука, 1982. – № 12. – С. 165-168.

⁴⁴ Карасев А.В. Генеалогия приходского духовенства Кашинского и Калязинского уездов Тверской губернии XVIII – первой половины XIX века / А.В. Карасев // Неизвестные страницы истории Верхневолжья. Сборник научных трудов. – Тверь: Тверской гос. ун-т, 1994. – С. 14-15.

⁴⁵ Ершова Н.А. Социальный статус приходского духовенства и его участие в процессе формирования российской интеллигенции в XVIII столетии / Н.А. Ершова // Проблемы истории России XVIII – XX веков. (Научные чтения памяти профессора Ю.Д. Марголиса.). – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарский университет, 1997. – С. 64-77.

⁴⁶ Пулькин М.В. Заполнение церковных вакансий в Олонецкой епархии во второй половине XVIII века / М.В. Пулькин // Традиции образования в Карелии. Материал республиканской научно-практической конференции

забезпечення храмів Олонецкої єпархії з боку парафіян, в якій він зробив висновок про високу активність парафіян у справі забезпечення церковних інститутів всім необхідним для проведення богослужінь. До висновку про відсутність серйозних протиріч між кліром і парафіянами на Півночі Росії прийшов О.В. Камкін⁴⁷. Вивченню джерел існування ростовського духовенства присвячена робота А.Є. Віденеєвої⁴⁸. А.В.Роцектаєв, вивчивши вплив реформи 1764 р. на життя монастирів Казанської єпархії, зробив висновок, що вона слідувала принципу природного відбору, «скасувавши слабких і давши розвиватися іншим»⁴⁹.

Ряд досліджень вдало охоплює широке коло питань історії духовного стану на матеріалі окремих єпархій. Така, наприклад, праця О.Є. Наумової щодо Іркутської єпархії, яка містить, зокрема, важливі відомості щодо джерелх прибутків духовенства⁵⁰. Ще більший хронологічний період охоплює колективна монографія М.В.Пулькіна, О.О. Захарової та О.Ю. Жукова. У ній знайшли своє відображення такі важливі для розуміння місця духовного стану в соціальній структурі російського суспільства

посвященной 165-летию Олонецкой духовной семинарии. – Петрозаводск: Издательство ПетрГУ, 1995. – С. 56-57.; Пулькин, М.В. Православный приход и власть в середине XVIII – начале XX вв.: (по материалам Олонецкой епархии) / Максим Викторович Пулькин; Рос. акад. наук, Карел. науч. центр, Ин-т яз., лит. и истории. – Петрозаводск: Карел. науч. центр РАН, 2009. – 422 с.

⁴⁷ Камкин А.В. Православная церковь на Севере России: очерки истории до 1917 г. / А.В. Камкин. – Вологда: ВГПИ, 1992 – 315 с.; Камкин А.В. Крестьянский мир на русском севере (материалы по истории северорусских крестьянских сообществ XVIII в). Учебное пособие. – Вологда: Русь, 1995. – 96 с.

⁴⁸ Виденева А.Е. Ростовские соборяне в XVIII в. (до перевода архиерейского дома в Ярославль) / А.Е. Виденева // История и культура Ростовской земли. – Ростов: Факел, 1996. – С. 56-61.

⁴⁹ Роцектаев А.В. Монастыри Казанской епархии после учреждения штатов (1764-1917) / А.В. Роцектаев // Платоновские чтения. Материалы Всероссийской конференции молодых историков г. Самара 3-9 декабря 1997 года. – Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 1998. – С. 130.

⁵⁰ Наумова О.Е. Иркутская епархия в XVIII – первой половине XIX в. / О.Е. Наумова. – Иркутск: Из-во Иркутского ун-та, 1996. – 208 с.

питання, як порядок вибору парафіянами кліру, причини конфліктів служителів церкви з прихожанами, освіти духовенства та інші⁵¹. Велике коло проблем ставить у своєму дослідженні В.Н. Асочакова. Їх комплексне вивчення привело автора до висновку про перетворення духовенства в замкнутий, напівпривілецований стан, про відрив духовенства від громади і розвитку в ньому рис «відсталості»⁵².

Сучасна російська історіографія розробляє питання, що стосуються соціального статусу представників духовенства, їх місця в структурі населення Російської імперії. Багато уваги дослідники приділяють питанням про відносини між служителами церкви та прихожанами. Залишається дискусійним питання ступеня бюрократизації кліру. Недостатньо уваги приділяється економічному аспекту життя духовенства.

Не можливо в нашому дисертаційному дослідженні обійти увагою досягнення української історіографії, що є важливим та цінним для написання роботи.

У першій половині XIX ст. історія православної церкви в Україні ще тільки починала розроблятися в науковому середовищі. Окремі її епізоди розглядалися як у тодішній російській, так і в українській історіографії. Характерною особливістю наукових праць того часу було те, що Православна Церква в Україні розглядалася тільки у контексті історії Російської Православної Церкви і, відповідно, російської державності. найбільший внесок у вивчення середньовічної історії церкви зробили київські науковці. Особливо помітною їх робота стала після заснування наукових журналів: «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» при Київському університеті св. Володимира та «Киевская старина». В цих часописах друкувалося багато наукових розвідок та джерел, значна частина

⁵¹ Пулькин М.В. Православие в Карелии (XV – первая треть XX в.) / О.А.Захарова, А.Ю.Жуков. – М.: Круглый год, 1999. – 205 с.

⁵² Асочакова В.Н. Русская православная церковь в истории Хакасско-Минусинского края в XVIII – первой четверти XIX в. / В.Н. Асочакова. – Абакан: Изд-во Хакас. гос. ун-та им. Н.Ф. Катанова, 2005. – 204 с.

яких була присвячена історії церкви, монастирів, тощо. Територіальні межі митрополії, її розвиток, організація і діяльність монастирів, життя митрополитів, взаємовідносини українського духовенства з Московською державою, побут і звичаї чорного та білого духовенства, організація київської консисторії.

Найбільш систематично історію Церкви серед українських дослідників середини ХІХ ст. вивчав відомий історик М.О. Максимович⁵³ (1804-1873). Його перу, зокрема, серед інших праць, належать дослідження, присвячені мліївському старості Данилу Кушніру, церквам Бубнівської сотні на Лівобережжі, церквам і монастирям в м. Золотоноші і т. д. У них, наприклад, можна виділити інформацію про зв'язки між православною церквою і Запорозькою Січчю.

Для дореволюційної літератури характерна наявність праць як світських, так і церковних авторів, але лише окремі аспекти даної теми знайшли в них своє висвітлення.

У період панування партійної ідеології в радянській історичній науці тема історії православної церкви протягом ХVІІІ ст. в Україні найбільш послідовно вивчалася представниками української зарубіжної історичної науки і, зокрема, розглядалася досить регулярно на сторінках «Українського Історика»⁵⁴, створеного на противагу офіційній українській радянській історичній науці і «Українському історичному журналу», але, як правило, через призму політичних та соціальних аспектів розвитку українського суспільства. У 20-30-х роках ХХ ст. історія Церкви в Україні розглядалася фрагментарно. Поряд з військовою критикою всього того, що було пов'язано з Церквою, з'являються фундаментальні дослідження соціально-економічного спрямування, які не втратили своєї цінності і до сьогодні.

⁵³ Максимович М. Собрание сочинений / М. Максимович. – Т. 1. – К.: типографія М.П. Фрица, 1878. – С. 565-571, 776-778, 829-833; Т. 2. – К.: типографія М.П. Фрица, 1877. – С. 372-374, 377-379.

⁵⁴Оглоблін О. Українська церковна історіографія // Український історик. – К.: Українське історичне видавництво, 1969. – № 1 – 4.

Перервані в Україні традиції вивчення церковних структур підтримувалися, хіба що, діаспорною історіографією. Відповідно до місць розселення українських емігрантів у 20-30-х рр. виділилися основні осередки української історичної науки: Варшавський університет (В. Біднов, В. Заїкін. І. Огієнко)⁵⁵, Український науковий інститут у Варшаві (О. Лотоцький)⁵⁶. Відомий український закордонний церковний діяч І.І.Огієнко (митрополит Іларіон)⁵⁷ свою монографію присвятив висвітленню історії церковного права. Учений розглянув канонічні вимоги до безшлюбності духовенства і зупинився на аналізі джерел церковного права.

Напряму вивчення історії Церкви в Україні в радянській історичній науці просто не існувало. Натомість його замінювала пропаганда атеїстичних ідей і антицерковних публікацій. Як, зокрема, М. Котляр представляв Церкву XVIII століття у вигляді прибічника «зрадника» І.Мазепи, оскільки «слідом за гетьманом верхівка козацької старшини і церковна ієрархія загарбували козацькі та селянські землі, покріпачували їх власників»⁵⁸.

Фактично, протягом 1940 – 1980-х рр. науковці в більшості випадків мали можливість задовольнятися лише висвітленням окремих питань історії Церкви відносно інших тем. У контексті історії взаємовідносин селянства з окремими аспектами історії Православної Церкви відтворив

⁵⁵ Беднов В.А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории) / В.А. Беднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1908. – Вып. 4. – С. 31-129.; Заикин В. Участие светскою элемента в церковном управлении, выборное начало и «соборность» в Киевской митрополии в XVI – XVII в. / В. Заикин. – Варшава, 1930.; Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – Вінніпег: Волинь, 1981. – 424 с.; Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: у 2 т. / Іван Огієнко. – К.: Україна, 1993. – 296 с.

⁵⁶ Лотоцький О. Суспільне становище білого духовенства на Україні і Росії в XVIII ст. / О. Лотоцький. – К., 1897. – 46 с.

⁵⁷ Іларіон, митрополит. Церковне право / Митрополит Іларіон. – Вінніпег: УПЦ в Канаді, 1990. – 151 с.

⁵⁸ Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 69.

В.А. Дядиченко⁵⁹. Насамперед, духовенство зображувалося ним, як великий землевласник нарівні зі старшиною. На економічних аспектах положення Православної Церкви, хоч і фрагментарно, але неодноразово, зупинявся у своїх розвідках О.І. Путро⁶⁰. Так само частково розглядав розвиток великого монастирського землеволодіння та соціально-правовий статус вищого духовенства О.І. Гуржій⁶¹.

Спроба звернутися до дослідження церковних управлінських структур у сучасній українській історіографії була зроблена О. Спінулом⁶². В останні роки зростає кількість розвідок у проблематиці організаційної структури Церкви в Україні, проте значно більше Греко-католицької, а ніж Православної. На противагу такій складній ситуації в дослідженні церковних інституцій Київської митрополії, з початку 90-х рр. історики значно просунулися у вивченні світських органів влади Гетьманщини.

У пострадянський період спостерігається вибух наукового інтересу до історії Православної Церкви. В цей час основним центром по вивченню цієї тематики є Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Він є єдиним осередком, навколо якого гуртувалися науковці, котрі систематично здійснювали дослідження з історії РПЦ. За своїм значенням і впливом на подальший розвиток історичної науки у висвітленні історії Православної

⁵⁹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

⁶⁰ Путро О.І. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – №7. – С. 143-147.; Путро О.І. До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 86-93.

⁶¹ Гуржій О.І. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1979. – №11. – С. 87-94.

⁶² Спінул О.В. Київська духовна консисторія у XVIII столітті // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 1997. – Вип. 35: Історія. – С. 34-42; Його ж. Київський митрополичий дім у кінці XVII – XVIII століттях: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1998. – С. 71-109.

Церкви саме Київський університет є найбільш стабільним і впливовим у науковому середовищі.

У сучасній українській історіографії найбільш розробленою досі залишається економічна проблематика історії Церкви в Україні XVIII ст. В певних рамках, дозволена в радянський час, вона активно досліджувалася в 90-х рр. XX ст. Цінний науковий доробок належить працям В.М. Мордвінцева⁶³. Науковець досліджує зв'язок проблеми оформлення і проведення секуляризаційного курсу з аналізом функціонування вотчинного господарства феодального духовенства, що дозволить зрозуміти глибинні конкретно-історичні причини секуляризаційної реформи, аналізує стан вотчинного господарства духовенства, становище селян в духовних володіннях, несення ними державних податків і повинностей та рівень їх експлуатації. Велику увагу приділено вивченню форм селянського антифеодального протесту (подача скарг, втеча, запис в козацький стан, заворушення у вотчинах), що підштовхував здійснення секуляризаційних перетворень.

Праця О.Б. Прокоп'юк «Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721 – 1786 рр.)»⁶⁴ ґрунтовне вивчення духовної консисторії, як найвищого колегіального органу управління Київської митрополії. Зокрема, дослідниця аналізує структуру Київської духовної консисторії, її компетенцію та організаційні засади діяльності, а також кадровий склад «присутствія»; штат, функції, шляхи формування персоналу консисторської канцелярії, матеріальний прибуток та побут канцелярських службовців, розглядає їх повсякденне життя.

⁶³ Мордвінцев В.М Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII веке. – К.: «Знання», 1998. – 184 с.; его же: Сельское хозяйство монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – К. : ООО «Международ. фин. агенство», 1998. – 46 с.; Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: Дис... докт. ист. наук 07.00.01. – К., 1999. – 579 с.

⁶⁴Прокоп'юк О.Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.). – К.: Фенікс, 2008. – 296 с.

Розкриває значення сільської громади і церковної парафії, на прикладі шлюбно-сімейних відносин мирян, дослідниця І.М. Петренко⁶⁵. Визначено роль духовенства у розв'язанні шлюбно-сімейних конфліктів мирян, детально розглянуто вплив церковного, звичаєвого і світського права, виявлено їх специфіку. Уточнено уявлення про вплив РПЦ на родинні відносини мирян XVIII ст.

Інтерес науковців до студіювання джерел обліку населення викликаний необхідністю отримання статистичних даних. Роль сповідних книг у дослідженні демографічних показників населення висвітлено у праці О.О. Романової, де дослідниця проаналізувала сповідні книги, як спосіб державного церковного контролю за мораллю парафіян, а також ставлення парафіяльного духовенства до їх складання та достовірність наведеної у них інформації⁶⁶. Роль сповідних книг у дослідженні демографічних показників населення висвітлено і в працях В.М.Мордвінцева⁶⁷.

Особливості функціонування духовних судів із причини перелюбу реперзентовані у студіях І.І. Лимана⁶⁸. Автор, реконструюючи процедури

⁶⁵Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: у 2 ч. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч. 1. – 276 с.; Ч. 2. – 305 с.

⁶⁶Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Романова Оксана Олексіївна. – К., 2009. – 368 с.; Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122-148.

⁶⁷Мордвінцев В.М. Церковно-статистическая документация как исторический источник по изучению социального развития городов и сел Левобережной Украины в XVIII веке // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: V Всесоюз. конф., 30 мая – 1 июня 1990 г.: тезисы докл. и сообщ. – К., 1990. – С. 79 – 81; *Його ж*: Сповідальні книги // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 84 – 87.

⁶⁸Лиман І.І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя: ЗНУ, 2000. – Вип. 5. – С. 242 –

покарання осіб, обвинувачених у перелюбі, додав штрихи у вивчення характеру стосунків світської і духовної влади та у відтворення морального рівня населення регіону. І Лиман розглядає основні проблеми церковного життя, нормативному регулюванню яких державною владою приділялась першочергова увага: формування системи управління православною церквою, зміни церковно-адміністративного устрою краю, структура, особливості формування, соціальний статус, матеріальне забезпечення груп православного духівництва, представлених на півдні України, обов'язки підлеглих духовного відомства, система духовної освіти й релігійного виховання.

Отже, нині на основі статистичних, математичних методів, архівних джерел російські та українські історики, демографи вже сформували значний масив праць. Почастішала поява публікацій, у яких об'єктом дослідження виступає Церква, зокрема вивчення досвіду функціонування церковних управлінських структур, її економічна діяльність. Слід вказати й на те, що накопичений дослідниками фактичний матеріал часто надто розрізнений, деякі з праць, їх фактологічна база, висновки вимагають суттєвого уточнення. Недостатньо вивченими залишаються монастирське і селянське господарства феодального духовенства у XVIII ст. Незважаючи на наявність певного «історіографічного поля», присвяченого різним аспектам життя Церкви в Росії в XVIII ст., комплексного дослідження щодо залучення Церкви в державну систему не проводилося.

1. 2. Джерельна база дослідження

Залежно від походження, способу дослідження і форми відображення історичних реалій, слід виділити такі види джерельної бази дослідження:

248.; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – 400 с.

законодавчі джерела (канонічного і світського права); діловодна (справочинна) документація; матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, листи); періодичний друк.

Незважаючи на таке різноманіття опублікованих джерел, основою для написання дисертації є архівні матеріали. Це зумовлено тим, що опубліковані джерела переважно офіційні, публічно-правові містять матеріал «первісного» індивідуального рівня.

Одним із джерел дослідження стали документи Російського державного архіву давніх актів (м. Москва, Російська Федерація). Цінними є сукупність документів «Духовное ведомство» (ф. 18), «Сенат и его учреждения. Канцелярия Сената» (ф. 248), «Московская контора Синода» (ф. 1183) тощо, містять вагомий для нас матеріал про прибутки і витрати грошової скарбниці архієрейських будинків; прибутково-видаткові книги Монастирського і патріарших Палацового і Казенного приказів; про Московську контору Синоду; про видачу грошової допомоги; скарги селян. Важливими є справи і документи про священно- і церковнослужителів – приведення їх до присяги, видачу паспортів; народні виступи проти церковної влади, у т. ч. про заворушення селян архієрейських і монастирських вотчин 1760 – 1763 рр.; про монастирське і церковне майно; про пожертвування різних осіб в монастирі; опис майна монастирів і Церкви⁶⁹.

Для нашого дослідження важливими є законодавчі акти, інструкції та укази Катерини II, доповіді Колегії Економії і Комісії про церковні маєтки імператриці 60-70-х рр. XVIII ст.⁷⁰ При вивченні характеру церковного землеволодіння напередодні секуляризації нами були використані матеріали

⁶⁹ Российский государственный архив древних актов (далі РГАДА). – Ф.18. Духовное ведомство. – Оп.1 – Д. 6, 13 (1-2), 29, 106, 155, 180; Ф. 248. Сенат и его учреждения. Канцелярия Сената. – Оп. 106; РГАДА. – Ф. 280. – Оп. 3; Ф. 1183. Московская Синодальная контора. – Оп. 3. – Д. 3, 15, 28, 76; Оп. 4 – Д. 45, 90, 135, 145.

⁷⁰ РГАДА. – Ф. 280. – Оп. 3

Колегії Економії. Джерело являє собою комплекс діловодної документації, власне Колегії Економії, ряду її підрозділів та посадових осіб. Одним з основних джерелом з проблеми церковного господарства напередодні секуляризації є офіцерські описи⁷¹. В історичній літературі затвердилася саме така назва цього виду джерела, у зв'язку з тим, що в описі маєтків духовних вотчин в 60-х рр. XVIII ст. брали участь офіцери армії. Джерело являє собою достатньо висвітлений опис власності духовної корпорації напередодні секуляризаційних реформ. Найбільш цінними для нас були відомості про земельні володіння власника і кількості осіб чоловічої статі у вотчинах. У документах знайшли своє відображення відомості, що стосуються кількості пашенної десятичної землі, а також лісових угідь духовних корпорацій. Дані джерела дозволяють не тільки провести картографування поселень, але і представити розміри земельних володінь духовенства напередодні секуляризації.

Цінними для нас є справи і документи про священно- і церковнослужителів – приведення їх до присяги, видачу паспортів; народні виступи проти церковної влади, у т. ч. про заворушення селян архієрейських і монастирських вотчин 1760 – 1763 рр., про розгляд чолобитних монастирських селян Комісією про церковні маєтки 1763 р.; про монастирське і церковне майно; про пожертвування різних осіб в монастирі; опис майна монастирів і церков⁷².

Таким чином, російські архіви дають можливість доповнити наукове дослідження вітчизняним документам. Велику цінність становлять джерела, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву України в м. Києві. Найбільші зібрання архівних документів, що широко відбивають розвиток вотчинного господарства у XVIII ст. зосереджені в декількох монастирських фондах: Київська духовна консисторія (ф. 127),

⁷¹ РГАДА. – Ф. 280. – Оп. 3. – Д. 431., Д. 509., Д. 344., Д. 715; Оп.6. –Д. 1106., Д. 1108., Д. 1115., Д. 1110., Д. 4308.

⁷² РГАДА. – Ф. 1183.

Києво-Печерська лавра (ф. 128), Києво-Видубицький монастир (ф. 130), Києво-Миколаївський монастир (ф. 131) та ін. Потрібно зазначити, що монастирські архіви, особливо раннього періоду, збереглися погано. Причиною були як часті пожежі, так і відсутність спеціальних приміщень та нагляду за їх зберіганням.

Першорядним за знанням є комплекс документів, представлений у фонді Київської духовної консисторії (ф. 127). У XVIII ст., особливо у другій половині, облік надходжень грошових сум та їх витрати стали постійною потребою монастирів⁷³. Документація помітно удосконалилася і стала помітно різноманітнішою внаслідок, з одного боку, накопиченого досвіду, зростання ролі товарно-грошових відносин, господарського життя вотчин і економіки феодального суспільства загалом; з іншого – через постійні домагання уряду і місцевої адміністрації надавати інформацію про грошові бюджети монастирів.

Серед вотчинних господарських книг XVIII ст. використано книги висіву, жнив, обмолоту хліба та покосу сіна; книги грошових зборів з селян; прибуткові і витратні книги. Книги обліку висіву, жнив і обмолоту хліба вміщують в собі найважливіший комплекс відомостей про стан сільського господарства на Лівобережній Україні⁷⁴. Ці відомості стосуються, як власного монастирського господарства, так і господарства селян. Відомості дають уявлення про структуру земельних масивів (розподіл їх на власне вотчинні і селянські), про структуру управління вотчиною та ін.

Цінним джерелом для вивчення економіки монастирського господарства та питань, пов'язаних з розвитком внутрішнього ринку, є вотчинні прибутково-витратні книги, книги находжень і витрат монастирської скарбниці і окремих господарських служб, купівля товарів на власне споживання, виплата заробітної плати монастирським найманим

⁷³ ЦДІАК. – Ф. 127. – оп. 1020 – Спр. 4091.

⁷⁴ ЦДІАК. – Ф. 128. – Оп. 1 заг. – Спр. 3380; Спр. 444, кн. 1-4.

працівникам, збір млинових, оброчних, крамних грошей, а також надходження грошей від торгівлі горілкою, худобою, лісом та ін⁷⁵.

При підготовці наукового дослідження також були використані документи фондів інших духовних консисторій: Переяславсько-Бориспільської (ф. 990) і Чернігівської (ф. 2011). У фонді Переяславсько-Бориспільської консисторії вагомими для нас є відомості метричних книг Переяславського повіту з 1734г. по 1786р, сповідні розписи церков⁷⁶. У ф. 2011 містяться укази Синоду, універсали чернігівського єпископа про порядок оголошення урядових указів в церквах; про сприяння світською владою в стягненні штрафів з осіб, що не сповідалися і не причащалися та ін.; реєстри та відомості про земельне володіння церковних служителів чернігівської єпархії; справи про звинувачення в хабарництві священнослужителів⁷⁷. Крім того, нами було використано й документи допоміжного характеру, зокрема, фонд «Київської губернської канцелярії» (ф. 59)⁷⁸.

За повнотою тематичного змісту вказані фонди є неоціненим джерелом вивчення різних проблем: взаємовідносин між світською і церковною владою в Гетьманщині, соціально-економічних відносин в монастирській вотчині, торгово-лихварської діяльності монастиря та ін.

Найбільш поширеними документами в монастирських архівах є скарги монастирів і розшук втікачів, тексти визначень духовних соборів монастирів, виписки із судових книг. Таким чином, розглянуті нами види і групи документів містять різноманітні відомості про монастирське і селянське господарство, систему феодальних повинностей та антифеодальну боротьбу селян.

Персональні архівні колекції, використані при дослідженні, належать відомим історикам О. Лазаревському, В. Антоновичу, О. Лебедеву,

⁷⁵ ЦДІАК. – Ф. 128, – Оп.1 заг.

⁷⁶ ЦДІАК. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 4, 5, 118, 126.

⁷⁷ ЦДІАК. – Ф. 2011. – Оп. 1. – Спр. 1, 2, 5.

⁷⁸ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп.1. – Спр. 13, 24, 4426.

М. Петрову, київському митрополитові Платону (Городецькому), священнослужителю П.Лебединцеву та ін. Ці збірки знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (ф. 1, 2, 160)⁷⁹. Тут же міститься і чимала епістолярна спадщина різних осіб, котра є окремим компонентом джерельної бази дослідження (ф. 3).

Архівні матеріали вищевказаних фондів характеризуються розпорошеністю і фрагментарністю. Типологічно серед них переважають різноманітні звіти, статистичні підбірки, рапорти, скарги, пояснювальні записки парафіяльного духовенства, а також накази, розпорядження, листування представників єпархіальної влади.

Важливість окремих архієрейських документальних збірок полягає в тому, що в них трапляються імператорські, синодальні та митрополичі розпорядження, котрі своїм змістом стосуються суто церковного життя країни. Вони не були опубліковані в загальнодержавних законодавчих збірках. Тут же знаходяться інформаційно цінні доповідні записки різних посадових осіб єпархіального відомства і таємні розпорядження губернської влади. Дані джерела стали важливими в ході нашого дослідження, адже синодальні справи дають можливість аналізувати економічне становище Церкви, соціально-економічні відносини в монастирях.

Справи величезного фонду духовної консисторії є переважно малооб'ємними та фрагментарними за змістом, що спричиняє значні труднощі при їх аналітичній обробці. Слід зауважити, що значна частина консисторських справ подає негативну інформацію про церковне життя митрополії, оскільки консисторія була не лише управлінським, але й судовим органом. Справ, котрі мають позитивне емоційне забарвлення, у цьому фонді порівняно небагато, а тому для всебічного розгляду поставлених питань необхідно залучати інформацію з інших джерел.

Важливим джерелом є і документальні збірки окремих священнослужителів, що посідали вагомі посади в системі єпархіального

⁷⁹ ІР НБУВ. – Ф.1. – оп.; Ф.2.; Ф. 160.

управління та духовної освіти Російської держави та українських земель зокрема. Особливе значення для дослідження мають архівні матеріали з фондів світського походження, оскільки саме вони найяскравіше ілюструють наслідки одержавлення церковного життя країни.

У роботі використані опубліковані законодавчі акти, що ввійшли до Повного зібрання законів Російської імперії, річні звіти обер-прокурора Св. Синоду. Іншими джерелами були синодальні постанови, циркулярні накази. Вони дозволяють докладно висвітлити політику царського уряду щодо діяльності духовенства в досліджуваній період⁸⁰. Найважливі з них об'єднані в тематичні блоки і опубліковані у виданні «Законодавство Катерини II».

При написанні дисертації було використано різноманітні збірники законів, постанов, розпоряджень⁸¹.

Окремо слід виділити Духовний регламент 1721 р. – головний акт петровського законодавства про реформу церковного управління, найголовніша з яких – заміна одноосібної патріаршої влади колегіальним

⁸⁰ Полное собрание законов Российской империи: [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1.

⁸¹ Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / Предисловие К.А.Софроненко. – М.: Тип. Моск. юрид. Ин-та, 1951. – 178 с.; Проекты уголовного уложения 1754-1766 годов. Новоуложенной книги часть вторая: о розыскных делах и какие за разные злодейства и преступления казни, наказания и штрафы положены [под ред. А. А. Востокова]. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – 206 с.; Хрестоматия по истории русского права [под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова]. – СПб.: Издание книгопродавца Н.М. Оглоблина, 1899. – 253 с.; Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I / Н. А. Воскресенский: [в 2 т.]. – М.-Л.: Издательство Академии Наук Союза ССР, 1945. – Т. I. – 602 с.; Российское законодательство X-XX веков: [в 9 т.]. – М.: Юрид. лит., 1986. – Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. – 512 с.; Законодательство Петра I / [сост. Клеандрова В.М., Колобов Б.В., Кутьина Г. А. и др.; ред. Преображенского А. А., Новицкой Т. Е.]. – М.: Юрид. лит., 1997. – 880 с.

управлінням Синоду⁸². У документі висвітлено погляди на роль і статус РПЦ, визначено компетенцію духовних судів тощо.

Законодавчі норми, які стосуються економічного життя духовенства, входять до ряду тематичних збірників законів. Зазначимо такі з них, як «Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721 – 1878 гг.»⁸³, «Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода за 1867 – 1900 гг.»⁸⁴, «Свод законов о состояниях Под. ред А.Л. Саатчиана»⁸⁵.

При дослідженні РПЦ в системі державної влади в даний період важливе місце посідає збірник норм права під назвою «Устав Духовных Консистерий»⁸⁶. В його основу було покладено «Духовный регламент» та окремі видані раніше укази по єпархіальному управлінню. В подальшому статут духовних консисторій друкувався зі змінами, доповненнями і коментарями у 1874, 1884, 1905 роках. При перевиданні 1883 року він був значно переглянутий. В усіх своїх редакціях він складався із чотирьох розділів: загальні положення; єпархіальне управління; єпархіальний суд; устрій Консистерії.

Частина указів Синоду й інших правових актів по «Ведомству Православного Исповедания» не було кодифіковано. Вони виявилися

⁸²Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего державнейшого государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – М.: В Синодальной типографии, 1866. – 192 с.

⁸³Руководственные для православного духовенства указы Святейшого правительствующего Синода 1721 – 1878 гг. – М.: Тип. М.Н. Лаврова и К., 1879. – 504 с.

⁸⁴Завьялов А.А. Циркулярные указы Святейшого Синода 1867 – 1900 гг. / А. Завьялов. Изд. 2 дополненное. – СПб.: Издание книгопродавца Тузубова, 1901. – 448 с.

⁸⁵Свод законов о состояниях / А.Л. Саатчан. – СПб.: Литейный проспект. № 53. – 1911.

⁸⁶Устав Духовных консисторий. – СПб.: Синодальной типография, 1883. – 200 с.

розсіяними по різноманітних періодичних офіційних виданнях: «Церковных Ведомостях», «Церковном Вестнике», «Духовной Беседе». Деякі законодавчі акти було видано у вигляді окремих книг та брошур: статuti духовно-освітніх установ, інструкції церковним старостам, благочинним парафіяльних церков та монастирів.

Важливим було використання нормативних документів, зібраних у «Полном собрании постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи»⁸⁷, перший том першої серії побачив світ у 1869 р.

Укази по Відомству Православного Віросповідання також знаходяться у хронологічному порядку в «Полном собрании законов Российской Империи». Закони та укази, які стосуються Церкви, розміщено в «Уставе о службе гражданской», де говориться про нагороди, оклади й пенсії, – в III томі; «Уставе о повинностях», окремі статті якого стосуються духовенства, його та церковного майна – IV том; «Лесной устав» – говориться про монастирські та церковні «лесные дачи»; «Счетный устав» – про контроль при Синодові – в XVIII томі; в IX томі («Законы о состоянии») зібрано закони про станові права білого й чорного духовенства: XIV том («Устав о содержании под стражей и устав о предупреждении и пресечении преступлений») складається з законів про церкви при в'язницях, про злочини проти віри та Церкви: у XVI томі («Уставы судопроизводства») зібрано закони про судочинство у справах про злочини проти Церкви.

⁸⁷ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб.: Синодальная типография, 1910. – Т. 1. (1762 – 1772). – 831 с.; СПб.: Синодальная типография, 1912. – Т. 3 (1746 – 1752). – 542, 14 с.; Петроград: Типография Штаба отельного корпуса пограничной стражи, 1915. – Т. 3 (1785 – 1796). – 537, 44 с.; СПб.: Синодальная типография, 1876. – Т. 4 (1724 – 28 января 1725). – 16, 365 с.; СПб.: Синодальная типография, 1912. – Т. 4 (1753-28 июня 1762). – 619, 24 с.; СПб.: Синодальная типография, б.г. – Т. 7 (1730 – 1732). – 654, 56 с.; СПб.: Синодальная типография, 1911. – Т. X (1738 – 24 ноября 1741). – 691 с.

Серед опублікованих документів, які стосуються даної проблематики, насамперед, слід назвати такі: «Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией» (Вильна, 1887. - Т. 14); «Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси» (Вильна, 1871. – Т. 5); «Архив Юго-Западной России» (К., 1864 – 1902. – Ч. 1. – Т. 2, 3, 4; Ч. 3. – Т. 5), «Письма и бумаги императора Петра Великого» (СПб., 1887. – Т. 1). Найбільшу цінність для дослідження проблеми становлять документи «Сборника Русского исторического общества» (СПб., 1870 – 1911. – Т. 5, 7, 12, 13, 22, 33, 37, 46, 48, 51, 52, 87, 97, 135), у якому представлена величезна кількість матеріалів дипломатичного листування між російськими, німецькими, англійськими, австрійськими політичними діячами.

Значний фактичний матеріал щодо релігійного життя в Російській імперії можна знайти в «Описании документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительственного синода» (СПб., 1912. – Т. 34).

Істотну роль при дослідженні теми відіграють періодичні видання. Важливим було використання публікацій з часописів «Киевская старина», «Русская старина», «Руководство для сельских пастырей», «Вопросы научного атеизма» та ін., що містять розвідки щодо втручання світської влади в церковну юрисдикцію.

Окрему групу становлять джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи). Їх авторами були церковні ієрархи, приходські священики, викладачі і учні церковних навчальних закладів. Мемуарна література містить багато фактів про життя і побут православного духовенства XVIII століття, характеризує церковних діячів. Вона має наукову цінність, але є суб'єктивним історичним джерелом⁸⁸.

⁸⁸ Кочубинский А.А. На память о Протоиерее Арсении Гавриловиче Лебединцеве // ЗООИД – Одесса: Городская типография, 1900. – Т. 22. – С. 65-76.; Лебединцев А.Г. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавление к ХЕВ. – М.: Изд-во Московской патриархии, 1862. – № 1. – С. 30-62.

Таким чином, джерельна база дослідження являє собою комплекс опублікованих документів, деякі з них вперше застосовується в науковому обігу, що достатньо для висвітлення завдань, поставлених автором для написання дисертаційної роботи. В цілому джерела дозволяють побачити та проаналізувати важливі віхи історії взаємовідносин держави і Церкви, священно- і церковнослужителів, парафії в системі державної влади Російської імперії XVIII ст., виявити правові та фінансові основи функціонування Православної Церкви, з'ясувати джерела їхнього забезпечення.

РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ДУХОВЕНСТВА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ РОСІЇ

2.1. Податки та матеріальне забезпечення білого духовенства в контексті державної влади

Господарська діяльність РПЦ в XVIII ст. – цікава сфера економічних відносин, що загалом залишається недостатньо вивченою. Особливого розгляду заслуговує вплив державної політики на матеріальне становище приходського духовенства. Зрозуміло, що Церква як економічний суб'єкт не може існувати, не маючи певного бюджету. Вона не тільки витрачала пожертвовані гроші, але і різними шляхами поповнювала прибуткову частину за рахунок різноманітної економічної діяльності.

На початок XVIII ст. у Росії нараховувалось 17340 церков. У Сибірі (Тобольській та Іркутській єпархіях) – 446 (2,6 % від загальної кількості); в Україні (Київській та Чернігівській єпархіях) – 1625 (9,4 %). Найбільша кількість церков була зосереджена в центральній Росії – Московській єпархії, де нараховувалось 4010 церков (23,1 %) ⁸⁹.

Іменним указом від 4 лютого 1737 р. Синоду було «повелено... собрать со всего государства о исповедавшихся и святых тайн сообщившихся и о не исповедавшихся во святую (737-го) году четыредесятницу правоверных обоего пола людех, как о престарелых, так и средовечных, даже до сущего младенца, по чинам имянные и перечневые ведомости, разобрав по губерниям и городам и зделав из них генеральный экстракт, подать ея императорскому величеству» ⁹⁰. Такий екстракт був зроблений і поданий в

⁸⁹ Комиссаренко А. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII веке / А. Комиссаренко. – М.: Изд-во Всес, 1990. – С. 16.

⁹⁰ РГАДА. – Ф. 248. – Д. 1085. Указы Правительствующего Сената. – Л. 524.

1738 р., але виявився неповним, оскільки в нього не увійшли відомості по Саранському, Путивлівському, Можайському і частини Пензенському повітах Синодальної області, Красноярському, Кузнецькому, Туруханському повітах Тобольської губернії, по всій Іркутській, а також частково по неназваним повітах Тобольської і Астраханської губерній⁹¹. У табл. 2.1. наведені дані, що показують співвідношення церков, прихожан, старовірів і осіб духовного стану за даними 1738 р.

Таблиця 2.1. Кількість прихожан, старовірів і кліру в середньому на одну церкву (за даними 1738 р.)⁹²

місцевість	кількість церков	чисельність		в середньому на церкву	
		Прихожан і старовірів	кліру	Прихожан і старовірів	кліру
Синодальна область	3282	922 956	24 578	281	7
Тобольська губернія	189	94 635	1 518	501	8

Використовуючи ці відомості, можна встановити середнє число людей на церкву і, керуючись ним, встановити приблизну кількість церков.

У чотирьох повітах Синодальної області, відомості яких не були представлені, по I ревізії було 140 434 чол., тобто за середніми даними 500 церков і 3,5 тис. церковників. У трьох повітах Тобольської губернії було 24 370 чол., тобто 48 церков і 384 церковників. По Іркутській губернії приймаємо ті ж середні цифри, що і по Тобольській губернії. У ній було 27 453 чол., тобто 55 церков і 440 церковників. Всього в семи повітах в Іркутській губернії, як впливає з даних табл. 2. 1., могло бути близько 600 церков і 4 тис. церковників⁹³.

⁹¹ Там само. – Лл. 525 об. – 530.

⁹² Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII века / Я.Е. Водарский. – М.: Наука, 1977. – С. 320.

⁹³ Там само.

На Гетьманщині ситуація виглядала наступним чином. Користуючись правом ставропігійності⁹⁴, Києво-Печерська лавра, як і Києво-Межигірський монастир перебували в безпосередньому підпорядкуванні спочатку – наприкінці XVII ст. – Московського патріарха, а після ліквідації останнього – Синоду. Незалежно від Київської митрополії, аж до 1764 р. лавра призначала у свої вотчини, які розміщувались в 7 з 10 полків Гетьманщини, так само в Білгородській губернії, своїх священнослужителів і повністю їх контролювала. З підвладних вотчин вся церковно-статистична документація надходила в лавру, а звідси – в Синод. Саме завдяки вивченню сповідних книг вдалося встановити чисельність приходських церков, дворів і прихожан за Києво-Печерською лаврою в 40 – 60-х роках XVIII ст. (див. ДОДАТОК А.). У 1780 р. на території Лівобережної та Слобідської України було 5 єпархій, в яких нараховувалось 3423 церков. Вони ж обслуговували 395053 дворів з населенням 4 128 316 чол.⁹⁵

Найважливішим фактором, що зробив вплив на формування парафіяльного духовенства, стала політика уряду Петра I, який рішуче скорочував державні витрати і обмежував чисельність неподаткового населення, до складу якого входило духовенство. Заходи уряду склалися з цензових та штатних обмежень, системи контролю за чисельністю духовного стану. Необхідність «накласти руку» на прибутки Церкви представлялася правлячими колами абсолютно безперечно, що видно хоча б з розпочатого ще в 1678 р. перепису церковно-монастирського майна (який тривав 12 років) і документів, що до них належать. З 1696 – 1700 рр. гостра потреба в грошах, пов'язана з азовськими походами, стала приводом для серії указів, які обмежували Церкві деякі фінансові привілеї, забороняли їй витрати по низці статей, а отримані, таким чином, кошти повертали на користь державі⁹⁶.

⁹⁴ ПСЗ. – Т. 2. – № 1295; Т. 5. – № 3653.

⁹⁵ П-ко Вл. Статистические сведения о церквах и православном населении русской части Малороссии в 1780 г. // Киев. старина. – 1905. – № 10. – С. 7-8.

⁹⁶ Комиссаренко А. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII веке... – С. 163-164.

Заходи щодо стримування зростання чисельності духовних осіб великою мірою диктувались тим, що держава не поспішала брати на себе всі витрати по забезпеченню духовної верстви. Основний тягар фінансування довгий час несли самі парафіяни. Щоб він не був занадто важким, центральна влада і пішла шляхом обмеження кількості священно- та церковнослужителів.

Логічним завершенням заходів уряду стало введення в 1722 р. синодального визначення про церковні штати. Штатна чисельність парафіяльного духовенства визначалася за кількістю дворів в приході (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2. Штатна чисельність парафіяльного духовенства⁹⁷

Кількість дворів	Дозволялось мати				Весь штат
	священиків	дияконів	дячків	пономарів	
100 і більше	1	–	1	1	3
200 і більше	2	1	2	2	7
250 – 300	3	1	3	3	10

При 250 – 300 дворах дозволялося служити трьом священикам, але тільки в тому випадку, якщо двори знаходилися на великій відстані один від одного або третій священик був необхідний з якихось інших причин. Більше двох дияконів на приход не допускалося⁹⁸.

Крім того, приход не міг мати менше 100 дворів, але й не більше 300. Церковнослужителів мало припадати не більше двох на одного священика. За ревізією 1722 р., зробленою 10 серпня перед опублікуванням самого указу, в

⁹⁷ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – СПб., 1879. – Т. 2. – Ч. 1. – № 756.

⁹⁸ Анисимов Е. Податная реформа Петра I / Е. Анисимов. – Л.: Наука, 1982. – С. 25.

15761 церквах налічувалося 67111 кліриків. Надлишок був наявним, тим більше що значна частина духовенства ухилилася від реєстрації⁹⁹.

Штати 1778 р., що поширювалися й на українські землі, передбачали наступні квоти: 1) на 150 дворів – один священик; 2) на 200 і більше дворів – один священик, в особливих випадках – два; 3) на 250 – 300 дворів – два священики; 4) у більших приходах – три священики, але також лише у випадках особливої нестачі¹⁰⁰. На трьох священиків повинні були припадати два диякона, на двох – один. Тільки у великих містах на кожного священика припадало по диякону. Відкриття нових церков і домашніх каплиць дозволялося лише із санкції Синоду¹⁰¹.

Аналіз законодавства дозволяє стверджувати, що «вершителям» долі Росії в усі часи не дуже обтяжували себе турботами про добробут священно-і церковнослужителів. Автор Духовного регламенту Феофан Пркопович обмежився лише короткою згадкою про проблеми, пов'язані із забезпеченням кліриків. Парафіянам потрібно було надавати в консисторію відомості про кількість руги або землі, наданих церковникам, «за руками прихожан и за рукою ставленника, что он хочет быть доволен руги оныя или земли»¹⁰². У кожній парафії були свої власні шляхи забезпечення духовенства, які були покликані вирішувати матеріальні проблеми кліру.

Нормативно-правові акти XVIII ст. досить докладно регламентують порядок надання представникам духовного стану штатного жалування,

⁹⁹ Смолич И.К. История русской церкви. 1700 – 1917 / И.К. Смолич. – Часть 2. – М.: Издательство Спасо-Преображенского монастыря, 1997. – С. 335-337.

¹⁰⁰ ПСЗ. – Т. XX – № 14807.

¹⁰¹ Завьялов А. Вопрос о церковных имениях при императрицы Екатерины II / А. Завьялов. – С-Пб.: Типография А.П. Лопухина, 1900. – С. 390.

¹⁰² Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего державнейшого государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – М.: В Синодальной типографии, 1866. – С. 94.

забезпечення церков і монастирів орної землею, здійснення плати за треби з прихожан і т. д.

Величину прибутків представників духовенства можливо уявити лише звернувшись до відомостей, що містяться в архівних джерелах. Оскільки єпархіальне керівництво не вимагало від парафіяльного духовенства звіти про джерела їхнього утримання, то будь-які підрахунки можуть говорити лише про приблизний характер.

При вивченні даного питання необхідно розрізняти церковне майно, призначене для «благолепия» храму, і забезпечення духовенства, яке здійснювалося за рахунок приписаної до Церкви землі, «доброхотных подношений» за виконання треб¹⁰³.

Майно Церкви формувалось із початкового внеску від парафіян, що складалось із необхідних згідно з законом «утвари и одеяний», а також з «самопроизвольных даров», призначених парафіяльною церквою¹⁰⁴.

Свідчень про формування церковного майна відомо не багато. Зрозуміло, що, забезпечивши необхідний мінімум, при наявності якого Церква могла бути освячена, парафіяни продовжували піклуватися про добробут свого храму. Іноді майно храму поповнювалося за рахунок «мирських» сум. Об'єктом особливих клопотань прихожан завжди залишався церковний дзвін. Адже «його міць і краса звучання не тільки піднімали релігійні почуття віруючих, а й престиж Церкви і приходу»¹⁰⁵.

Далеко не всі усталені шляхи поповнення церковної скарбниці знаходили підтримку в Синоді. Невдоволення викликала торгівля, процвітаюча під час свят. Зіткнувшись з подібного роду практикою в загальноросійських масштабах, Синод у 1747 р. видав указ «Про нестроениях

¹⁰³ Пулькин М.В. Православный приход и власть в середине XVIII – начале XX в. / М.В. Пулькин. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2009. – С. 65.

¹⁰⁴ Там само. – С. 66.

¹⁰⁵ Листова Т.И. Религиозно-общественная жизнь: представления и практика / Т.И. Листова // Русский Север: этническая история и народная культура. XII – XX века. – М.: Наука, 2004. – С. 721.

крамниць поблизу церков»¹⁰⁶, проте це розпорядження ніколи не цитувалося в матеріалах діловодства місцевих органів влади. Торгівля велася безцеремонно, оскільки торговці явно відчували себе головними дійовими особами і не боялись покарань: «во время совершения божественной литургии криком и народной молвой делают помешательство, около церкви ходят в шапках, сквернословят и ругаются»¹⁰⁷. За зауваженням Г.Р. Державіна, така ж торгівля процвітала і в Остріченському цвинтарі Олонецького повіту і в Пудожі¹⁰⁸.

Кошти від торгівлі, що жертвувалися парафіянами, надходили в церковну казну. У період із 1753 р. торгування церковними свічками дозволялося і світським особам. На них потрібно було накладати клейма із написами від якого саме храму її продають (цим вона контролювала прибуток кожної церкви)¹⁰⁹.

У Росії повсюди зберігалася традиція, відповідно до якої кошти, необхідні для ведення церковного господарства, надходили в бюджет храму від заповідачів. У XVI –XVII ст. православні священики «получали значительные суммы как духовные отцы, по завещаниям»¹¹⁰. У досліджуваній період подібний порядок поповнення церковної скарбниці і доходів кліриків зберігся. Найбільш великі пожертвування на Церкву робили перед смертю¹¹¹. Так, селянин Олонецької єпархії Козма Андреев в 1786 р., «будучи при тяжкій хворобі», як розкривається з його заповіту, оцінив свій будинок «со службами» в 100 рублів, з яких звелів надати двом приходським священикам по 20 рублів, родичці – також 20, а на церкву пожертвував 40

¹⁰⁶ ПСПРИ. – СПб., 1903. – Т. 3. – № 1003.

¹⁰⁷ Пулькин М.В. Православный приход... – С. 69.

¹⁰⁸ Державин Г.Р. Поденная записка // Пименов В.В., Этитеин Е.М. Русские исследователи Карелии (XVIII в.). – Петрозаводск, 1958. – С. 56.

¹⁰⁹ Смолич И.К. История русской церкви... – С. 363.

¹¹⁰ Стефанович П.С. Приход и приходское духовенство в XVI – XVII вв. / П.С. Стефанович. – М.: Издательство «Индрик», 2002. – С. 163.

¹¹¹ Кузнецов С.В. Православный приход в России в XIX в. // Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII – XX вв. – М.: Наука, 2002. – № 13. – С. 159.

рублів¹¹². Іноді заповідали предмети церковного вжитку. Так, в Каргополі, у Воскресенській Церкві знаходилася особливо шанована місцевим населенням ікона, пожертвувана храму за заповітом купця Г.С. Мохнаткіна¹¹³. Відмова заповідати що-небудь парафіяльній церкві ставало екстраординарною подією і найчастіше обумовлювалося лютою ненавистю до духовенства.

Розгляд питань добробуту храмів неможливо без вивчення низки обов'язків церковного старости. Він був посередником у матеріальних питаннях між парафіяльною громадою і кліром. Деякі церковні старости, з чисельності місцевих багатіїв, прагнули одержати владу над причтом, особливо над молодими священнослужителями¹¹⁴. При цьому вони могли опиратися не скільки на закон, стільки на традицію, що закріплює за ними серйозні повноваження. Обрання церковного старости стає обов'язковим указом Петра I в 1718 р.¹¹⁵. На них, зокрема, покладалася турбота про будівництво будинків для священників. Новий указ 1721 р., присвячений церковним старостам, наказував їм контролювати витрату коштів, що надходять від свічкового продажу. Старости повинні були мати документи, що підтверджують факт обрання на посаду – «вибори» від прихожан¹¹⁶. Указ 1736 р. підтверджував колишні розпорядження і ставив старост під контроль кліру у витрачанні грошей з церковної казни. Вимагалось «учредить при каждой церкви особливые шнуровые книги и по листам скреплять всем кояждо церкви священнослужителям своими руками»¹¹⁷.

Вивчення обов'язків церковного старости показує, що у відношенні церковної влади до парафіяльної автономії спостерігаються прагнення

¹¹² Пулькин М. В. Православный приход... – С. 72.

¹¹³ Шайжин Н. Слава Святителя и Чудотворца Николая в Олонецком крае / Н. Шайжин // Олонецкие епархиальные ведомости. – Петрозаводск, 1909. – № 13. – С. 15.

¹¹⁴ Розов А.Н. Священник в духовной жизни русской деревни / А.Н. Розов. – СПб.: Алетейя, 2003. – С. 33.

¹¹⁵ ПСЗ. – Т. 5. – № 3 171.

¹¹⁶ Там само. – Т. 6. – № 3 746.

¹¹⁷ Там само. – Т. 9. – № 6 303.

єпархіальних архієреїв обмежити коло компетенцій парафіян і бажання церковної влади використовувати парафіяльні структури для вирішення повсякденних проблем релігійного життя. При цьому не завжди місцева церковна влада мала можливість жорстоко контролювати парафіяльне духовенство і при необхідності припиняти існуючі в парафіях традиції. У багатьох випадках в приході зберігаються норми селянського самоврядування, що ставали запорукою успішної діяльності різних інститутів Православної Церкви.

Важливим джерелом прибутків кліриків була плата за треби, на які єдиних розцінок фактично не було. Велике значення мали такі моменти, як популярність священика або його схильність і вміння «вибивати» плату. Простолюдин рідко бачив у своєму священику духовного пастиря, керівника свого релігійного життя. Для нього, притаманним було високо цінувати таїнства і обрядову сторону церковного життя, священик був необхідним посередником у спілкуванні з вищим світом, звершувачем треб, без якого було неможливим «улаштування душі», і тому мав право на винагороду.

В «Духовному регламенті» також висловлюється думка, що забезпечення духовенства влаштовано погано: «И се немалая должность, как бы священство от симонии и бесстыдного нахальства отвратить. К сему полезно есть сделать совет с сенаторами, как много дворов к одному приходу определить, с которых всякий бы давал такую-то именно подать священникам и прочим причетникам церкви своея, дабы они совершенное по мере своей имели довольство и впредь бы не домогались платежа за крещение, погребание, венчание и прочая. Обаче сие определение не возбраняет добротным человеком подавать священнику, сколь много кто по щедрости своей похощет». Однак, штати 1722 р. не містили жодних визначень щодо внесків парафіян, крім старовірів¹¹⁸. Передбачали скорочення прибутків від треб, так, як відвідування будинків з іконами і

¹¹⁸ ПСЗ. – Т. 6. – № 4009; ПСПРИ. – Т. 1. – № 596. – С. 3, 22, 23; Т. – 2. – № 452. – С. 27.

окроплення їх святою водою на Великі свята, Синодом тепер заборонялося, за винятком Різдва¹¹⁹.

У 1742 р. вийшов указ, в якому повторювалася вимога освячувати нові церкви, «если те церкви с помянутым удовольствием (совершенно окажутся... а без такового свидетельства о освящении церквей позволения отнюдь не чинить»¹²⁰. Та ситуація уже в існуючих парафіях залишалася незмінною. У 1724 р. священники Петербурга скаржилися Синоду на своє тяжке становище. У 50-ті рр. траплялося, що петербурзькі священники змінювали своє місце проживання на сільський приход, оскільки там життя було легшим. Щедріше всього оплачувалися треби на Україні, де до того ж народний звичай неодмінно вимагав добровільні пожертвування¹²¹. Тим не менше, в 1767 р. білгородський єпископ нарікав у своїх пропозиціях до наказу для згаданої законодавчої комісії на надзвичайну бідність свого духовенства, вимушеного жити землеробством. У 1763 р. ростовський митрополит Арсеній Мацієвич доповідав, що в його єпархії сільські священники здебільшого перебувають у крайній потребі і живуть хліборобством¹²².

Протягом століття плата за хрещення, вінчання та поховання за церковним обрядом залишалася невизначеною і залежала від місцевої традиції – від домовленості між священником і парафіянами в кожному конкретному випадку. В Духовному регламенті говорилося лише про намір

¹¹⁹ ПСЗ. – Т.6. – № 3910; Т.7. – № 4549; ПСПРИ. – Т. 2. – № 419, 486; Т. 4. – № 1344.

¹²⁰ ПСЗ. – Т. 11. – № 8625; Т. – 14. – № 10780.

¹²¹ Розанов Н.П. История московского епархиального управления со времени учреждения Святейшего Синода (1721-1821)... – С. 171 (о доходах от треб, которые были здесь значительно выше, чем в Петербурге); Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.) / Николай Шпачинский. – К.: Тип. Товарищества Н.А. Гирич, 1907. – С. 351, 365–367.

¹²² Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии... – С. 444–447; Доношение Святейшему Правительствующему Синоду от Ростовского митрополита Арсения [6 марта 1763 г.] // Русская старина. – М., 1862. – Кн. 2. – № 4-6. – С. 31.

ввести фіксований збір з кожного парафіяльного двору на користь кліру, поставивши під контроль держави і цю сторону взаємовідносин між священнослужителями та парафіянами і звільнивши останніх від плати за треби. На справі все виявилось інакше.

У 1765 р. Катерина II підписала закон, який робить одним із джерел прибутків духовенства фіксовану плату. Наприклад, за молитву над породіллею – 2 копійки, за весілля – 10 коп., за поховання немовляти – 10 коп., дорослого – 30 коп. Лише розміри плати за молебень-поминання батьків не визначалися в законі. Парафіяни самі спільно зі священником вирішували це питання. Заборонялося стягувати гроші за сповідь¹²³.

Введення такси стало, на думку низки дослідників, невдалим заходом уряду Катерини II в церковній сфері, що заклав нову негативну тенденцію. За словами А. Діаніна, який вважав, що «такса ставила парафіяльне духовенство в важке економічне становище ... отримувати при існуванні такси прибутків було вкрай недостатньо для забезпечення духовенства»¹²⁴. П.В. Знаменський вважав, що такса зменшувала доходи духовенства в порівнянні з тими сумами, які вносилися відповідно до звичаю¹²⁵, а А.А. Папков називав введення такси «несимпатичним заходом»¹²⁶. Джерела дозволяють стверджувати, що такса не використовувалася як аргумент у суперечках між кліриками та парафіянами за розмірів оплати треби. Якщо парафіяни обурювалися «непомірним до сріблoloубства хабарництвом» або «ласощами» священника, то вони просто вказували суми, які він вимагав, без посилок на конкретні розцінки. Як пише С.В. Римський, «урядові тарифи ніде не

¹²³ ПСЗ. – Т. 17. – № 12 378.

¹²⁴ Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVII в. (По пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления проекта нового Уложения). – К., 1904. – С. 90.

¹²⁵ Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра... – С. 686.

¹²⁶ Папков А.А. Упадок православного прихода (XVII—XIX вв.). Историческая справка... – С. 55.

дотримувалися»¹²⁷. Відомі випадки, коли парафіяни оплачували виконання обряду в таких розмірах, які не відповідали з визначеними в законі.

В 1765 р. граф П.А. Румянцев сповістив київського митрополита про здійснення на Україні приходськими священиками здирництва і просив у митрополита «строгое учинить запрещение»¹²⁸. Більше того, офіційно до 1765 р. прихожани, вибираючи собі священика, заключали з ним «контракт», в якому вказували за які церковні треби скільки повинен був отримувати священик. Зі своєї сторони кандидат у священики давав у тому ж контракті від себе розписку, що він буде виконувати вимоги «контракта».

Указом 1765 р. офіційно був прийнятий договір священика з приходом. Це викликало у населення інколи відкрите невдоволення. Уже в 1768 р. київський митрополит Арсеній Могилянський доносив в Синод про те, що парафія з криком виганяє священиків, яких вона від себе призначала в приходах¹²⁹.

Для переважної більшості парафіян поповнення церковного бюджету залишалось одним із головних обов'язків, пов'язаних з участю в релігійному житті. Найбільш докладні відомості про прибутки і витрати парафіяльної церкви знаходяться в «Книгах для записки церковной денежной казны» – прибутково-видаткові книги (займатися їх веденням мав церковний староста, але якщо він був неписьменним, то це дозволялося робити будь-кому з причту). Як правило, в XVIII ст. прибуток церкви був невеликим – кілька десятків рублів. Кошти витрачалися на купівлю борошна і меду для випічки просфор, а також на свічки, церковне вино, оливу, рідше на оплату праці іконописця. Так, у 1769 р. прибуток Типиницької церкви під ім'ям Іллі Пророка склав 6 рублів 98 копійок, з яких залишок від минулого року – 22

¹²⁷ Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ / С. Римский. – М.: Общество Любителей церковной истории, 1999. – С. 115.

¹²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3673. Доношення графа П.А. Румянцева київському митрополиту. – Арк.1.

¹²⁹ Договор прихожан с причтом о замене платы за требоисполнение определенным жалованьем 1834 г. // Киевская старина. – 1896. – № 4. – С. 3.

коп., «свічкова продаж» принесла 3 руб. 25 коп., а в якості «добровільного подаяння» від прихожан вдалося отримати 3 руб. 51 коп. Витрата складала – 7 руб. 90 коп.¹³⁰. Цікавий факт переважання витрат над прибутками, навіть з урахуванням залишку від минулого року, свідчить, як про чесність церковного старости, так і про порядок ведення фінансового обліку: не всі прибутки вносилися до книги.

Збереглася велика кількість скарг, в яких фіксувалися порушення моральності духовенства, нехтування своїми обов'язками, відмова чи несвоєчасне виконання церковних треб. Останнє, супроводжувалось здирництвом додаткової плати з населення. В 1745 р. всі жителі села Бербениць скаржились на свого священика Максима Висоцького за його «злые поступки..., и за дела его весьма богу противные». Писали прихожани про запої попа у Великий піст, про «богомерзкие прелюбодения» і про те, що бачити його не бажають¹³¹.

Велика кількість скарг населення стосується зловживання духовенства при освяченні таких постійних треб, як «обмолитвение» новонароджених, хрещення, похорон та вінчання. Так, в 1737 р. київський житель Федір Дзюба скаржився митрополиту про те, що священик церкви Різдва вимагав у нього за похорон жінки рубель. Не дивлячись на прохання Дзюби, щоб священник зачекав на гроші, доки він продасть, що-небудь з речей, «честной отец Филип» обсварив його і відмовив хоронити¹³². В 1742 р. киянин Клим Семенов скаржився на священика Подольської церкви Василя, який вимагав у нього за вінчання 6 рублів. А у Клима «и всего имения не имеется на столко»¹³³. Інший священик Моїсей села Варвники вимагав 10 рублів¹³⁴.

¹³⁰ Пулькин М.В. Православный приход и власть в середине XVIII – начале XX в... – С. 73.

¹³¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 428. По доношению жителей села Бербениць на своего священника Максима Висоцкого. – Арк. 1-3.

¹³² ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 133. – Спр. 21. Доношения Федера Дзюбы на священника церкви Рождества. – Арк. 1.

¹³³ ЦДІАК України. – Оп. 137. – Спр. 12. По доношению киянина Клима Семенова на священника Подольской церкви. – Арк. 1.

Інколи здирництва не мали меж, і викликали невдоволення в керівництва Церкви. В 1744 р. Полтавський намісник доносив Київському митрополиту, що ієрей Радіон Іванов «только за то, чтоб обвенчать... 32 рубля 80 коп.¹³⁵». Архімандрит Києво-Нікольського монастиря скаржився в консисторію, що вотчинні священики вінчають монастирських підданих за 2 руб. «то и за 5 руб., вместо положенных 10 копеек»¹³⁶.

Наміри приходського духовенства збільшити свої прибутки за рахунок пастви в деякій мірі обумовлені відсутністю суворого фіксованого утримання. Скарги прихожан нерідко йшли не відразу в вищу інстанцію, а в духовну протопопію. Однак, на неї в протопопії могли не відреагувати, так як самі ж протопопи зловживали, маючи для цього більші можливості і користуючись більшою безкарністю. Так, протопіп Федір Калиновський містечка Кроловець за вінчання вимагав, на той час, великий податок. У 1735 р. протопіп у Євдокії Іванівни за «квит» і вінчання відібрав двір зі всіма його прибудовами, город і ліс. Прихожани описували страшні картини знущання протопопа. По декілька днів вони не могли похоронити своїх близьких, через великі побори протопопа за відспівування покійника. Хто не міг виплачувати гроші, у того протопіп відбирав худобу, жорстоко бив, тримав у в'язниці¹³⁷. В 1737 р., вимагаючи у Ігната Кошука гроші за поховання і молитву його тестя, протопіп дуже побив Ігната: «вдарив его кулаком по голове, и оковав в железа держал в шпитале до вечера»¹³⁸. В січні 1739 р. Василя Коновала змусив платити 7 рублів, хоч насправді йому потрібно було – 54 коп. за «квит» і 20 коп. за вінчання¹³⁹. У 1740 р. у козака Івана Гаврилова протопіп вимагав 10 рублів за одруження його брата

¹³⁴ Там само. – Оп. 124. – Спр. 438. – Арк.1.

¹³⁵ ЦДІАК України. – Оп. 124. – Спр. 383. Скарга полтавського намісника на ієрея Радіона Іванова. – Арк.1.

¹³⁶ Там само. – Спр. 450. – Арк. 2.

¹³⁷ ЦДІАК України. – Оп. 1020. – Спр. 316. Доношення Ігната Кошука на протопопа. – Арк. 21-23 об.

¹³⁸ Там само. – Арк. 23.

¹³⁹ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 316. – Арк. 17 об.

Григорія. Той хто не в змозі був оплатити потребу, змушений був працювати на протопопській винокурні і млині.

Звертаючись до відомостей про кількість здійснених за рік треб у Псковському повіті, спостерігаємо наступну картину. У 1782 р. у повіті народилося 2818 немовлят. За офіційною таксою з кожного потрібно було брати по 2 коп. за пологову молитву і 3 коп. за хрещення, що становить 56 крб. 36 коп. і 84 крб. 54 коп. відповідно. За кожен із 670 шлюбів потрібно було брати по 10 коп. Тобто, за цю потребу всі причти повіту могли отримати 67 крб. Померло у тому ж році 1376 чоловік віком старше 10 років, за поховання яких слід було отримати по 10 коп., і навіть 116 дітей молодших 10 років, за поховання яких слід було сплатити по 3 коп. Усього за поховання біле духовенство повіту мало отримати плату у вигляді 141 крб. 8 коп. За причастя і сповідь плату брати не потрібно було, отже, загальна сума, яку мали отримати служителі церкви протягом року по повіту, становила 292 крб. 62 коп., тобто 5 крб. 41/2 коп. на кожну з 58 парафіяльних церков. На одну особу чоловічої статі доводилося мати біля 1 копійки в рік¹⁴⁰. За підрахунками О.Е. Наумової зробленими на матеріалі Іркутської єпархії, річна кількість треб на 100 парафіян становила: 10 народжень, 2 шлюби, 8 поховань дорослих і 7 поховань немовлят. Отже, зі середнього приходу в 1200 людини, причт міг отримувати у рік дуже невелику, на думку дослідника, суму 20 крб. 52 коп. Зростав ризик іркутських архієреїв збільшити плату за треби. За хрещення дозволено було 10 коп., за вінчання 20 коп., за поховання дорослих 30 коп., за поховання немовлят 10 коп.¹⁴¹

Правильну величину щодо оплати виконання треб встановити складно, оскільки вона залежала, передусім, від платоспроможності парафіян і відносин між паствою і причтом. У Москві в 1774 р. парафіяльні священники

¹⁴⁰По учиненому в синодальной канцелярии докладу о перече́те наличной денежной суммы // РГАДА. – Ф. 1183. – Оп. 64. – Л. 66.

¹⁴¹Наумова О.Е. Иркутская епархия XVIII – первая половина XIX в... – С. 139-141.

брали за хрестини 25 – 30 коп., за поховання 50 – 80 коп., перевищуючи офіційну таксу в 5–8 разів¹⁴².

У Ярославській єпархії у 70-ті рр. причт отримував за хрестини 5-10 (загалом 8) коп., за поховання дітей 5–10 коп., дорослих – 10–30 коп. За весілля парафіяни платили 10 – 50 коп. (зазвичай 20-25)¹⁴³. У 1786 р. у Москві причт отримував за хрестини 50 коп. – 1 крб., за поховання – 1–2 руб.¹⁴⁴ Тут слід відзначити, що плата за треби затверджена Іркутською і Ярославською єпархіяма однаково перевищують офіційно встановлену таксу в 2-3 рази, що дозволяє нам припустити існування неофіційної такси на треби.

Існувало також декілька треб, плата яких указом 1765 р. або взагалі регламентувалася, або заборонялася. Так було в Ярославській єпархії парафіяни платили 2 – 3 коп. за щорічну сповідь, хоч імператорський указ забороняв брати за сповіді і причасті плату.

З народженням дітей пов'язували, як треби за хрещення, так і молитва «родильниці», внаслідок чого священник отримував 2–5 коп., здійснюючи читання «сорокової» і «страшної» молитв. «Сорокова» молитва читалася, коли мати через 40 днів після появи дитини світ приходила до храму й робила обряд воцерковлення. Звичайна плата вчинення цього обряду становила 2 коп. «Страшна» молитва читалася, швидше за все, у разі хвороби дитини і становила 2–6 коп. Платню причт отримував, і за здійснення молебнів. За простий молебен парафіяни платили 3–5 копійок, за молебен з акафістом – 10 – 25, за молебен при закладанні хати – 5–20 коп. Багато обрядів, крім поховання були пов'язані зі смертю парафіян. Звичайною платою за велику панахиду було 6 коп. За упокійні обідні, служби в третій, дев'ятий, двадцятий і сороковий день приносили причту 10 коп. прибутку. Особливо дорого коштував сорокауст (40 обідень за покійником). За нього причт отримував від 1 до 3 крб. Парафіяни, які мали досить коштів, могли

¹⁴² Смолич И.К. История русской церкви... – Кн.8. – Ч.1. – С. 360.

¹⁴³ Семевский Б. Сельский священник во второй половине XVIII в... – С. 508-509.

¹⁴⁴ Розанов Н. История Московского епархиального управления... –С. 148.

замовити половину сорокоуста. За поминання різних осіб причт отримував від 2 до 10 коп. Особливо великі були його прибутки – у поминальні суботи, коли, крім грошової винагороди служителів церкви наділяли калачами. Значні суми давалися причту за запис в синодик (25–50 коп.). Нерідко замовляли літургії, що коштували зазвичай 10 коп. За соборування хворих причт отримував 20 коп. Значні прибутки приносили причастя на Різдво і Великдень, ходіння у свята додому з молебнями. Усього причт в Ярославській єпархії отримував з підрахунками Б. Семевського в 1774 – 1780 рр. більш 20 коп. на рік із душі чоловічої статі¹⁴⁵. Не можна стверджувати, що ця сума однакова у межах Ярославської єпархії, оскільки Б. Семевський зазначає близькість приходу у селі Іванково від Ярославля, можливість відходу селян на промисливі роботи і, отже, їх заможність. Проте, щодо аналогічного дослідження на матеріалі Псковської єпархії, залишається допустити, що треби, стягнуті із парафіян, були також завищені в 2-3 рази, й дохід причта від виконання треб становив близько 20 коп. із особи чоловічої статі на рік.

Найбільшої регламентації з боку центральної влади зазнало таїнство шлюбу. Таїнство шлюбу мало здійснюватися в парафіяльній церкві одного з тих, хто укладав шлюб. Винятком у Російській державі був Сибір, через те, що на один храм там припадав великий географічний регіон. Тому за дозволом єпархіального архієрея вінчання могло здійснюватися поза храмом. 12 серпня 1765 р. Синодом був оголошений указ, щоб священники «мимо церкви, в часовнях» нікого не вінчали, «а если-же где по весьма дальним расстояниям церквей, оказалась в том необходимая нужда, оное оставляется на преосвященных архиереев». Це було здійснено з метою уникнення таємних і незаконних шлюбів. У 1775 р. з'явився указ згідно з яким шлюби можна вінчати лише у своїй парафіяльній церкві¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Семевский Б. Сельский священник во второй половине XVIII в... – С. 506-514.

¹⁴⁶ ПСПРИ. – Т. VIII. – № 13334.

Відомості про вінчання, так само як і про хрещення та поховання, мали вноситись до метричних книг, регламентації ведення яких центральна влада приділяла неабияку увагу. Маючи на меті контроль за громадянським станом підлеглих, світська влада доручила саме духовенству фіксацію народжень, шлюбів і смертей. Метрики були визнані основними документами, які містили відомості про осіб. Тому влада мала тримати під пильним контролем ведення цих документів, запроваджувала заходи для змушення священно- та церковнослужителів ретельно вести записи¹⁴⁷.

Причт багатьох церков отримував частину прибутку у вигляді штатної платні, що було встановлено в 1764 р., вдвічі більше наприкінці 1797 р. Штатню платню отримували кафедральні собори, храми 2-го класу, які володіли до запровадження штатів більш як 20 селянами і мали протопопа (собори які мають статус кафедральних) і 110 церков 3 класу, які володіли тією самою кількістю осіб, але не мали протопопа¹⁴⁸.

Питання про наділення парафіяльного кліру землею ставилося протягом синодального періоду неодноразово – кожен раз, коли обговорювалася проблема забезпечення духовенства. Причини тому дві: по-перше, це було традиційним способом, за допомогою якого державна влада звикла вирішувати фінансові проблеми, а по-друге, в XVIII ст. земля все ще залишалася тим капіталом, який уряд мав у надлишку. На півночі Росії селяни ще в XVII ст. мали звичай виділяти на утримання кліру власну землю¹⁴⁹. В першій чверті XVIII ст. І.Т. Посошков змальовує наступну картину: «... я не знаю, як діється в інших землях, чим харчуються сільські попи, та вельми знаю, що у нас в Росії сільські попи харчуються своєю працею, і нічим вони від орних мужиків не відрізняються; мужик за соху, і

¹⁴⁷ Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян... – С. 122-148.

¹⁴⁸ Григорович Н.И. Обзор общих законоположений о содержании православного духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству... – С. 14.

¹⁴⁹ ПСЗ. – Т.2. – № 633. – Ст. 14. – № 889; Завьялов А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II... – С. 283-284.

поп за соху, мужик за косу, і поп за косу, а Церква святая і духовна паства залишаються осторонь. І від такого їхнього землеробства багато християн... й покаяння позбавляються і вмирають як худоба...»¹⁵⁰. Посошков слушно вказує на порочність системи годування з церковної землі, яку доводилося обробляти самому ж духовенству, і розглядає все питання про матеріальне забезпечення останнього під кутом зору його пастирської діяльності.

Джерела свідчать, що статус церковної землі в XVIII ст. радикально змінився. По-перше, приписані до храму землі в більшості випадків обробляли самі священно- і церковнослужителі. По-друге, церковники не могли вільно розпоряджатися відведеною їм землею. В той же час М.В. Пулькіном виявлені випадки, коли в казну приходських Церков надходив прибуток із землі або коли церковні наділи перебували у віданні церковного старости. Н.Д. Зольнікова, яка вивчала майнове становище духовенства по Сибірським джерелам XVIII ст., дотримується аналогічної точки зору. Протилежну позицію висловлює О.В. Камкін. Він вважає, що «практика надання церковної землі в оренду, систематичного продажу хліба і сіна з церковних жнив» зберігалась і в XVIII ст.

Земельні наділи стали найбільш стабільним джерелом прибутків кліриків. Хаотичне наділення церковників землею, існуючий по волі парафіян протягом століть, поступово починаючи з XVII ст. замінювалося раціональної нормою закону¹⁵¹. У XVIII ст. цей процес продовжився: елизаветинська, а потім і катериненська межові інструкції наказували «к построенным во владельческих селениях после писцовых книг церквам, к которым земли не дано, а церковнослужители ругой не удовольствованы, а состоят на пашне» відводити ділянки не більше 30 десятин¹⁵². Цей захід

¹⁵⁰ Посошков И. Книга о скудости и богатстве: Памятники русской истории / И. Посошков. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1951. – С. 10.

¹⁵¹ Павлов А.С. Курс церковного права / А.С. Павлов. – СПб.: Издательство «Лань», 2002. – С. 319-320.

¹⁵² ПСЗ. – Т. 17. – № 12570.

дозволяло не тільки змінити на кращий майновий стан священно- і церковнослужителів, але й зменшити їх залежність від парафіян.

У Патріаршій області на початку XVIII ст. земля належала великій кількості церков. Але це не означало, що вона завжди знаходилася в користуванні духовенства. У 1722 р. попу з причетниками було надано 5 десятин землі, а «владает он, поп, по две десятины в поле»¹⁵³. Часто духовенство скаржилося на відверті захвати церковної землі¹⁵⁴.

За матеріалами XVIII ст. відомі випадки, коли в користування церковників надходила тяглова земля. Це стало продовженням давньої традиції, відповідно до якої земельні ділянки виділялися духовенству сільською громадою або церковними старостами. При цьому клірики розглядалися селянами як «такі ж члени громади, як і решта»¹⁵⁵. Існування подібного порядку наділення землею в досліджуваний період стало можливо завдяки специфічним рисам селянського правової свідомості. «Ревізька душа, створена законодавством, – пише С.П. Кавелін, звернулася в податну фікцію, життєвий сенс в яку з часом вклали самі платники. Під ревізькою душею стали розуміти певну земельну ділянку»¹⁵⁶.

Отримані від парафіян або відмежованні ділянки члени кліру ділили між собою відповідно до посад. В XVIII ст. дане питання не обговорювалося у законодавстві, і церковники керувалися місцевими традиціями.

Під час державного межування, що розпочалося в 1754 р., безземельним парафіяльним церквам, згідно з указом 1685 р., виділялася орна земля і пасовища¹⁵⁷. Однак вже розпочаті заміри довелося призупинити,

¹⁵³ Соловьев Н.А. Сарайская и Крутицкая епархия / Н.А. Соловьев // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М.: Из-во Московского университета, 1902. – С. 229-274.

¹⁵⁴ РГАДА. – Ф. 1443. – Оп.2. – №53. – Л. 1.

¹⁵⁵ Стефанович П.С. Приход и приходское духовенство в XVI – XVII вв... – С. 127.

¹⁵⁶ Кавелин С.П. Исторический очерк поземельного устройства государственных крестьян / С.П. Кавелин. – М., 1912. – С. 10.

¹⁵⁷ ПСЗ. – Т. 14. – № 10237. Гл. 10. Ст. 1, 4; Т. 15. – № 10989.

оскільки не виявилось точних інструкцій, а помилки повели до незліченних скарг потерпілих.

Вся церковна земля, після секуляризації ділилася на дві категорії. У першу категорію входили «писцовие» землі, належали Церкві до 1764 р. Друга категорія включала у собі знову ж відведення задля забезпечення причта землі. Нову віддачу землі парафіянами розглядали, як пожертвування колишніх власників. Вона записувалася не на ім'я священика, а на Церкву і після скасування храму повинна була повернутися до колишнього власника¹⁵⁸.

Загальне межування було відновлено лише в 1765 р. У докладних інструкціях пропонувалося для парафіяльних церков, що знаходилися на поміщицькій землі, відводити по 33 десятини (30 десятин ріллі і 3 десятини лугів); міським церквам землі не належало¹⁵⁹. Якщо землі в парафіян було від 100 до 500 чверті, до церкви потрібно було відмежувати 15 чвертей на полі, якщо від 50 до 100, то 10 чвертей на полі. Тобто разом по 22,5 і 15 десятин відповідно. На кожну відмежевану до церкви четверть потрібно було виділити їй сінокосів на одну копицю. Десять копиць прирівнювалися до однієї десятини. На кожні 100 відмежованих десятин потрібно було відводити по 15 десятин під двори духівництва. Тим церквам, які володіли землею за писцовими книгами, відводилося стільки землі, скільки б становило «повную дачу», тобто 33 десятини землі і сінокосів¹⁶⁰.

За указом Павла I від 18 грудня 1797 р. Сенатові і Синоду було доручено розробити інструкцію по виконанню цього розпорядження. Після спільного обговорення обома установами на підпис імператору були представлені наступні кілька змінених положення: 1) мінімальна норма наділу повинна становити 33 десятини; 2) відведена земля вважається наданою в

¹⁵⁸ Папков А.А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века)... – С. 60-61.

¹⁵⁹ ПСЗ. – Т. 17. – № 12570, 12659.

¹⁶⁰ Законодательство Екатерины II / Под редакцией О.И. Чистякова, Т.Е. Новицкой. – Т.2. – М., 2001. – С. 521-522.

довгострокове користування, але її обробка залишається за прихожанами; 3) урожай духовенство отримує натурою (зерном, сіном і соломою), але має право домовлятися про заміну натури грошима; 4) при наділах більше 33 десятин надлишок повинен здаватися в оренду, але жодним чином не оброблятися власноруч, «чтоб белое священство имели образ и состояние, важности сана своего соответственные»; 5) садові ділянки залишаються в особистому користуванні духовенства. 11 січня 1798 р. ці положення були опубліковані у вигляді імператорського указу¹⁶¹. Їх здійснення натрапило на опір з боку селян, особливо щодо обробки церковної землі і розмірів відраховувати врожаю.

Відповідні закономірності простежуються і при вивченні іншого питання, пов'язаного із забезпеченням духовенства – наділення кліру ругою (виплати духовенству в Російській державі, що видавалися зазвичай з державної скарбниці або з власних коштів великого землевласника; руга спочатку означала відсипний хліб, який отримувало духовенство замість платні; її розмір призначався абсолютно довільно)¹⁶². Тут проявляються помітні відмінності життєвого укладу пастви і духовенства¹⁶³. Істотною відмінністю від усталеного порядку надання земельної ділянки є повна відсутність законодавчої регламентації періодичних виплат грошима або зерном від парафіян духовенству. У XVI – XVII ст. руга призначалася абсолютно довільно і була предметом вільного договору і навіть торгу¹⁶⁴. Лише Духовний регламент, не ламаючи усталені традиції, наказував вимагати від ставленика розписку в тому, що він хоче бути задоволений

¹⁶¹ Там само. – Т. 24. – № 18273; Т.25. – № 18316 (от 11 января 1798 г.), 18500, 19182; Т. 26. – № 19674.

¹⁶² Руга // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. – Т. XXVII. – С. 208.

¹⁶³ Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания: очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья / О.А. Сухова. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 188.

¹⁶⁴ Стефанович П.С. Приход и приходское духовенство в XVI – XVII вв... – С. 153.

призначеної йому ругою. Таким чином, розміри руги, як і розподіл землі між членами кліру, обумовлювався місцевими традиціями і залежали від прихожан. Єпископ слабо цікавився розмірами прибутку, виплачуваного духовенству парафіянами, а вони в свою чергу не поспішали вводити владику в курс справи. У «виборах», що є одним з основних джерел, нерідкі обіцянки, що не містять ніяких цифр.

За даними Н.Д. Зольникової, в Західній Сибірі ругу збирали «з вінця», тобто з подружньої пари, а бо в рідкісних випадках «з диму» (селянського двору)¹⁶⁵.

Щодо розподілу руги серед членів кліру, спираючись на загальноросійські матеріали, Т.А. Бернштам акцентує увагу на «потворних сценах поділу зібраних продуктів і грошей»¹⁶⁶. Протягом усього XVIII ст. не виникло загального положення про долю кожного члена причту¹⁶⁷. Селяни «мимоволі» встановлювали розміри виплат кожному з священно- і церковнослужителів. У праці Б.М. Миронова наведена пропорція, згідно з якою прибутки «ділилися між священником, дияконом і всіма причетниками»¹⁶⁸.

Документи з Патріаршої області та з Сарської і Подонської єпархій показують, що там, де церква обслуговувала тільки (або переважно) одну вотчину або один маєток, духовенство, як правило, отримувало ругу від землевласника; там же, де парафії були різномірні або великі (в палацових волостях, наприклад), духовенство «харчувалося» приходом і землею. Тільки один виняток знайшли в Патріаршій області. У 1735 р. священник доносив в Синодальний приказ, що село, в якому він служить, перейшло в руки нового вотчинника Матюшкина. Останній про ругу, яку надав колишній власник

¹⁶⁵ Зольникова Н.Д. Сибирская приходская община в XVIII в... – С. 156-157.

¹⁶⁶ Бернштам Т.А. Приходская жизнь русской деревни: очерки по церковной этнографии... – С. 394.

¹⁶⁷ Знаменский П.В. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра... – С. 706.

¹⁶⁸ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)... – Т. 1. – С. 108.

села, «отказывает и давать не хочет... от чего где он, поп, претерпевает и с домашними своими с малолетними детьми с 14 человек пропитание с гладным терпением». Чолобитник просив зобов'язати Матюшкина або знову давати ругу, або «против оной руги отвесть церковную землю во всех трех полях в удобных местех близ того села не на утраве и не на утодоке и не по конец поль с озимою рожью и с покосы». Матюшкін віддав перевагу надати землю і домовився зі священником так, що той залишився «тою землею доволен»¹⁶⁹.

Розмір і форма руги були довільні і не орієнтуються ні на який зразок. Зазвичай призначалося кілька рублів грошей в рік і кілька четвертей жита і вівса, іноді всьому причту, іноді одному священнику. Велика руга включала не тільки гроші і хліб, але також «столовий запас», м'ясо, сіль, вино, «сукно на рясу»¹⁷⁰ і т. д. Нерідко сторони домовлялися, що власник церкви (або парафіяни) платить за духовенство архієрейську данину.

Хоч, як правило, руга видавалася раз на рік, але, траплялось на інші терміни. Один священник отримував від вотчинника, що заволодів церковною землею, «месичину». При переході земельного володіння церквою з рук в руки умови договору про ругу часто змінювалися, причому не в крашу для духовенства сторону. Це ж могло статися при зміні духовенства: в 1717 р. священник П. Ільїн «вотчины розных помещиков» у Володимирській десятині скаржився, що церковною землею володіють поміщики, а «за договором» ними з його батьком, на місце якого він був присвячений, «брал того села со крестьян вместо той церковной земли хлеба по 10 чети ржи, овса тож, на год, данных денег помогали платить того села крестьяне по вся годы половину», а тепер селяни почали давати йому хліб «в полы, а не сполна, и от того» він «оскудач» і накопив доїмок¹⁷¹. Нарешті, власник

¹⁶⁹ Холмогоровы В. и Г. Исторические материалы о церквах и селах XVI – XVIII вв... – Вып. 4. – С. 295-296.

¹⁷⁰ Там само. – Вып. 11. – С. 295

¹⁷¹ Холмогоровы В. и Г. Владимирские материалы... – Вып. 1. – С. 161-162.

церкви міг в будь-який момент відмовити духовенству від руги. Один вотчинник до своєї церкви (яка отримала в 1701 р. землю за указом патріаршого Казенного приказу) 1705 р. покликати священика «на ругу», а потім раптом «ему от церкви отказал и служить не пустил».

Все це вело, зрозуміло, до постійних конфліктів, більшість яких закінчувалося вимушеним відходом кліриків. Іноді суперечка переносилася до органів церковної влади, де духовенство намагалося скаржитися, але безрезультатно. Однією з типових є чолобитна священика Василя Семенова 1713 р., викликана проханням «помещицы Татьяны Михайловой дочери Степановской жены Ивановича Кузмина Караваева» відсторонити його від церкви її села Нетесова. У 1711 р. за челобитнею тієї вдови Василь був поставлений до церкви в її село: «И она обещала мне, – пише священик, – давать вместо пашни ругу: хлеба по двенадцати четвертей, денег по четыре рубли да столового запаса – круп по два четверика, гороху, толокна. конопли по тому ж, ветчины по два пуда, соли по два пуда на год, да земли по десятине в поле, а в дву по тому ж, сенных покосов две десятины». Насправді ж вона надавала лише «малое число не против договору», а що він брав, на те давав розписки: «А служу я, богомолец твой, у той вышписанной церкви божией по родителям ее по три литургии в неделю с лиггеями, да по три понахиды болших, кроме господьских праздников и воскресных дней, и полиели особь и молебны сверх договору» – та поміщиця нічого не надавала¹⁷².

Духовенство мало бути для парафіян взірцем порядності, пожертви в ім'я Бога та боротьбу з гріхом. Однак, як свідчать джерела, вчинки священиків і ченців не завжди відповідали відданістю канонам Церкви. 14 грудня 1728 р. стародубівська полкова старшина і мглинська сотенна старшина звернулася зі скаргою до гетьмана Данила Апостола на мглинського попа Гавриїла Стратиневича за «понадмірні» стягнення

¹⁷² РГАДА. – Ф. 235. – Оп. 1. – Ч.1. Дела о постройке церкви, о сборе оброчных денег с церковных земель и приходского духовенства. – № 91.

(захоплення ґрунтів тощо)¹⁷³. Так, скарга охтирського сотника до полкової канцелярії в 1742 р., вказувала на зловживання церковнослужителів, а саме за високі ціни на службі, із-за яких бідні парафіяни не могли вінчати і хрестити дітей¹⁷⁴.

Число церковних приходів було надзвичайно велике, і воно дуже відрізнялося одне від одного за кількістю парафіян і духовенства. Часто у дрібних приходах виявлялося більше духівництва, чим у великих, – нерідко по 5–7 або навіть більше священиків з відповідною кількістю церковнослужителів. Всі вони були, більше того, оточені великою ріднею, що годувалася, як правило, за рахунок приходу. Таким чином, проблема утримання духовенства була найтіснішим чином пов'язана з існуючою вже в XVIII ст. невідповідністю між численністю духовного стану й фактичними потребами Церкви.

На час заснування Слов'янської та Херсонської єпархії джерела прибутків парафіяльного духовенства використовувались ті ж самі, що і в Центральній Росії.: 1) плата за треби; 2) добровільні пожертви парафіян; 3) руга, тобто субсидія натурою або грошима; 4) прибутки від церковних земель. Впродовж останньої чверті XVIII ст. система фінансування зазнала змін, але вказані вище джерела збереглися.

Передбачалось, що за сповідання та причащення плата не повинна була стягуватись взагалі, а за молитви та поминання батьків парафіяни могли сплачувати суму, яку встановлювали самі. Дозволялося аби парафіяни давали за власним бажанням більше, ніж визначало законодавство, але за умови, що священнослужителі не будуть їх до цього примушувати¹⁷⁵.

Зважаючи на залежність статків священно- та церковнослужителів від кількості парафіян, релігійні потреби яких вони задовольняли, зрозуміле ревне ставлення священиків до влаштування на території їхніх парафій

¹⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 495. – Арк.1-7.

¹⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 134. Скарга охтирського сотника до полкової канцелярії (1742 р.). – Арк. 1.

¹⁷⁵ ПСЗ. – Собр. I. – Т. XVII. – С. 117.

похідних полкових церков, прагнення духовних осіб мати в парафіях більше дворів, якщо тільки вони не розташовані на далекій відстані один від одного. В архівних зібрання знаходимо чимало клопотань священників про більш справедливий розподіл дворів, що знаходились у населених пунктах з кількома церквами, або ж при двох- чи трьохпарафіяльній церкві. Священниками складались підписки, що вони не будуть входити до дворів не своєї парафії і відправляти там треби, хіба що при наявності відповідного розпорядження духовного правління або ж загрози життю парафіян. І все ж, попри такі підписки, маємо доволі багато скарг на втручання у справи чужих парафій. Досить показовим прикладом «заробітчанства» духовної особи за рахунок не своїх парафіян є описана протоієреєм М. Соколовим активність херсонського священника Дьяковського. Останній кожного разу, коли йому доводилось направлятись по справах до Катеринослава, брав із собою святі тайни, миро, ризу, богослужебні книги і їхав через кошари і хутори, скрізь задовольняючи духовні потреби мирян, так що «куди не приїзжав — роботи припинялись». У результаті поїздка не тільки нічого не коштувала Дьяковському, але й збагачувала його¹⁷⁶.

Пожертви парафіян залишались важливим джерелом утримання духовних осіб. Зважаючи на велике значення пожертв для забезпечення діяльності Церкви, духовне керівництво тримало під контролем їх збирання. Причому простежувалась тенденція посилення такого контролю¹⁷⁷. Центральна влада не могла регламентувати розмір пожертв, але вона мала можливості маніпулювати кількістю та видами карнавок і гаманців, у які збирались гроші, а також порядком їх зберігання та використання.

¹⁷⁶ Воспоминания и автобиография Одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова... – С. 579.

¹⁷⁷ Лиман І.І. Організація збирання пожертв на півдні України у першій третині ХІХ століття / І.І. Лиман. // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 182-191.

Розподіл прибутків між священно- та церковнослужителями кожної парафії був нерівномірним. У 1788 р. архієпископ Амвросій затвердив думку консисторії, згідно з якою плата за потребу мала належати тому, хто здійснив обряд. Карнавковий же збір ділився за такою схемою: при парафіях, де знаходилось по 1 священику і диякону та 2 причетника, з кожного карбованця священик одержував 50 коп., диякон – 25 коп., дячок – 15 коп., паламар – 10 коп.; де перебувало 2 священики, 1 диякон і 4 причетники, кожен священик одержував по 25 коп., диякон – 14 коп., дячки – по 11 коп., паламарі – по 7 коп.; при соборах, де діяли протопоп, по два священики і диякони, 4 причетники, протопоп отримував 20 коп., священики – по 15 коп., диякони – по 10 коп., дячки – по 8 ½ коп., паламарі – по 6 ½ коп.; в разі наявності по 1 протопопу, священику і диякону і 4 причетників, протопопу виділялось 30 коп., священику – 25 коп., диякону – 12 коп., дячкам – по 10 коп., паламарям – по 6 коп.; де ж при церкві були 1 священик і 2 причетники, священик одержував 60 коп., дячок – 25 коп., паламар – 15 коп.¹⁷⁸.

Повсюди однаково розподілялися прибутки – в одноприхідних храмах, у яких був священик і двоє паламаря. Священик отримував половину, паламарі – четверть прибутку. У цьому необхідно враховувати, що за виконання низки треб дохід одержували тільки священнослужителі. Якщо в причті однопрохідного храму значився диякон, то доходи, на прикладі Псковського духовенства, з віддачі в оренду ділилися так: священик отримував 4/11 від величини прибутку, диякон – 3/11, а паламарі по 2/11. Особливо складно ділився дохід у двоприхідних храмах. Кожен священик отримував з 1/5 (20%), диякон – 3/20 (15%), а паламарі по 9/80 (11,25%) доходу причта¹⁷⁹. Під час поділу прибутків неминучі були суперечки всередині причту.

¹⁷⁸ Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України... – С. 250.

¹⁷⁹ Лебедев Б.В. Псковское духовенство во второй половине XVIII в... – С. 135.

Представники білого духовенства могли мати також джерела прибутків, які не пов'язані з їх прямими обов'язками. Вони не могли займатися торгівлею, але священнослужителі, які мали своє дворянство, мали змогу заводити питні будинки і винокурні, віддаючи їх в аренду¹⁸⁰. У 1793 р. із залишків дзвіниці і воріт скасованої Георгіївської церкви священник Іоанно Богословської церкви Симеон Васильєв, який дворянства тоді ще не мав, побудував кам'яний будинок, у якому продавалося вино. Цей заклад отримала народі назву Симонів шинок. На тому місці, де розсипалась після пожежі у 1788 р. церква, священник побудував лавки¹⁸¹. Біле духовенство мало можливість отримати прибуток, займаючись комерцією. Онисим Негоновський, отримавши суму в 60 крб. від Старовознесенського жіночого монастиря за «покращение», лагодження і написання образів в монастирському храмі. Від того ж монастиря дячка Духовської церкви Никифора Александрова отримав 2 крб. за гаптування предметів церковного «облачення»¹⁸². Пономар Іван Лукін за написання образів для іконостаса на замовлення Спасо-Мирожського монастиря одержав у 1770 р. 200руб.¹⁸³ За навчання дітей парафіян грамоті священник отримував від 4 до 12 руб.¹⁸⁴ Соборяни отримували доходи які не були пов'язані з богослужінням: за освячення церков, видачу «антиминосов», приведення до присяги та ін¹⁸⁵.

У XVIII ст. різко зростає бюрократична структура всіх установ в тому числі й церковна. Нові державні податки, повинності вимагали складну систему діловодства, церковно-статистичну звітність тощо. Ось чому у

¹⁸⁰ Александров Н. Сборник церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства / Н. Александров. – Спб.: Тип. Глав. штаба его имп. величества по воен.-учеб. заведениям, 1860. – С. 15.

¹⁸¹ Негоновский О.И. Выписка из домашней летописной... – С. 11.

¹⁸² РГАДА – Ф.280. – Оп.7. – Л. 10 об, 33.

¹⁸³ Там само. – Л. 4.

¹⁸⁴ Семевский Б. Сельский священник во второй половине XVIII в... – С. 531.

¹⁸⁵ Виденева А.И. Ростовские соборяне в XVIII в... – С. 156.

XVIII ст. церковні установи із залученням світських осіб, які перебували на утриманні залежних від Церкви людей.

Важко сказати, наскільки суттєвий матеріальний прибуток приносила консистористам за діяльність у «присутствії». Бюджет канцелярії духовної консисторії на різних етапах її функціонування поповнювався з різних джерел. У період, коли кадровий склад канцелярії формувався за рахунок чернецтва кафедрального монастиря і канцелярія була спільною для консисторії та монастиря. її повністю утримувала монастирська влада, оскільки канцелярський службовець, перш за все, був ченцем. Ситуація з фінансуванням кардинально змінюється, коли в соціальному наповненні консисторської канцелярії з'являються вихідці з білого духовенства. Надалі канцелярія консисторії утримується на загальноєпархіальні кошти, порядок збирання яких будується на системі оподаткування парафіяльних дворів. У 1733 р. митрополит Рафаїл (Заборовський) зобов'язав монастирі та священиків Київської митрополії за кожний двір щорічно давати на канцелярію по $\frac{1}{2}$ коп., а з бездвірних хат – по $\frac{1}{4}$ коп.¹⁸⁶. Через десятиліття відповідні зміни відбулися і в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії. В указі єпископа Арсенія (Берло) від 23 квітня 1743 р. зазначалося, що до цього часу канцелярі забезпечував лише кафедральний монастир, але оскільки вона веде справи не лише монастиря, а й усієї єпархії, то і вся єпархія, за заразком інших єпархій має утримувати канцелярію¹⁸⁷.

¹⁸⁶ Крижановський Е.М. Киевская духовная консистория ... – Т. 1. – С. 452.

¹⁸⁷ Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління... – С. 172; Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785) в святы сбощим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-исторического исследования. – Полтава, 1908. – С. 6-8.

В 70-х рр. XVIII ст. спробували поширити збір канцелярських коштів і на бездворові хати, проте ієреї відразу відмовились виплачувати додаткові суми, аргументуючи це тим, що раніше їх не стягували¹⁸⁸.

Кошти на канцелярію духовної консисторії священники збирали водночас зі зборами грошей у скарбницю архієрея (столові, мирові, солодові податки)¹⁸⁹. Відповідальними за збирання канцелярської суми були керівники церковно-адміністративних одиниць, а в Переяславсько-Бориспільській єпархії цей обов'язок закріпився за баришівським протопопом, який мав рапортувати в духовну консисторію про всі надіслані суми¹⁹⁰. До центру єпархії гроші мали надсилатися щороку в січні, проте, як показує практика, надходили навесні, а часто й влітку¹⁹¹.

Налагодити своєчасне формування бюджету канцелярії духовної консисторії було досить нелегкою справою, документи фіксують постійні затримки. Так, за 1758 р. кошти до Києва взагалі не надійшли з Пирятинської, Лохвицької, Роменської, Прилуцької, Борзнянської, Воронізької, Конотопської протопопій, Пирятинського намісництва (окремі протопопи не надіслали незначних сум), а також із монастирів: Гадяцького Красноярського, Глухівського Петро-Павлівського, жіночих – Великобудинського Преображенського та Новомлинського Успенського¹⁹². У 1705 р. Київська єпархія заборгувала канцелярії 148 руб. 47 коп.¹⁹³. На початку січня 1778 р. з Києва до Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії адресували промеморію. В останній вказувалося, що хоча протопопи й відійшли до Переяславсько-Бориспільської єпархії, але за 1776 р. і 1777 р. заборгували кошти на канцелярію Київської духовної консисторії: Сорочинська за 1776 р. – 17 руб. 28³/₄ коп.; за 1777 р. –

¹⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4477. – Арк. 28.

¹⁸⁹ Там само. – Спр. 3580. – Арк. 1-27; Спр. 4046. – Арк. 1-58.

¹⁹⁰ Там само. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 849. – Арк. 1, 11.

¹⁹¹ Там само. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4046. – Арк. 1-58; Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління... – С. 173.

¹⁹² Там само. – Ф. 127. – Оп. 154. – Спр. 93. – Арк. 3-4.

¹⁹³ Там само. – Оп. 1021 – Спр. 1565. – Арк. 2-2зв.

17 руб. 33 коп.; Миргородська – 33 руб. 44 ^¼ коп.; Голтвянська – 6 руб. 8 коп.; всього 74 руб. 14 коп. Відповідно, Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія мала переслати ці кошти до Києва¹⁹⁴. У грудні 1784 р. в Ніжинську протопопію було адресовано указ з вимогою негайно надіслати кошти на канцелярію Київської духовної консисторії за 1782 – 1784 рр.¹⁹⁵.

Для вирішення проблеми боргів застосовувалися різноманітні примусові методи. Так, 2 листопада 1764 р. згідно з указом Київської духовної консисторії і резолюцією митрополита, канцелярист Леонтій Александровський вирушив у Київський та Ніжинський полки, щоб зібрати ненадіслані на канцелярію кошти. Об'їхавши боржників, він повернувся в середині грудня з потрібною сумою: 59 руб. 74 коп.¹⁹⁶ Наступного 1765 р. було вирішено стягувати подвійну суму з тих, хто не надіслав грошей вчасно. Для цього полтавський повітчик Іван Савурський мав об'їхати всіх боржників та зібрати належні кошти, незважаючи на жодні відмовки (27 червня 1765 р. йому дали відповідну інструкцію¹⁹⁷). З часом, очевидно, відмовилися від таких об'їзних акцій та віднайшли інший метод, який потребував менше витрат від центральної влади. Так, у червні 1769 р. у Полтавській протопопії отримали указ духовної консисторії про позбавлення священиків, які заборгували кошти на канцелярію, прибутків у їхніх парафіях¹⁹⁸.

Часто в рапортах протопопів спостерігаємо вказівку на те, що подана на канцелярію сума неповна, оскільки не всі священики надіслали кошти, а окремі взагалі відмовляються їх виплачувати¹⁹⁹. Пізніше рапорти

¹⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1319. – Арк. 1-2.

¹⁹⁵ Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2768. – Арк. 79.

¹⁹⁶ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 3580. – Арк. 28-28зв.

¹⁹⁷ Там само. – Оп. 1024. – Спр. 1565. – Арк. 2-3 зв.

¹⁹⁸ ЦДІАК України. – Оп. 1020. – Спр. 4046. Указ духовної консисторії про позбавлення священиків, які заборгували кошти на канцелярію, прибутків у їхніх парафіях. – Арк. 45-45 зв.

¹⁹⁹ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 4046. – Арк. 6.

стали супроводжуватися списком священників-боржників. Так, звітуючи в 1769 р., гадяцький протопоп Григорій Щербацький зазначає імена священників, які не внесли своєї частки до надісланих на канцелярію грошей. Аналогічно вчинили полтавський, пирятинський і сорочинський протопопи²⁰⁰. Такі помітки спостерігаємо й надалі. Ічнянський протопоп, висилаючи гроші за 1771 р., вказує, що один священник не надав коштів²⁰¹.

У 70-х рр. спостерігаємо приклади активних дій місцевої влади, спрямовані на виправлення ситуації, що склалася. Так, у Лубенській протопопії за священників, які мали борги з 1766 по 1771 рр. Кошти було закладено й відіслано духовним правлінням, а священників зобов'язали компенсувати закладену суму шляхом перерахувань половини прибутків з парафій²⁰². У 1774 р. в Глухівській протопопії кошти на канцелярію не було виплачено з Михайлівської парафії, тому духовне правління вирішило, посилаючись на указ Київської духовної консисторії від 5 червня 1773 р., відправити священників для пояснень у консисторію²⁰³. Невиплати білим духовенством грошей на канцелярію траплялися постійно впродовж усього досліджуваного періоду, але не були масовими, і якщо не вчасно, то пізніше, але обов'язково стягувалися. Так, у 1772 р. пирятинський протопоп надіслав «взискання» з намісника священника Свято-Преображенської церкви кошти на канцелярію за 1764, 1766 – 1770 рр.²⁰⁴ Тогож року галицький протопоп надав заборговану намісником Василем Яковлевим суму за 1766 1769 рр. Очевидно, в зв'язку з епідемією чуми, кошти за 1770 р. із багатьох протопопій надійшли тільки в 1772 р.²⁰⁵ Лише шляхом

²⁰⁰ Там само. – Арк. 6-7, 34-36, 40, 41-41зв., 49-49 зв.

²⁰¹ ЦДІАК України. – Спр. 4249. Приходо-расходные книги. – Арк. 40.

²⁰² Там само. – Спр. 4249. – Арк. 81-81зв.

²⁰³ Там само. – Спр. 4477. – Арк. 41-41зв.

²⁰⁴ Там само. – Спр. 4219. – Арк. 13.

²⁰⁵ Там само. – Арк. 29-29 зв., 34, 40, 45, 50-50 зв., 70.

примусу в 70-х рр. XVIII ст. центральній владі вдалося добитися певного поліпшення у цій сфері.

Загалом, на канцелярію Київської духовної консисторії в середньому за рік вдавалося зібрати суму від 400 до 600 руб. Так, за 1757 і 1758 рр. до Києва надійшло 858 руб. 72 коп.²⁰⁶ У 1766 – 1768 рр. загальноєпархіальний канцелярський збір коливався в межах 500 – 600 руб.²⁰⁷ Сума, яка збиралася на канцелярію Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії, була суттєво меншою, згідно з приписами, за рік мали збирати 133 руб. 60 коп.²⁰⁸ Проте суми, що витрачалися на потреби. наприклад, київської канцелярії у 1766 – 1768 рр. перевищували зібрані в середньому на 100 – 150 руб.²⁰⁹ Інколи митрополит робив певні внески на канцелярію з прибутків митрополичого дому. Завдяки архієрейській пожертві канцелярія отримала додатково 100 руб. на витрати в січні 1777 р., а примітка, що це подання здійснюється в межах указу 1773 р., настановує на думку про постійність митрополичих дотацій²¹⁰. Документи також засвідчують, що для поповнення бюджету канцелярії практикувалися позики з казни митрополичого дому²¹¹.

Статті, на які витрачалися кошти, зібрані з єпархії на канцелярію, можна прослідкувати за записами прибутково-витратної книги, заведеної у травні 1765 р. в Київській духовній консисторії. Частина грошей ішла на закупівлю канцелярського приладдя (папір, сургуч, пера та ін.). Із цієї суми видавалися й платня та кошти на харчування як канцелярським службовцям, так і обслузі канцелярії. Незначний відсоток витрачався на утримання арештантів при Київській духовній консисторії²¹².

²⁰⁶ Там само. – Оп. 154. – Спр. 93. – Арк. 3-4.

²⁰⁷ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 3710. – Арк. 3-9.

²⁰⁸ Прокоп'юк О. Духовна консисторія... – С. 176.

²⁰⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3710. – Арк. 24 зв.-34 зв.

²¹⁰ Прокоп'юк О. Духовна консисторія... – С. 177.

²¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3710. – Арк. 3.

²¹² Там само. – Оп. 1020. – Спр. 3710. – Арк. 22-34зв.; Спр. 4250. – Арк. 11, 38.

Як виняток у 70-х рр. з канцелярської суми було видано по 8 руб. 85 коп. священикам, які вирушали капеланами до війська²¹³. Згідно з указом Переяславсько-Бориспільського єпископа Арсенія Берла, від 23 квітня 1743 р. зібрані на консисторську канцелярію кошти мали витратитися на оплату праці канцелярських службовців, на купівлю паперу, сургучу, чорнила та на відвезення рапортів до Синоду²¹⁴.

Грошова платня канцелярським службовцям була головною витратою канцелярського збору. Повну картину прибутків персоналу канцелярії відтворити досить складно. Нам мало відомо про оплату праці керівників консисторської канцелярії кафедрального та консисторських писарів, особливо в першій половині XVIII ст. Про оплату праці керівника канцелярії Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії відомо, що на 1743 р. йому визначалася платня в сумі 30 руб.²¹⁵ Кафедральному писарю Київської митрополії Якову Білявському, принаймні у 1773 р., очевидно, і в наступному році платили 100 руб.²¹⁶ 12 листопада 1775 р. кафедральним писарем було призначено колишнього настоятеля Братського монастиря Ієроніма, а 16 червня 1776 р. йому визначено посадову ставку в сумі 120 руб.²¹⁷

Справді, як показують дані по Київській митрополії, оплата праці кафедрального писаря зростає до кінця століття, проте вона здається мізерною порівняно з тими сумами, що виплачувалися особам на керівних посадах у штаті канцелярії Синоду. Згідно з тарифною мережею, закріпленою в 1722 р. та підтвердженою в 1741 р. синодальний секретар мав отримувати 600 руб., перекладач, протоколіст

²¹³ Там само. – Спр. 4250. – Арк. 8, 26, 30.

²¹⁴ Прокоп'юк О. Духовна консисторія ... – С. 177.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4250. – Арк. 81, 88.

²¹⁷ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 4250. – Арк. 159-159 зв.

та архіваріус – по 100 руб., реєстратор 300 руб.²¹⁸ Навіть, якщо врахувати, що в середині XVIII ст. служба в Санкт-Петербурзі, де більшу частину року перебував імператорський двір, оплачувалася вище, а вже навіть у Москві секретар колегії отримував на 100 руб. менше²¹⁹, посадова ставка керівника кафедральної та консисторської канцелярії в Київській митрополії залишається досить низькою.

До 1758 р. включно консисторський писар Київської духовної консисторії, а надалі й обидва, отримували по 36 руб. щорічно²²⁰. В 1768 р. їхня платня залишилася аналогічною, що свідчить про незмінність на цьому проміжку тарифних ставок²²¹. Натомість, у 70-х рр. оплата праці консисторського писаря зростає більш, ніж удвічі. Михайлу Білякову, який займав цю посаду у 1773 – 1774 рр. щорічно платили 75 руб. (у 1773 р. при канцелярії духовної консисторії знаходився ієродиякон Іоан, прийнятий для ознайомлення з обов'язками консисторського писаря, який отримував таку саму суму²²²). З останньої третини 1774 р. річну платню консисторського писаря підвищили до 90 руб. Відомо, що такою вона залишалася і в 1776 р.²²³ Писар у Пустинно-Микільському монастирі, першому серед обителів Київської митрополії, Василь Бразилевич, згідно з даним йому 1 серпня 1773 р. контрактом, мав отримувати 80 руб. Окрім того, для нього передбачалися натуральні виплати, а саме: борошна житнього – 8 четвертей, пшеничного – 3 четверті, гречаного – 2 четверті, по одній четверті пшона і гречаних круп, 4 відра олії, 2 пуди масла, 300 ступок солі, 6 живих баранів, 3 годовані свині, 6 відер горілки, 12

²¹⁸ Барсов Т.В. Синодальныя учреждения прежняго времени. – СПб.: Скоропечатня и Литография И.О. Пухира., 1897. – С. 10-11.

²¹⁹ Прокоп'юк О. Духовна консисторія... – С. 178.

²²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 162. – Спр. 80. – Арк. 9.

²²¹ Там само. – Арк. 10-10 зв.

²²² Там само. – Оп. 1020. – Спр. 4250. – Арк. 87-87 зв.

²²³ Там само. – Арк. 115-115 зв.

відер сивухи та щодня гарнець пива. Також Бразилевичу надавалася квартира поза монастирем, дрова для її опалення та свічки²²⁴.

Для реєнта тривалий час річної грошової оплати праці взагалі не було передбачено. Оскільки особи, що займали цю посаду, отримували подарунки від охочих пришвидшити оформлення грамот на закладення чи освячення церкви, збирання милостині, архімандричої, ігуменської, протопопської, священницької грамот – це цілком задовольняло їхні потреби. У 1758 р. в Київській митрополії зазначені справи було передано в компетенцію кафедральної контори, відповідно, туди перемістилися й прибутки від них²²⁵. Для реєнта було встановлено річну платню в сумі 30 руб.²²⁶

Питання, якою має бути оплата праці нижчих канцелярських службовців, очевидно, не раз порушувалося вищою владою єпархій. В 1752 р. кафедральний писар Київської митрополії Досифей (Іаляховський) пропонував приймати до канцелярії одружених осіб та виплачувати їм по 40 руб. у рік, але на таку докорінну зміну як самого складу канцелярських службовців, так і принципів оплати їхньої праці в духовній консисторії не пішли. На початковому етапі організації канцелярій духовних консенсторій для канцелярських службовців, які були ченцями кафедрального монастиря, платні взагалі не передбачалося. Для порівняння, в штатному розкладі канцелярії Синоду, в цей час були закріплені такі розміри виплат (вони практично не змінювання і після перезатвердження у 1741 р.): для канцеляриста – 250 руб., підканцеляриста – 160 руб., копіїста – 70 руб.²²⁷ У 1725 р. в проекті штату канцелярії Московської консисторії канцеляристу затверджувалася платня в сумі 100 руб., підканцеляристу 60 руб., копіїсту 30

²²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 404. – Арк. 38-38 зв.

²²⁵ Там само. – Ф. 127. – Оп. 154. – Спр. 93. – Арк. 45-45 зв.

²²⁶ Там само. – Оп. 162. – Спр. 80. – Арк. 9.

²²⁷ Барсов Т.В. Сииодальныя учреждения... – С. 10-11, 17.

руб.²²⁸. Натомість, на Гетьманщині були поширеними такі ставки виплат: старший канцелярист Генеральної військової канцелярії у 1728 р. отримував 88 руб., молодший – 48 руб.²²⁹ У Чернігівській полковій канцелярії з семи канцелярських службовців двом нараховувалося по 15 руб., одному – 12 руб. і чотирьом – по 9 руб. на рік²³⁰. Водночас, для канцеляриста Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії за указом 1743 р. передбачалося виплачувати 10 руб. на рік²³¹. Стандартними розмірами виплат для канцелярського персоналу Київської духовної консисторії, які джерела фіксують у 1768 р., були наступні: річна плата канцеляристу складала 12 руб., підканцеляристу 6 руб., копіїсту 3 руб., писці взагалі не отримували платні²³². Аналогічні ставки були характерні для канцелярських службовців кафедральної контори²³³. Загалом у 1766 р. на оплату праці персоналу канцелярії Київської духовної консисторії витрачено 111 руб. 93 коп.²³⁴ У 1768 р. 191 руб., у тому числі 72 руб. двом консисторським писарям²³⁵. Навіть враховуючи різницю у «вартості» життя в Києві та Санкт-Петербурзі й Москві, оплата праці канцелярських службовців у Київській, Переяславсько-Бориспільській, та очевидно, і в Чернігівській духовних консисторіях була низькою, при тому, що платня канцелярським службовцям полкових канцелярій Гетьманщини, які за статусом перебували на нижчому щаблі, була дещо вищою.

На прикладі Київської духовної консисторії, можемо говорити про зростання оплати праці канцелярських службовців лише в 70-х рр.

²²⁸ Розанов И. История Московскаго епархиального управления со времени учреждения Синода (1721-1821). – М., 1869. – Ч. 1. – С. 26.

²²⁹ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку... – С. 115.

²³⁰ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С. 227-228.

²³¹ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспальской епархии... – С. 6-8.

²³² ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 162. – Спр. 80. – Арк. 10; Оп. 153. – Спр. 68. – Арк. 5-5 зв.

²³³ Там само. – Оп. 153. – Спр. 62. – Арк. 5-5зв.

²³⁴ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 3710. – Арк. 24 зв.-34 зв.

²³⁵ Там само. – Оп. 162. – Спр. 80. – Арк. 10-10 зв.

XVIII ст. Так, у 1773 – 1776 рр. річна платня канцеляристу становила в середньому 60 руб., підканцеляристу – 39 руб., копіїсту – 30 руб., писцю – 21 руб. Причому в межах одного звання різниця в оплаті могла коливатися від 1 до 5 руб.²³⁶ Очевидно, 1773 р. був першим, для якого характерні підвищені ставки, але ще раніше почали практикуватися окремі доплати. Згідно з указом духовної консисторії від 24 грудня 1772 р., за цей рік канцелярським службовцям, окрім річної платні, виплатили наступні кошти: канцеляристам Михайлу Білякову 13 руб., Івану Внгилянському – 10 руб., Олександрю Феодоровичу – 9 руб., трьом підканцеляристам, які очолювали повіття, по 7 руб., а підканцеляристу Степану Якубовському 6 руб., копіїсти та писці отримали від 3 до 5 руб. доплати. Окрім того, 15 руб. згідно з резолюцією митрополита, виплатили архіваріусу Мелхіседеку²³⁷. Характерно, що з 70-х рр. XVIII ст. сума річних виплат канцелярським службовцям залежала від старанності та об'ємів виконуваної роботи²³⁸.

Відповідні зміни в оплаті праці канцелярських службовців були характерними для Переяславсько-Бориспільської єпархії та Чернігівської духовної консисторії. Очевидно, їх слід розцінювати як запізнілу реакцію на реформи, започатковані в Російській імперії у середині 60-х рр. XVIII ст., суть яких полягала у встановленні постійних грошових виплат державним службовцям усіх категорій²³⁹. 15 грудня 1763 р. було опубліковано маніфест «О наполнении судебных мест достойными и честными людьми; о мерах к прекращению лихоимства и взяток; о взимании с 1 января 1761 года по приложенному реестру,

²³⁶ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 4250. – Арк. 3, 32-32 зв.

²³⁷ Там само. – Арк. 1-1зв.

²³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 179. – Спр. 72. – Арк. 5-7зв.

²³⁹ Румянцева М.Ф. Источники о материальном обеспечении и имущественном положении служащих местных государственных учреждений в последней трети XVIII в. // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. ст. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1981. – С. 161.

положенных по новым штатам на жалованье, разных сборов и об отсылке оных в Штатс-контору». Указом від того ж числа встановлювалися розміри виплат для різних категорій службовців. Також 27-й пункт маніфесту дозволяв диференційований підхід до оплати праці нижчих канцелярських службовців залежно від їхніх здібностей та старанності²⁴⁰. О. Медушевський прийшов до висновку, що зазначена реформа відбувалася в контексті реалізації головної мети петровського реформування, що натягала в створенні окремого прошарку чиновництва, яке б матеріально повністю залежало від держави, оскільки основним, а в перспективі єдиним джерелом його існування мали стати державні грошові виплати²⁴¹. Не останнє місце для можливості реалізації такого проекту в духовній консисторії займало скорочення чисельності канцелярського персоналу. Отже, грошові виплати канцелярським службовцям духовної консисторії не були сталими і варіювалися протягом досліджуваного періоду.

Встановлено, що з середини 30-х рр. XVIII ст. оплата праці канцелярських службовців в Київській духовній консисторії здійснюється на загальноєпархіальний кошт та є нижчою, ніж у канцеляріях вищих, а деколи й нижчих за статусом установ, як духовного, так і світського відомства. Грошове утримання канцелярських службовців зростає лише в 70-х рр. XVIII ст. Упродовж усього досліджуваного періоду втримується стійка субординація в нарахуванні платні відповідно до ієрархії посад. Поряд з цим, відсутня регулярність у виплаті коштів: платня видавалася на персональне звернення службовця та носила характер винагороди, милостивого подання. Окрім річної платні, канцелярські службовці мали й інші грошові прибутки, наприклад, від зборів за підготовку тих чи інших документів. Прибутково-

²⁴⁰ ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 16 (1762-1765). – № 11988. – С. 457-162.

²⁴¹ Медушевский А.Н. Утверждение абсолютизма в России: Сравнительное ист. исследование / А.Н. Медушевский. – М.: Текст, 1994. – С. 287.

витратні книги монастирів ілюструють практику подарунків та «поклонів» керівництву консисторської канцелярії.

Зважаючи на розміри та механізм видачі, річні грошові виплати, особливо до 70-х рр. XVIII ст., не могли становити основне джерело прибутку для пересічного канцелярського службовця. Справді, канцелярські службовці консисторської канцелярії мали, окрім річної платні, й інші грошові прибутки. Синодальним указом від 26 листопада 1723 р. було закріплено такі ставки зборів: з архимандричої грамоти – 1 руб., ігуменської, протопопської – по 50 коп., ієромонашої – 15 коп., ієрейської – 2 руб. 34 коп., дияконської – 1 руб. 26 коп., епитрахильної – 15 коп., з грамот на будову церков з кожного престолу по 10 коп.²⁴² Указом митрополита та від 27 березня 1743 р. ставки збору в канцелярію за підготовку документів були підвищені. Протопопська грамота коштувала 2 руб, намісницька та ієрейська – по 1 руб., на побудову церков з кожного престолу – по 50 коп²⁴³.

Окрім річної грошової платні, як керівний прошарок канцелярії, так і її нижчі службовці, мали інші грошові прибутки. Проте, якщо для перших вони теоретично могли бути відчутними, то для останніх – незначними. Необхідно відзначити, що, принаймні, до 70-х рр. грошова платня, зважаючи на її розміри, а нерегулярність виплат не могла бути основною в оплаті праці канцелярських службовців, більше значення мали так звані «хлібні виплати».

Продуктові або хлібні виплати становили офіційно затверджену частину платні службовця консисторської канцелярії. Важливо, що поєднання грошових виплат з хлібними характерне для оплати праці канцелярських службовців того часу. Видавалися вони натурою, а точніше – приготованою трапезою²⁴⁴.

²⁴² ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 171. – Спр. 3. – Арк. 1.

²⁴³ Там само. – Оп. 179. – Спр. 29. – Арк. 1-3.

²⁴⁴ Рункевич С. Г. История русской церкви... – С. 252-255.

Нижчий канцелярський персонал особливу вагу надавав хлібним виплатам, які складали офіційно затверджену частину платні службовця консисторської канцелярії. Енергетична цінність затвердженого в духовній консисторії раціону для канцелярських службовців її канцелярського відділення була досить високою, хоча в значній мірі одноманітною. Через неналежне надсилання продуктів, раціон канцелярських службовців виглядав бідно, в ньому переважала рослинна їжа. Персонал консисторської канцелярії забезпечувався житлом на території кафедрального монастиря Св. Софії, де розміщувалися вищі органи управління Київською митрополією. Робоче місце і місце проживання (відпочинку) канцелярського службовця були нероздільними і незадовільними. Віднайдені колективні донесення канцелярських службовців з вимогою покращити матеріальний стан життя засвідчують усвідомлення ними належності до окремої корпоративної групи, яка намагається відстоювати свої права колегіально.

Рівень достатку канцелярських службовців духовної консисторії був низьким. Вони не були тим елітарним прошарком, до якого можна віднести, наприклад, персонал Генеральної військової канцелярії. серед канцелярських службовців якої були досить заможні люди, котрі володіли нерухомим майном або мали перспективу отримати рангові маєтності²⁴⁵.

Окремо слід звернути увагу на оплату праці персонального складу місцевих колегіальних органів єпархіального управління. Члени духовних правлінь не отримували платні за розгляд справ протопопи/намісництва. Згадка про те, що чотирьом протопопам єпархії має виплачуватися по 2 руб. на рік. в указі переяславсько-бориспільського єпископа Арсенія (Берла) 1743 р. більше нічим не підтверджується²⁴⁶. Тоді як канцелярські службовці духовних правлінь та їхні колеги в центральних органах єпархіальної влади утримувалися за рахунок зборів. Низький рівень добробуту, який могла

²⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 1252. – Арк. 1-1зв.

²⁴⁶ Там само. – Арк. 1-4.

забезпечити духовна консисторія службовцям канцелярії, по-перше, не був чинником, який міг би заохочувати освічених осіб та досвідчені кадри до роботи в канцелярському відділенні. По-друге, він сприяв зростанню плинності кадровою наповнення: канцелярські службовці, незадоволені в елементарних життєвих потребах, вирушали на пошуки «кращого життя». Така ситуація негативно позначалася на якості та швидкості роботи канцелярського відділення. Та ж низка проблем впливає з матеріальної сторони життя осіб, які провадили діловодство в духовних правліннях протопопій та намісництв. Загалом, усе це не найкраще впливає на функціонування всієї системи єпархіального управління.

Отже, у XVIII ст. в становищі білого духовенства відбулися помітні зміни. Це позначилося, перш за все, у матеріальному положенні, адміністративно-бюрократичній регламентації, виконанні духовенством фіксальних обов'язків. Це призвело до їх радикального обмеження привілеїв, скорочення чисельного складу, посилення станової замкнутості й спадкоємного порядку заміщення церковнопарафіяльних посад, на негативне відношення населення до духовенства. В подальшому всі ці зміни поглиблювалися, і духовенство по суті ототожнювалося з держслужбовцями все тісніше, що не могло не відбитися на суспільному та культурному розвитку православного населення.

2. 2. Абсолютизм і чорне духовенство у боротьбі за землю, селян і феодалну ренту

Протягом всієї історії існування російської держави монастирі становили невід'ємну частину його суспільства та економіки. Вони знаходилися в постійному контакті з державою. Своєрідним переломним етапом у складанні відносин між ними стала друга половина XVII – перша половина XVIII ст., коли одночасно зі становленням і перемогою абсолютизму, розвитком продуктивних сил країни, збільшенням ролі міст, зростанням світської культури змінювався підхід держави до багатьох сторін діяльності Церкви. При цьому були порушені такі найважливіші для Церкви сфери, як монастирське землеволодіння, державні повинності монастирських селян, забудова монастирів. Більшість духовенства, розвиваючи релігійну, господарську та економічну діяльність забезпечували собі не тільки небідне існування, але й отримання додаткових, іноді вагомих прибутків. Вони володіли духовною і політичною владою. Стрімке зростання монастирського землеволодіння у попередні роки, отримання значних імунітетних прав, викликає у російського уряду невдоволення і заздрість, що привела у XVIII ст. до боротьби уряду з монастирями і яка закінчилася проведенням секуляризації наприкінці століття.

Кількість селян, що належали монастирям на початку XVIII ст. невідома. Приблизні розрахунки їх чисельності, засновані на локальних показниках, були виконані І.А. Булигіном. Він прийшов до висновку, що загальна чисельність монастирських селян до перших років XVIII ст. приблизно становила 715 тис. осіб чоловічої статі²⁴⁷. Більш точніші відомості з того ж питання, засновані на даних першого перепису населення 1719 – 1723 рр. З них випливає, що за Синодом, архієрейськими будинками і монастирями

²⁴⁷ Булыгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века... – С. 56.

нараховувалося 791,1 тис. осіб селян чоловічої статі²⁴⁸. Виходячи з цих відомостей, можна говорити про зростання чисельності селян-кріпаків у церковно-монастирських маєтках за перші десятиліття XVIII ст., незважаючи на здійснення в цей період початкових заходів секуляризаційних процесів.

Розглядаючи відомості про кількість кріпаків у монастирів, слід брати до уваги велику ступінь диференціації власників по чисельності експлуатованих ними селян. У той час, як у деяких монастирів було по декілька тисяч (а у Троїцько-Сергіївого монастиря – більше 20 тис.) селянських дворів, у більшій частині монастирів кількість залежних від них дворів обчислювалося в межах одного-двох десятків. На прикладі табл. 2.3., співставимо дані про розподіл селян Центральної Росії за 1701 і 1744 рр.

Таблиця 2.3. Розподіл кріпосних селян у монастирів Центральної Росії в 1701 і 1744 рр.²⁴⁹

Групи монастирів (кількість осіб)	1701 р.		1744 р.	
	Кількість монастирів	Кількість у них осіб (тис.)	Кількість монастирів	Кількість у них осіб (тис.)
I (1 -100)	173	8	134	6
II (101 - 500)	113	34	137	37
III (501- 5000)	96	163	153	223
IV (більше 5000)	22	333	26	390
всього	404	538	450	656

Однією з важливих складових діяльності монастирів, після збереження ними національно-релігійних традицій, була економічна діяльність. Безпосередній вплив на динаміку економічного розвитку монастирського господарства починають мати особливості політичної ситуації, діяльність адміністративних структур та місцевих можновладців.

²⁴⁸ Там же. – С. 57.

²⁴⁹ Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России... – С. 141-151.

Перш ніж розглянути урядові законодавчі акти, утиски щодо економічного життя духовенства, слід з'ясувати в якому становищі було господарство монастирів, церковні фінанси, соціально-економічні доктрини духовенства Російської держави у XVIII ст.

Серед напрямків економічної діяльності монастирів у XVIII ст. найрозвинутішим залишалось сільське господарство. На початку XVIII ст. велика кількість православних монастирів мали в своєму розпорядженні значну частину земельних угідь. Це, насамперед, орна земля, пасовиська, ліси, ставки та населенні пункти разом із селянами. Великі монастирі-землевласники на монастирських землях вирощували різні зернові, городні культури. Перважна більшість обителів мали фруктові сади, де вирощували яблука, груші, вишні, сливи, волоські горіхи. Наявність пасовиськ давала змогу займатися тваринництвом. У монастирських господарствах вирощували велику та малу рогату худобу, свиней, коней. Розвинуте було, також, птахівництво. Широке розповсюдження отримало бджільництво.

Зупинимося детальніше на господарстві Пафнутьєво-Боровського монастиря. Його вотчини в 1701 – 1702 рр. знаходилися в 16 повітах Центрального нечорноземного району країни. Монастир мав велике і досить складне господарство. Головною його галуззю було землеробство, яке велось на власній монастирській землі.

У південних і до того ж близьких до монастиря вотчинах земля була більш родючішою, ніж у західних повітах. При цьому забезпеченість землею в західних повітах була меншою, ніж, наприклад, у Боровському повіті. Ці дані не цілком відображають реальну картину початку XVIII ст., проте вони дозволяють певною мірою судити скільки було землі в тій чи іншій вотчині²⁵⁰.

²⁵⁰ РГАДА. – Ф. 237. – Оп. 1. – Д. 29. Дела об управлении вотчинами, о сборе денег и хлеба. – Лл. 334-341 об., 217 об.-253 об.

Поля в цілому ж були засіяні житом. Якщо брати по районах, то біля монастиря воно мало більше озимого клину, в південних повітах майже прирівнювалося, а в центральних – поступалося. Вирощували овес, пшеницю, ячмінь, гречку, горох та інші зернові. Основною культурою, як в цілому, так і по районах був овес, його посіви становили 267 ½ дес., або 75% всіх посівів. Важливо відзначити, що друге місце після вівса займала пшениця, тобто найбільш цінна культура, нею засівалося 57 ½ дес., або 16,3 % загальної площі ярових культур²⁵¹.

Важливе місце в господарстві монастиря займало скотарство. У монастирському господарстві було 128 корів, з яких, мабуть, не менше 100 було дійних. Продукція тваринництва йшла, ймовірно, на годування монастирської братії, так як даних про її продажу немає. На утримання худоби до 1701 р. було заготовлено 2750 копиць сіна²⁵².

Визначений дохід монастир отримував під час ярмарку зі своїх торгових лавок (у 1701 р. було зібрано 18 руб. 50 коп²⁵³). Таким постає в загальному вигляді господарство Пафут'єво-Боровського монастиря в 1701 р.

Спробуємо, хоча б приблизно, визначити загальний хлібний і грошовий бюджет монастиря. Але для цього наведемо деякі дані про його витрати. Значна частина їх припадала на харчування і утримання чернецтва братії. Збережені джерела не дають відомостей про цю статтю витрати хліба, але якщо взяти норму в 10 чвертей на кожного, яка встановлювалася указом 30 грудня 1701 р., то виходило 830 чвертей. Про грошове утримання ченців є цілком конкретні відомості у спеціальній розписі, складеної в кінці 1701 р.²⁵⁴ Розмір «зажилых денег», або, як їх іменувати, «великого государя денежное жалование», був неоднаковий для

²⁵¹ Там само. – Л. 358 об.

²⁵² Там само. – Л. 400 об.

²⁵³ Там само. – Л. 398.

²⁵⁴ РГАДА. – Ф. 1198. Пафнут'єв-Боровский мужской монастырь. – Оп. 1. – Д. 354. – Лл. 1-4.

різних категорій ченців. Найбільш високі ставки отримувала монастирська влада; архімандрит – 20 руб. на рік, келійник – 15 руб. і «казначей» – 10 руб. Ієромонах – «уставщик» отримував по 7 алт. на місяць і ще надбавку «за статут» по 3 алт. 2 ден. на місяць, всього на рік – 3 руб. 72 коп. Старець, який відав «пустошной» віддачею, а також конюшник, жнивець, чашник, підкелійник, хлібодар і казенні старці мали по 10 алт. на місяць, всього на рік по 3 руб. 60 коп. «Великий Хлібний» старець отримував на місяць 8 алт. 2 ден. або 3 руб. у рік.

Більшості старцям, в тому числі простим «хлібним», солодовим, городньому, ковальському та ін., покладалося на місяць по 7 алт. або 2 руб. 52 коп. на рік. «Лікарняним» старцям видавалося на рік на людину по 1 руб. 20 коп. Всього на рік усім ченцям належало 258 руб. 57 коп. Тут же зазначалося, що за другу половину року гроші їм ще не були видані. В іншому документі – окладній книзі початку 1702 р. – вказується, що річне жалування монастирської братії становить 251 руб. 86 коп.²⁵⁵ Загальні цифри грошового утримання ченців в обох джерелах досить близькі.

Про фактичний прибуток і витрату дає уявлення кошторисний список за 1702 р., який був посланий монастирем в Монастирський приказ²⁵⁶. Однак він носить чернетний характер, деякі його підсумкові дані виправлені і тому викликають сумнів. Але в цілому, мабуть, він все-таки правильно відображає грошовий бюджет цього року. Склад прибутків і витрат в основному збігається з 1701 р. і з передбачуваним прибутком на 1702 р. Зокрема, ми знову зустрічаємо надходження, правда незначне, від продажу монастирською худоби та яблук, є і нові надходження від продажу цибулі, «пеньки», цегли та вапна. Витратні статті також багато в чому збігаються. Весь дохід дорівнював 1991 руб. 12 коп. З них було витрачено 1027 руб. 62 коп., взято в Монастирський приказ 900 руб. і залишилося у монастиря 63

²⁵⁵ РГАДА. – Ф. 237. – Оп. 1. – Д. 29. Приходо-расходные книги. – Лл. 397.

²⁵⁶ РГАДА. – Ф. 1198. – Оп. 1. – Д. 109. – Лл. 1-4.

руб. 53 коп. Отже, у 1702 р. спостерігаємо активне втручання влади у монастирське володіння, а саме державою починало вилучатися значна кількість грошей. Це говорить про здійснення початкового етапу секуляризації в країні.

Через дев'ять днів після смерті патріарха Адріана, відомий «прибыльщик» Олексій Курбатов повідав цареві, що розпорядження патріаршими прибутками «во всем видится неисправно», що великі багатства розкрадаються «в примхах владетелей», тобто осіб, близьких до покійного патріарха: «Зело, государь, ныне во всем видится слабо и неисправно». Курбатов радив не поспішати з обранням нового патріарха: «...ежели, государь, те же будут во управлении, добра никакого не будет». Особливо «мнози сетуют, что в таком великом деле, во избрании архимандритов и прочих священного чина людей вверено одному, который и себе единого управити не может»²⁵⁷.

У 1701 р. вийшла низка урядових указів, призначених для рішучого реформування управління церковно-монастирськими володіннями та чернечого побуту. Найбільш важливими в цьому відношенні були укази 24 і 30 січня 1701 р.²⁵⁸ Ченцям було призначено певну платню замість колишніх прибутків з їхнього майна; зменшені штати монастирів. Господарські справи в монастирських володіннях тепер повинні були відбуватися під наглядом осіб, призначених не духовними, а світськими властями, бралися під контроль і різні оброчні статті, тобто надавалось з торгів право на доходи від належних монастирям млинів, перевозів, мостів, рибних ловель і т. д. Залишки з прибутків монастирів були обернені на потреби громадського піклування. Для управління майном монастирів, в тому числі належали їм селянами, створювався Монастирський приказ на чолі з І. А. Мусіним-

²⁵⁷ Рункевич С. Г. Учреждение и первоначальное устройство Св. Пр. Синода... – С. 27.

²⁵⁸ ПСЗ – Т. 4. – № 1829, 1834.

Пушкінім. В цей наказ повинні були надходити всі збори з жителів церковно-монастирських земель.

Регламентовані були також і витрати монастирів – їм було заборонено самостійно, без дозволу Монастирського наказу, затрачати на що-небудь великі кошти, зокрема виробляти будівельні та ремонтні роботи. Без дозволу государя не можна було засновувати нові монастирі і скити. Утруднення воєнного часу стимулювали вилучення різного роду цінностей з монастирських сховищ: для військових і цивільних потреб використовувалися церковні будівлі, відбиралися хлібні та грошові запаси, срібний посуд, дорогоцінні підвіски для ікон²⁵⁹. Встановлено одним з указів 1701 р. утримання ченців – по 10 руб. грошима і по 10 чвертей хліба на людину в рік вже в 1705 р. було зменшено вдвічі, але і цього монастирі часто не отримували. В наказ приходило багато прохань про видачу грошей на ремонт постарілих будівель, на підтримку збіднілих ченців, які були змушені жебракувати або найматися на різного роду роботи і тікати з монастирів.

Монастирський приказ зі своїм обмеженим штатом не міг охопити і впорядкувати занедбаний і розсереджене по всіх областях держави монастирське господарство. Доводилося використовувати колишній апарат управління. Але різного роду монастирські слуги, не відчуваючи над собою господарського нагляду настоятелів, вели справу недбайливо і посилено займалися самозбагачення. У зв'язку з цим церковні та монастирські вотчини почали знову повертатися до колишніх власників. Спочатку з переказного відомства були вилучені володіння малодостаточних монастирів, потім і великі монастирі одержували назад свої землі і селян²⁶⁰. Низка петровських заходів був спрямований на різке скорочення чисельності чернецтва.

Визначення Пафнутьєво-Боровського монастиря відбулося в 1710 р., і всі його володіння, за винятком втрачених ними до цього часу селян у

²⁵⁹ Рункевич С. Г. Учреждение и первоначальное устройство св. пр. Синода... – С. 55-56.

²⁶⁰ ПСЗ. – Т. 5. – № 3252; Т. 6. – № 3632.

Оболенським повіті і с. Іллінського з двома селами в Московському повіті, були розділені на «определенные» вотчини, які залишалися на їх утримання, і «заопределенные» вотчини, прибутки з яких надходили в Монастирський приказ, тобто до державної скарбниці²⁶¹. Але управління «заопределенними» вотчинами відразу ж залишалися за монастирем. До складу «определенных» вотчин увійшли всі володіння в Борівському, Верейському, Малоярославецькому, Мединському повітах і два селища Іванівське і Терешкове, в Московському повіті. Всього в них за переписом 1701 – початку 1702 рр. налічувалося 549 дворів. До «заопределенных» вотчин відійшли володіння в Ржевському, Тверському, Старицькому, Зубцовському, Дмитрівському, Звенигородському, Каширському, Серпуховському, Таруському, Кінешемському повітах і селища Ловцового з с. Тупіциним в Московському повіті. У них значилося 904 двору. Таким чином, до числа «заопределенных» вотчин увійшло майже дві третини всіх володінь монастиря.

Основу господарства в певних вотчинах та господарства самого монастиря, як і на початку століття, становило хліборобське виробництво. Монастирська заорювання була в Борівському повіті, яку обробляли селяни Боровського, а також Верейського і Малоярославецького повітів, в Мединському та Московському повітах. Величина її в 1710 – 1717 рр., становила, за деякими даними, 245 дес. в одному полі, в тому числі 210 дес. в Борівському уїзді²⁶². Але в 1718 р. в Борівському повіті оброблялося лише 170 дес., в тому числі селянами Боровського повіту 120 дес., Верейського – 14 дес. і Малоярославецького повіту – 36 дес. Крім того, в Мединському повіті знаходилося 10 дес. і в Московському повіті – 36 дес., таким чином, всього в 1718 р. на монастир оброблялося 216 дес. Постає питання, чому зменшилася заорювання в Борівському повіті в 1718 р. На нього, здається,

²⁶¹ Мордвинцев В. М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в... – С. 278.

²⁶² РГАДА – Ф. 1198. – Оп. 2. – Д. 220. Приходо-расходные книги. – Лл. 4; Д. 257. – Л. 21.

дає відповідь донесення монастиря 1724 р., в якому вказується, що в 1718 р. за наказом Монастирського приказу з орної монастирської десятини було віддано 82 дес. безорної – бобилям²⁶³. Але фактичне зменшення монастирської оранки було не таким великим, так що найвірнішу відповідь дати важко. У донесеннях монастиря 1724 – 1725 рр.²⁶⁴, розмір цієї землі обчислюється в 421 дес. Але якщо навіть виходити з того, що в «определенных» вотчинах до 1718 р. засівалося 245 дес., а в «заопределенных» розмір ріллі становив 126 дес. і не змінювався протягом усього цього періоду, то всього буде 371 дес., тобто менше, ніж це показують названі вище джерела.

Крім землеробського виробництва монастир, як і раніше займався тваринницьким господарством. У 1710 р. у нього було 107 коней. Від них за 10 років було отримано прибуток, разом з яким загальна кількість коней повинна було дорівнювати 240. Але із цієї числа 90 голів впали, а 32 – продані селянам або віддані їм «за убогістю в нагородження», тобто віддані безкоштовно. Всього в 1721 р. залишилося, за нашими підрахунками, 118 коней²⁶⁵. В цей же час у монастиря було 28 корів і 34 вівці, причому вказується, що всі вони заведені в 1719 р., а була до цього скотина вся впала²⁶⁶.

Грошові прибутки в певних вотчинах надходили у вигляді оброку з с. Ряпцово Боровського повіту, грошових зборів з кріпосних селян, а також неокладних доходів у вигляді надходжень з оброчних пустошів. У донесеннях монастиря в 1724 – 1725 рр. вказується, що всі хлібні та грошові прибутки йшли на внутрішньовотчинні потреби²⁶⁷.

Велика частина «заопределенных» монастирів перебувала на грошовому оброку. Але була й десятинна земля, якої в Таруському повіті

²⁶³ Там само. – Д. 425. – Л. 3 об.

²⁶⁴ Там само.

²⁶⁵ Там само. – Д. 284. – Л. 2 об.-3.

²⁶⁶ Там само. – Л. 3-3 об.

²⁶⁷ Там само. – Д. 425. – Л. 7 об., 8; Д. 448. – Л. 10.

було 57 дес., в Серпуховському – 13, Каширському – 43 і в Звенигородському повіті – 13, всього – 126 дес. в полі. Але зібраний хліб з неї «по указу великого государя» весь продавався з самого початку «определения», тобто з 1710 р., а гроші надходили в Монастирський приказ²⁶⁸. Разом з іншими грошовими зборами скарбниця отримувала 909 руб.

Тому, у власне монастирському господарстві, визначення 1710 р. призвело до того, що воно набуло споживчий характер, оскільки всі прибутки йшли на власні потреби, але зв'язок з ринком, зокрема, продаж коней, збереглася. У «заопределенных» же вотчинах, що належали казні, посилювався зв'язок з ринком, оскільки весь вироблений в них хліб йшов на продаж.

На початку XVIII ст. Монастирському приказу підлягали Патріарша область і 15 епархій (на той час всього їх було 20), а саме: Крутицька, Ростовська, суздальська, Коломенська, Смоленська, Тверська, Рязанська, Нижньогородська, Белгородська, Вологодська, В'ятська, Казанська, Воронежська, Устюжська та Холмогорська. Прибутки за 1705 р., які отримували монастирі, дозволяють говорити, що найбагатшою була Патріарша область (див. ДОДАТОК Б.).

Однак, Монастирському приказу на початку століття не всі духовні володіння були підвладні. У 1705 р. виключення становили Київська, Новгородська, Псковська, Сибірська та Астраханська епархії. У відомості Синода про прибутки синодальних архієрейських будинків та монастирів, відправленої 16 грудня 1723 р. в Сенат для складання штатів говорилося, що в цих епархіях «монастырей и в них начальников, и монахов, и всяких разночинцев, и вотчин и с них доходов и на какие расходы употребляются – того в Монастырском приказе не ведались и никаких вотчинных доходов с них не збирано»²⁶⁹.

²⁶⁸ РГАДА. – Ф. 1198. – Оп. 2. – Д. 284. – Лл. 12-13.

²⁶⁹ РГАДА. – Ф. 248. – Д. 769. Сенат и его учреждения. – Л. 669 об.

Не можна не звернути уваги на те, що всі ці п'ять єпархій були прикордонними. Більше того, три з них: Новгородська, Псковська і Київська єпархії стали прифронтовими та їх територія стала ареною великих військових битв із зовнішніми ворогами. Уряд Петра I був дуже зацікавлений в допомозі і підтримці духовенства даних областей. У цих умовах не можна було бути впевненим, що духовенство прифронтових єпархій надасть уряду необхідну підтримку. Петро I врахував ці обставини і, щоб не викликати зайвого роздратування і невдоволення, повернув духовенству зазначених єпархій його вотчини і самостійність в інших питаннях. До того ж не можна було не бачити, що населення прифронтових районів, у тому числі церковні селяни, і так несло великі тяготи, ніж населення внутрішніх областей. Деякі такі тяготи, зокрема додаткові побори сіна і коней в Новгородській і Псковській єпархіях. Безсумнівно, подібних поборів і різного роду реквізицій було значно більше. До них треба додати неминучі витрати населення, пов'язані з проходженням і постоем військ, розоренням від бойових дій і т. д. Тому вимагати в цих умовах з духовних власників якихось ще додаткових прибутків на користь держави зовсім розорило би їх.

Київська ж єпархія зовсім недавно, тільки наприкінці XVII ст., перейшла в підпорядкування російського патріарха і ще прагнула відстояти свою самостійність. Тому позбавляти українське духовенство вотчин і підкоряти його світській установі значило ще більше ускладнити з ним стосунки. Що стосується сибірських монастирів, то враховувалася також їх віддаленість і пов'язані з цим труднощі в управлінні ними. Це, мабуть, і пояснює, чому уряд Петра I пішов на такий крок, як відступ від свого початкового плану проведення церковної реформи і вилучення з відання Монастирського наказу духовенства і його вотчин Новгородської, Псковської, Київської, Астраханської і Сибірської єпархій²⁷⁰.

²⁷⁰ Булыгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века... – С. 106-107.

Про грошові бюджети синодального господарства в 20-і рр. XVIII ст. дає уявлення відомість «Коликое число синодальных вотчин денежных и хлебных и протчих доходов в зборе бывает и куда в расход употребляется», складена «Палацовим синодальним приказом» 14 вересня 1725 р.²⁷¹ Судячи з фрагментарних, що дійшли до нас, прибуткових книг 1720 – 1723 рр. внаслідок опору селян синодальних володінь у 1720 р. було зібрано всього 2445, 87 руб., в 1721 р. – 3143, 72 руб., в 1722 – 3813, 27 руб., в 1723 р. – 4921,08 руб. (в приході було лише від 30 до 62% необхідних сум)²⁷². Як видно з джерел, надходження з селян виявлялися найголовнішим джерелом доходів у цих володіннях. На частку податкових прибутків приходилося 93% всіх грошових надходжень. Витрати планувалися за двома великим статтями: на виплату платні 380 чол. (чинам синодальної адміністрації) більше 1700 руб. (51, 6% витрат) і на купівлю деякої частини продовольства (калачів, вина і т. д.), канцелярських і церковних приписів – передбачалися витратити до 1660 руб. (49, 4%). Таким чином, визначивши видаткову частину свого грошового бюджету в 3433,6 руб., Синодальний уряд хотів мати в якості прибутку річний залишок в 4462 руб., що повинно було складати 56, 5% від планованих доходів. Однак, замість очікуваних прибутків спостерігався гострий дефіцит бюджету: у 1720 р. «в расход не достачало» 943 руб. 34 коп., в 1721 р. – 245 руб. 49 коп.²⁷³.

Подібний висновок про структуру прибутків підтверджують і дані по Новгород-Юр'іву монастирю, що відносяться до 1739 р. Дохідна частина його бюджету складалася з чотирьох груп: 1) оброчні гроші в сумі 1006 руб. 11, 5 коп.; 2) податкові гроші (за столові припаси) в сумі 10 руб. 99,5 коп. Всього доходи цього монастиря на 1739 р. визначалися в розмірі 3873 руб. 13,5 коп.²⁷⁴ Господарство такого великого феодалного власника як Іосифо-Волоколамський монастир також зазнавало великих труднощів у зборі з

²⁷¹ РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 1. – Спр. 769 – Л. 330.

²⁷² Там само. – Л. 369 об.

²⁷³ Там само. – Лл. 340-341 об., 562-565.

²⁷⁴ РГАДА. – Ф. 1208. – Оп.1. Кн. 13. – Д. 1392. – Лл. 119-119 об.

селян грошей. Таке становище склалося ще в 20-і рр. у зв'язку з проведенням подушного перепису²⁷⁵. Деякі уявлення про грошовий бюджет монастиря на початок 60-х рр. можуть дати загальні відомості про збір з монастирських селян податкових і неподаткових грошей. У 1761г., наприклад, з усіх вотчин очікувалося надходження окладних і неокладних грошей в сумі 36 54 руб. 98,5 коп. Витрати передбачалися за такими статтями: 1) сплата грошей в Канцелярію синодального правління (1104 руб. 20, 5 коп.); 2) на користування і утримання монастиря (що залишаються – 2550 руб. 78 коп.)²⁷⁶. Однак, влада монастиря змогла до кінця 1761 р. зібрати лише 615 руб. 99 ¼ коп., що складало 16, 9% від наміченого збору²⁷⁷.

Економічна безвихідь, в яку потрапило феодальне господарство духовенства, було одним з головних факторів, що квапило абсолютистський уряд провести секуляризаційні реформи.

Монастирі привертали особливу увагу Петра I: вони були власниками величезного багатства – землі та селян, крім того, занепад моральності серед ченців давно було серйозною проблемою. Якщо в указі від 30 грудня 1701 р. всі ченці переводилися на відповідне утримання «по 10 рублей денег и 10 четвертей хлеба на каждого, без различия начальных и подначальных», то згодом «Табелем 1710 р.» вони були скорочені і в 1724 р. доведені до 6 рублів і 5 чвертей хліба на рік, з незначною надбавкою для настоятелів і ієромонахів²⁷⁸. Але, крім цього, дуже часто, особливо під час Північної війни, виходили зовсім несподівані розпорядження, що стосувалися серед іншого і монастирського господарства. Якщо потрібні були коні для кавалерії, то монастирі західних повітів повинні були постачати коней; якщо драгунським коням потрібно було сіно, то монастирі повинні були негайно взяти на себе постачання їх сіном; якщо виписані за кордону фахівці з вирощування

²⁷⁵ Там само. – Оп. 3. – Д. 35. – Лл. 1-4.

²⁷⁶ РГАДА. – Ф. 1192. – Оп.3. Троицкий Калязин мужской монастырь. – Д. 64. – Лл. 1-26.

²⁷⁷ Там само. – Лл. 24-29.

²⁷⁸ ПСЗ. – № 1886; Горчаков. О земельных владениях... – С. 473.

тютюну (табакмейстери) потребували в житлі і харчуванні, то і про це повинні були піклуватися монастирі²⁷⁹. Початковий план Петра використовувати частину прибутків від монастирських володінь в благодійних цілях виявився нездійсненним, зважаючи витрати на ведення війни, і гроші і дохід натурою використовувалися в основному на військові потреби та на інші незаплановані витрати державної скарбниці²⁸⁰. Деякі монастирські володіння були підпорядковані окремим приказам – Преображенському або Поштовому, інші приписані до фабрик. Щоб збільшити доходи від цих володінь, Монастирський приказ здавав їх в оренду приватним особам, якщо орендарі погоджувались укласти договір на умовах додаткової орендної плати. Справа дійшла до того, що орендувати ці землі могли і їх колишні власники, тобто церковні установи, якщо вони готові були укладати відповідні договори.

Анна Іоанівна, дізнавшись про порушення указів, що забороняли придбання нерухомої власності, 25 жовтня 1730 р. підтвердила заборону монастирям набувати яким би то не було шляхом землю²⁸¹. 11 лютого 1736 р. заборона ця була поширена і на малоросійські монастирі²⁸². Жалувані грамоти монастирям в цей час хоч і видавалися, але в обмеженому розмірі; розсилка інвалідів, престарілих і божевільних по монастирях тривала як і раніше.

Як і при Петру I вільно розпоряджатися прибутками з церковних вотчин, уряд відповідно діяв і при Анні Іонівні²⁸³. Все частіше траплялись випадки, що уряд витратив всю зібрану суму з церковних вотчин на виготовлення рушниць, так що в Колегії економії не вистачало грошей на платню членам Синоду. У цей час бували й випадки відібрання в державну

²⁷⁹ Горчаков. М. Монастырский приказ... – С. 140.

²⁸⁰ Там само. – С. 165.

²⁸¹ ПСЗ. – Т. 6. – № 5633.

²⁸² Там само. – № 5891.

²⁸³ Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви / А.П. Доброклонский. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье. Общество любителей церковной истории, 2001. – С. 541-556.

казну або для роздачі приватним особам духовних володінь. Тим часом, на вотчинах тяжіли колишні непосильні збори, при Анні Іоанівні з'являлися нові, наприклад, такі, як збір з архієрейських будинків на утримання кінних заводів, що відкриваються в задоволеній пристрасті Бірона до коней. Не дивно, що архієрейські будинки і монастирі продовжували бідувати.

Турботи уряду збуджувало значною мірою і монастирське управління вотчинами, як «определенными», так і «заопределенными». На цю сторону справи не раз зверталася урядова увага. Коли в 1738 р. Синоду доручалося скласти інструкцію для управлєня Троїцького-Сергієва монастиря, то в числі головних пунктів наміченої інструкції стояло питання про монастирське господарство. Архімандриту з соборними ченцями наказувалось «всевозможное старание и попечение иметь о исправном ведении экономических дел», зборів з монастирських земель, і прибутків і витрат тощо. Монастирським селянам Соборне Уложення монастиря повинно було Соборне завідування економічними справами уряд не намагалося поширити на інші монастирі. У 1739 р. зроблено було суворе розпорядження новгородським керівникам архієрейського дому та монастирським чиновникам, щоб вони «порядочно поступали» в управлінні вотчинами, тримали економію в доброму порядку, під погрозою штрафу за недотримання²⁸⁴.

В кінці царювання Анни монастирям доводилося говорити, що вони «погибают голодом» за невидачу їхнього утримання²⁸⁵. Перестали видавати (з указу 30 січня 1730 р.) гроші на будову і ремонтування архієрейських будинків і монастирів. Досі те й інше вироблялося із сум, що залишилися за визначенням. За указом 1736 р. ці суми повинні були піти на дачу ружникам. Коли незабаром ж довелося зустрітися з цим питанням, Сенат, з приводу прохання архімандрита Данила Переяславля – Залеського монастиря, з яких

²⁸⁴ ПСЗ. – Т. 6. – № 7791.

²⁸⁵ Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны // Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 114. – Юрьев, 1902. – С. 203-204.

прибутків отримати гроші на будову і лагодження архієрейських будинків і монастирів, відповіли (13 травня 1736 р.) , що це вирішити неможливо²⁸⁶. Інакше кажучи, монастирі і архієрейські доми мали залишатися без ремонту. Уряд в цих умовах тільки квапив складання штатів, які так і не склав. Про негайне його закінчення писалося і в останній рік правління імператриці²⁸⁷ також безрезультатно, як п'ять років раніше.

Після приходу Анни Леопольдівни до влади істотно покращилося становище Російської Церкви. Вона скасувала обмеження для бажаючих прийняти чернецтво. Керуючі з 1740 р. Колегією економії, церковні вотчини повертали архієрейським будинкам і монастирям²⁸⁸.

Єлизавета Петрівна, принаймні, не вдавалася до тих заходів, які до неї були звичайною справою, але в багатьох питаннях вона залишилася вірна лінії свого батька Петра I. Особисте благочестя утримувало її від непотрібних нападів на Церкву, але її політика у цьому напрямі була обумовлена загальними принципами адміністративної політики²⁸⁹. Імператриця дозволила на кошти казни відновити два монастиря – Валаамський і Коневський, обидва вони в результаті заходів, проведених в XVIII ст., знаходилися в занепаді. Вона розпорядилася також, щоб Троїце-Сергієв монастир був найменовано лаврою (1744 р.); багато обителів отримали грошову допомогу²⁹⁰.

30 вересня 1757 р. на засіданні Конференції, Єлизавета видала указ відібрати в монастирів та архієрейських будинків право на управління своїми вотчинами, надіславши до них відставних штаб- і обер- офіцерів, а також скласти опис майна монастирів, встановити розмір повинностей з

²⁸⁶Титлинов Б. Правительство императрицы Анны Иоанновны в его отношениях к делам Православной Церкви... – С. 368.

²⁸⁷ ПСЗ. – Т. XI. – № 8044.

²⁸⁸ Анисимов Е.В. Анна Леопольдовна и Иоанн VI Антонович // Романовы: Ист. портреты. – М., 1997. – Кн. 1. – С. 78.

²⁸⁹ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра.... – С. 242, 441-459.

²⁹⁰ ПСЗ. – Т. XII. – № 8960.

монастирських селян, що зрівнювався з поміщицькими селянами. На монастирі дозволялося накладати тільки суми, передбачені штатом і перевести духовенство на штатне утримання²⁹¹.

На початку 60-х років XVIII ст., абсолютизм все-таки наніс великий удар духовним власникам землі та селянам. Зійшовши в грудні 1761 р. на престол імператор Петро III вже в лютому 1762 р. направив в Сенат іменний указ, в якому він розхвалював мудрість Єлизавети Петрівни і її розпорядження по відношенню до монастирів від 30 вересня 1757 р.²⁹² 19 лютого цей указ обговорювався на засідання Сенату. Торкаючись повинностей монастирських селян, Сенат визначив їх в розміри – 1 руб. із особи. Орні землі Сенат пропонував передати селянам, а інші угіддя пропонувалось їм здавати. Ці пропозиції були одобрені Петром III та були включені в сенатські укази від 16 лютого та 21 березня 1762 року, які фактично оголошували секуляризацію церковного майна. На основі цих указів створилась відповідна колегія Економії, в духовні вотчини направляли обер-офіцерів, на духовні установи надавалась хлібна і грошова платня, а на утримання церковної влади із архієрейських та монастирських вотчини надавався грошовий податок. 6 квітня видається ще один указ з інструкцією обер-офіцерам, який і закінчив всі розпорядження та узаконення Петра III по відношенню до духовного майна²⁹³ (на Лівобережну Україну ці укази поширювались 1 травня 1762 р.²⁹⁴). Проте, наміри імператора по відношенню церковно-майнового питання так і не вирішилось остаточно. Причина цього крилася не тільки в тому, що незабаром помер імператор, але набагато глибше – відсутність механізму контролю над виконанням указів.

²⁹¹РГАДА. – Ф. 248. – Оп.40. – Кн. 3066. Дела по колегиям иностранных дел, Военной, Камерц, Вотчинной и др., Синоду. – Лл. 482-482 об.

²⁹² Там само. – Т. XV. – № 11441.

²⁹³ Там само. – Т. XVI. – № 11498; Мордвинцев В. М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в. ... – С. 296-297.

²⁹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1010. – Д. 3395. – Лл. 1-4 об.

Відразу по воцарінню Катерини II стало обговорюватися питання про церковні і монастирські володіння. 16 липня 1762 р. Сенат, «по проханню духовенства», прийняв постанову про те, щоб повернути маєтки церковним установам, а з монастирських селян крім 70 коп. подушного податку стягувати ще по 1 руб., який слід було розділити на дві частини: 50 коп. в казну на утримання інвалідів та 50 коп. церковним установам, до яких поверталися монастирські селяни; стежити за цими маєтками повинні були не призначені церковними установами керуючі, а обрані селянами старости. Через два дні після цього указу, 18 липня, відбулося спільне засідання Сенату і Синоду, при цьому думки членів Синоду розділилися, архієпископ Димитрій Сеченов висловив думку, що слід утворити особливу комісію з представників духовенства і уряду, яка розробить штати для єпархіальних кафедр і монастирів і визначить порядок розподілу прибутків від маєтків.

29 листопада 1762 р. новим імператорським указом була утворена Комісія з церковним володіннь, три члени її представляли Церква і п'ять – уряд²⁹⁵. Цілі маніфесту були прекрасні, але, на жаль, він не спричинив за собою зростання благочестя і не приніс користі народові. Відразу після свого виникнення Комісія зайнялася пошуком заходів по впровадженню соціального світу в духовних вотчинах. До кінця 1763 р. комісія мала у своєму розпорядженні відомості про заворушення селян в 42 вотчинах 5 архієрейських будинків і 23 монастирів²⁹⁶. У зв'язку з утворенням цієї комісії уряд видав ще кілька додаткових указів.

Вже 8 січня 1763 р. з'явився ще один маніфест Катерини, з якого видно, що, по-перше, укази Петра III і маніфест від 12 серпня викликали в монастирських селян замішання і небажання виплачувати додаткову подушну подать, а по-друге, духовенство, ймовірно, занадто завзято

²⁹⁵ Комиссаренко А.И. Деятельность Комиссии о духовных имениях и Коллегии экономии по подготовке секуляризации церковного землевладения в первые годы правления Екатерины II (1762 – 1764 гг.)... – С. 184.

²⁹⁶ РГАДА. – Ф. № 280. – Оп. 4. – Д. 1775. Ревизские сказки архиерейских, монастырских и синодальных имений. – Лл. 119-126 об.

приступило до повернутого в його руки управління маєтками, так що в останньому маніфесті давалася рекомендація «утримувати» селян «в доброму порядку»²⁹⁷.

Результатом діяльності комісії стало узаконення 20 лютого 1764 р.²⁹⁸, за яким духовна влада була звільнена від управління маєтками, а останні надійшли у ведення заснованої 13 травня 1763 р. Колегію Економії духовних маєтків, що складалася зі світських осіб²⁹⁹.

26 лютого 1764 р. Катерина II підписує маніфест про секуляризацію духовних володінь. Відбираючи землю і селян у духовенства Центральної Росії, уряд передавав її Колегії Економії. Маніфест складався з преамбули, в якій обґрунтовувалася думка про неминучість секуляризації, як наслідок всієї політики самодержавства по відношенню до духовної земельної власності. Внаслідок реформи у ведення абсолютистської влади перейшло 8,5 млн. десятин землі, 910 866 осіб селян, біля 1,5 млн. руб. щорічного прибутку³⁰⁰.

Після секуляризації 1764 р. Синод постановив скасувати 418 монастирів. Залишилося 536 монастирів, з яких 226 утримувались від держави, решта ж 310 монастирів повинні були існувати на добровільні приношення народу³⁰¹. Так з'явилися два типи монастирів: штатні та заштатні. 31 березня 1764 р. вийшло додаткове розпорядження про те, щоб заштатні монастирі теж були розділені на 3 класи: 1 клас – 20 монастирів, 2 клас – 56 і 3 клас – 85, всього 161 монастир з 1247 ченцями; вони повинні були існувати або на добродійних приношеннях народу, або за рахунок розташованої близько обителів ненаселеній землі, яку ченці обробляли власними силами. Інші монастирі, кількістю 149, теж підлягали закриттю.

²⁹⁷ ПСЗ. – Т. XVI. – № 11730.

²⁹⁸ Там само. – № 12000.

²⁹⁹ Там само. – № 11814.

³⁰⁰ Мордвинцев В. М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в. ... – С. 301.

³⁰¹ ПСЗ. – Т. XVI. – № 12000.

Отже, залишилося 226 штатних і 161 заштатних, всього 387 монастирів³⁰². Вже в 1771 р. в монастирях було 527 вакантних місць³⁰³.

Замість колишніх робіт і оброків, як грошових, так і хлібних, з селян велено було стягувати з 1 січня 1764 по 1 руб. 50 коп. з особи., крім цих платежів «с означенных крестьян никаких хлебных сборов... быть не имеет»³⁰⁴. Обґрунтовуючи фінансові вигоди держави від реформи, Комісія надала розпис можливих доходів і витрат. Загальні надходження в казну з виявлених по третьої ревізії 910866 душ при задуманому душовому зборі повинні були складатися в розмірі 1 366299 руб. Що стосується витрат, то вони повинні були бути такими: на утримання за новим штатам 26 єпархій (26 архієреїв і 2-х вікаріїв), 159 чоловічих і 67 дівочих монастирів, 2814 чол. монашувуючих в чоловічих та 1366 чол. – в жіночих монастирях (з 58 архімандритами, 99 ігуменами, 67 ігуменьями) і 5952 чол., обслуговуючих церковно-монастирські потреби (1535 «священнослужителів», 3833 слуг, 248 сторожів приставів, 336 канцелярських служителів). Комісія вважала необхідним скоротити число монастирів з більш ніж з 900 до 226, контингент ченців встановлювався в 4208 чол. замість 10 – 12 тис. чол. Обмежувався штат слуг і служителів³⁰⁵.

Замість відібраних вотчин монастирі, архієрейські будинки і церкви стали отримувати з колегії економії платню, при чому єпархії були розділені на три класи. У перший «клас» потрапили тільки 3 єпархії, другий – 8, третій – 15. Крім того, утворились два вікарства – Олонецькій і Севський. Три монастиря – Троїце-Сергієва Лавра, Олександро-Невський і Гудів – виділялися, як існуючі при єпархіях першого «класу», причому Лавра з приписиною Махріцькою обителлю набувала автономію від єпархіального

³⁰² Там само. – № 12121.

³⁰³ Там само. – Т. XXII. – № 13721.

³⁰⁴ РГАДА. – Ф. 10. – Оп. 3. – Спр. 433. Указы Екатерины II Коллегии Экономии. Доклады Коллегии Экономии и Комиссии о церковных имениях. – Лл. 17 об.-18.

³⁰⁵ Там само. – Лл. 24-25 об.

архієрея. «Першокласних» чоловічих монастирів належало мати 15 з податком в 30 262 руб. 50 коп., «Второкласних» – 41 з податком в 53 787 руб. 90 коп., і «третьекласних» – 100 з податком в 80 630 руб. Серед жіночих («дівочих») монастирів в перший «клас» записувалися 4 (їх податок – 7533 руб. 60 коп.), у другий – 18 (8564 руб. 40 коп.), і в третій – 45 (16902 руб.) Загальні витрати по «штатам» повинні були зажадати від держави 519 963 руб. 91 коп., а разом з додатковими витратами (на оплату Синоду та Колегії економії, пенсії відставним офіцерам, які містилися при монастирях), центральна влада повинна була виділити 694780 крб. 52 коп. Доповідь Комісії бла схвалена імператрицею³⁰⁶.

Усім монастирям велено залишатися на колишньому утриманні, харчуючись від мирського подаяння і ненаселених земель. Інші монастирі, понад штатні, були скасовані³⁰⁷. Відібрання земельних володінь у монастирів не обійшлося без протестів з боку духовенства. Головними протестантами з'явилися митрополити ростовський Арсеній Мацеевич і тобольський Павло Конюшкевич. Колегія економії завідувала колишніми монастирськими вотчинами до 1786 р., коли вона була закрита, справи її були передані в державний архів. Монастирські вотчини злилися з казенним майном. У 1786 р. узаконення 1764 р. було поширено на малоросійські монастирі, а 25 квітня 1788 р. – і на губернії Харківську, Катеринославську, Курську та Воронезьку. Указом Павла I від 18 грудня 1797 р. велено відводити монастирям по 30 дес. землі, по млині з казенних оброчних статей і рибних ловель³⁰⁸.

Як і колишні правителі, за винятком Єлизавети Петрівни, Катерина II продовжувала боротьбу з так званим «надлишком духовенства». Найбільш великі заходи в цьому відношенні були прийняті в

³⁰⁶Комиссаренко А.И. Разработка законодательных актов секуляризационной реформы 1764 г. / Аркадий Комиссаренко // Проблемы истории России. – Екатеринбург, 1998. Вып. 2. – С. 44-45

³⁰⁷ ПСЗРИ. – Т. XVIII. – № 12121.

³⁰⁸ Там само. – № 16358-16359, 16375, 16649-16650, 18273.

1769 і 1784 рр. Методи, якими проводилася ця політика, були вже відомі: це віддача неприкаяних служителів церкви у військову службу, дозвіл припису до міських верств і навіть до державних селян, насильницьке переселення з центру у віддалені єпархії³⁰⁹.

Проведення секуляризації в Лівобережній Україні передував цілий ряд урядових заходів, таких як: ліквідація полкового устрою, утворення намісництв – Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського (вони були дуже схожі на російські губернії), проведення подушного перепису населення, реорганізація місцевого адміністративного апарату влади і суду.

Розширити державне землеволодіння за рахунок монастирів, остаточно позбавити Церкву матеріальної бази, перетворити духовенство в слухняний апарат самодержавства і в засіб ідеологічного впливу на народні маси, перевести монастирських селян в розряд «економічних» і таким чином приглушити на деякий час їхнє невдоволення – ось які проблеми повинна була вирішити секуляризаційна реформа в Лівобережній Україні. В дусі того часу реформа огорталася ореолом так званої «суспільної користі».

10 квітня 1786 року вийшло два урядових укази: «Про прийняття монастирських селян, що перебувають в Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах при архієрейських садибах, Києво-Печерській Лаврі та ін. у відомство Директорів Домоводства... і про виділення певної суми на утримання архієрейських садиб і монастирів із податків, що збираються в тих маєтках»³¹⁰, а також «Про штати Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархії». Під дію останнього указу підпали Києво-Печерська Лавра і ще 19 інших монастирів намісництв³¹¹. Згідно з першим указом всі монастирські володіння трьох намісництв переходили в

³⁰⁹ Борисова А.В. Государство, церковь, общество в России в XVIII – XIX вв... – С. 11.

³¹⁰ ПСЗ. – Т. 22. – № 16374.

³¹¹ Там само. – № 16375.

управління Директорів Домоводства цих намісництв. Колишні монастирські селяни, понад встановлені 70 коп. з особи чоловічої статі державного податку повинні були щорічно сплачувати за звільнення від панщини ще й оброчні гроші – по 1 крб. і накладних – по 2 коп. У зв'язку з «таким легким» на думку уряду оброком, яким обкладалися монастирські селяни, останні приєднувалися до розряду «поселян, що утримували війська в трьох малоросійських губерніях».

Окрім цього, вони повинні були «наповнювати знову встановлений Малоросійський гренадерський полк³¹², який (3974 чол.) за наказом Військової колегії повинен був формуватися із тисячі козаків-карабінерів, набраних з десяти полків, а заміщення цих козаків у полках покладалося на монастирських селян. На цей час монастирських селян в трьох намісництвах налічувалося 97735 осіб чол. статі і укомплектування гренадерського полку було для них досить обтяжливим. Це розумів П.О. Рум'янцев, і 22 лютого 1787 року він видав ордер, яким розпорядився включити у полк, що формувався, козаків, як виборних, так і підпомічників. Згідно з останньою ревізією козаків налічувалося: в Київському намісництві – 147564, в Чернігівському – 174069, в Новгород-Сіверському – 106109, а всього 428442 особи чол. статі. За розрахунками Румянцева слід було брати одного рекрута із кожних 132 чоловік. Це означало, що Київське намісництво мало виставляти одного рекрута від 1117 козаків і 316 монастирських селян. Чернігівське намісництво від 1318 і 143, Новгород-Сіверське під 804 і 276. Таким чином, сформований полк складався з 1 тисячі виборних козаків, взятих із карабінерських полків і заміщених такою ж кількістю

³¹² Там само. – № 16374. – С.574.

монастирських селян, 2239 козаків – під помічників і 735 монастирських селян, що і складало повний комплект полку 3974 чол.³¹³.

Цей указ зобов'язав Казенні палати намісництв, директорів економік та генерал-губернатора зробити все можливе, щоб колишні монастирські млини, шинки, винокурні та ін., що віднині переходили в їхнє розпорядження, відразу почали «приносити казні належний дохід». Частину цього прибутку казна повинна була виділяти на утримання решти монастирів, архієрейських садиб та соборів. Окремо говорилося в указі про виділення, знову ж таки згідно зі штатним розкладом 1764 року, архієрейським садибам і монастирям рибних угідь, земель для вина пашні худоби та городів, а акож замських будинків. Всі заходи, пов'язані з виконанням цього указу, слід було завершити до 1 жовтня 1786 року. Засіяний хліб і всі прибутки із церковних володінь, одержувані до 1 липня лишалися на користь старих власників.

Кафедральний Києво-Софійський монастир перейменовувався в собор з таким штатом і утриманням, як і Чудів монастир у Москві. Окрім цього, на території собору слід було розмістити головне народне училище Київського намісництва.

Ставропігійський Києво-Межигірський монастир необхідно було перевести в Таврійську губернію в розряд монастирів першого класу. В самому ж Межигірському монастирі передбачалося розташувати пансіон для престарілих і німецьких офіцерів³¹⁴.

З чоловічих монастирів Київської єпархії до першого класу належали: Києво-Пустинно-Миколаївський і Києво-Златоверхо-Михайлівський; до другого – Києво-Грецький Катерининський. Лубенський Преображенський і Переяславський Вознесенський, до третього – Києво-Видубицький,

³¹³Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киев. Старина. – 1891. – № 3. – С. 492-493.

³¹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 5605 – Арк. 1-13 зв.

Козелецький Георгієвський, причому Видубицький монастир слід було перетворити на лікарню для ченців Київської єпархії.

Із жіночих монастирів до першого класу увійшли Києво-Флоровський Вознесенський, до другого – Києво-Богословський, до третього – Козелецький Богословський і Золотоніський Благовіщенський монастирі. Передбачалося Київську Академію розмістити при архієрейському домі тобто на території Києво-Печерської Лаври, а Братський монастир перетворити на головний госпіталь.

Згідно з указом про штати в трьох намісництвах слід було закрити 42 монастирі, а 466 ченців і 510 черниць стали «зайвими». Така ж доля спіткала і 29 настоятелів та настоятельниць³¹⁵. На утримання останніх казна виділила такі кошти: архімандритам по 70 крб., а ігуменам — по 50 крб. на рік. Що стосувалося рядових ченців і черниць, то спочатку навіть не передбачалося, де вони будуть проживати.

Та згідно з указом від 13 липня 1786 р. «зайвим» ченцям призначалося утримання від 8 до 13 крб., а черницям – 10 крб. на рік. В указі прямо говорилося, що сума ця з часом буде скорочуватися, поки «вони смертю не вибудуть»³¹⁶. Віднині постриження в ченці і черниці суворо контролювалося правилами Духовного Регламенту, а точніше сказати — різко скорочувалося.

Місцеві архієреї повинні були через кожні півроку доповідати в Синод про наявність ченців та про їхню поведінку. Ці донесення дають нам можливість уявити становище ченців, що доживали свій вік, і для яких не було іншої перспективи, окрім «вибуття шляхом смерті». Більшість з них «поводили себе в силу своєї порядності», але були й такі, про яких говорилося, що вони є «скопищем всіх наймерзенніших вад»³¹⁷.

³¹⁵ Терновский Ф.А. Очерки из истории Киевской епархии на основании документов Синодального архива // Чтения Истор. об-ва Нестора Летописца. – 1879. – С. 212.

³¹⁶ ПСЗ. – Т. 22. – № 16411.

³¹⁷ Терновский Ф.А. Излишние малороссийские монахи конца XVIII ст., каких они были качеств и как доживали свой век // Киев.старина. 1882. – Т.

Головна мета задуманої реформи — відібрати в казну монастирські маєтки, обмежити кількість ченців і черниць і перевести церковних селян в розряд державних — була досягнута. Монастирські власті, згідно з розпорядженням П. Рум'янцева, зобов'язані були передати в казну через місцевих Директорів Домоводства все рухоме і нерухоме майно вотчини. Воно приймалося разом з детальним описом вотчинних будівель: млинів, кінних заводів, скотних дворів, садів, рибних угідь, винокурень, «які лише в наявності були, щоб казна могла із них одержувати свій зиск»³¹⁸.

Особливу увагу казенні палати приділили монастирським підданям. Згідно з останньою ревізією (1782 р.) і уточненими даними 1785 р. 62 монастирям Лівобережної України належало 97735 осіб чол. статі. З них у Київському намісництві було 42123, у Новгород-Сіверському — 36532, а в Чернігівському — 19080 осіб чол. статі. Крім цього за київською архієрейською салибою і підлеглими церквами було ще записано 203 особи чол. статі³¹⁹.

Отже, на протязі всього XVIII ст. відбувалася боротьба між державою і Церквою за землю, селян, феодалну ренту. Врешті-решт вона закінчилася секуляризацією монастирського землеволодіння в Центральній Росії та Гетьманщині, чим остаточно (економічно) була підпорядкована державі тощо.

2. — С. 336-337.; ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1024. — Спр. 2914. — Арк. 4-4 зв.

³¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Спр. 5593 — Арк. 17-18.

³¹⁹ Там само. — Арк. 22.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ЗАЛУЧЕННЯ ДУХОВЕНСТВА У ЗАГАЛЬНО-ДЕРЖАВНУ СИСТЕМУ

3. 1. Статус білого духовенства та його місце в державній структурі.

Взаємини держави і Церкви пронизували собою всі основні сфери життя країни: економіку, суспільні відносини, ідеологію, політику і культуру. Протягом століть державно-церковні відносини розвивалися нерівномірно, суперечливо, переживали періоди гармонії і протистояння³²⁰.

До початку XVIII ст. для Росії, як і для країн Європи, закінчувалася епоха середньовічного світовідчуття. Вищою метою ставало не царство небесне, а поліпшення земного благоденства, так зване «загальне благо». Ця ідея досить виразно починає проглядатися в епоху правління Петра I. Особливу увагу царя до питань церковної політики держави було пов'язано з цілою низкою обставин. Найважливішим з них була виняткова роль, яку відіграла Православна Церква в державному і громадському житті Росії. Посилення державної політики по відношенню до Церкви було пов'язане також із загостренням ідейного протистояння. Імператор був вкрай незадоволений тим, що вищі верства духовенства часто сприймали і підтримували реакційні настрої, опозиційні його курсу. Ідеї Никона про «примат церкви» по відношенню до світської влади, були живі і підтверджували можливість нової конфронтації. З метою зміцнення нового державного устрою необхідно було не лише ліквідувати консервативно-

³²⁰ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – С. 10-13; Фроянов Я. Загадка крещения Руси / Я. Фроянов. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 270; Цыпин В.А. Церковное право. Курс лекций / Владислав Александрович Цыпин. – М.: МФТИ, 1994. – С. 395; Соборное уложение 1649 года / Выверено по изданию: М.Н.Тихомиров, П.П.Епифанов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – С. 160-164, 170-172, 228-230.; Российское законодательство X–XX вв. – М., 1985. – Т. 2. – С. 158; Русская Православная Церковь, 988 – 1988. Очерки истории I – XIX вв. – М.: Изд. Московской Патриархии, 1988. – Вып. 1. – С. 325.

опозиційні настрої духовенства, а й перетворити на складову частину урядово-адміністративної системи, зробити її опорою абсолютистської держави³²¹.

У літературі не раз ставилося питання про те, чи був релігійним Петро. Дійсно, з одного боку, ми бачимо – безсумнівна віротерпимість (виключаючи традиційне негативне ставлення до євреїв, які сповідують іудаїзм), дружба з різними іновірцями, інтерес до світових релігій, природничонауковим проблемам, відмова від ритуальних норм давньоруського «благочестя» як найважливішої риси самодержця, вкрай негативне ставлення до забобонів, користоловству церковників, презирство до чернецтва як формі існування, блюзнірське блазнювання Всеп'янійшого собору, церковна реформа, яка призвела до її остаточного підпорядкування державній владі. Все це створило Петру стійку в широких масах народу репутацію безбожника, антихриста, ім'я якого з прокляттям поминалося багатьма поколіннями старовірів. Антицерковна політика Петра ніколи не ставала антирелігійною. У цій його політиці немає ні найменшої тенденції до протестантизму. Не можна не помітити і повної пасивності і ухильності Петра, коли діячі католицизму пропонували йому реалізувати стару ідею Флорентійської унії про об'єднання церков. Те ж пропонували і протестантські єпископи. Вони знали, що робили, бо в принципі це цілком відповідало ідеям царя якнайшвидшому і найтіснішому зближенні Росії із Заходом. При всій схильності Петра до блазенства на релігійному ґрунті він аж ніяк не нехтував обов'язками православного християнина³²².

Ще з молодю Петро I зазнав впливу протестантів-іноземців, що жили в Москві. Їхні уявлення про парафіяльне життя, церковний устрій, функції релігій в суспільстві зробили помітний відбиток на релігійні погляди монарха. Протягом першої закордонної подорожі 1697 – 1698 рр., Петро I

³²¹ Борисова А.В. Государство, церковь, общество в России в XVIII – XIX вв. ... – С. 5.

³²² Анисимов Е.В. Время петровских реформ ... – С. 43-45.

уважно знайомиться з релігійним життям Голандії та Англії. Йому імпонували підпорядкування Англіканської церкви монархові, прагматичний підхід західних європейців до церковних звичаїв та обрядів³²³.

Після смерті Патріарха Московського Адріана (15 жовтня 1700 року), в історії Православної Церкви Російської імперії настав новий період. В цей час, відповідно до нового національно-державного розвитку подій в імперії, глибоко змінилися життя і устрій Російської Церкви. Після Адріана, Петро I лише призначив на його посаду виконуючого обов'язки – місцеблюстителя українського (малоросійського) митрополита Рязанського Стефана Яворського екзархом, тобто охоронцем патріаршого престолу³²⁴. Цей указ де-факто скасував патріаршество в Росії і відкрив новий період в історії російської Церкви.

Митрополит Стефан Яворський не був владолобним. У 1707 р. він писав святителю Димитрію Ростовському про своє положення, як про «важкий тягар, що й розум осліпив і здоров'я відняв, і душі зашкодив»; там же висловлював бажання «вийти з цього Вавилона», був не проти того, щоб зайняти київську кафедру (вільну після смерті митрополита Варлаама Ясінського), не заради її самої, бо мав «кафедру вищу в ієрархічному відношенні», але ради відпочинку й спокійного життя, при якому міг би залишити нащадкам будь-які свої твори³²⁵.

Церковні багатства розглядалися Петром I як одне з джерел державних прибутків. Особливо гостро потреба в цьому джерелі постала після невдалого початку Північної війни.

Якщо в попередні епохи йшлося тільки про стримування зростання церковного землеволодіння та становленні державного контролю над

³²³ Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісіченко. – Харків: Акта, 2003. – С. 225.

³²⁴ Ісіченко І. Загальна церковна історія: Курс лекцій для вищих духовних шкіл / І. Ісіченко. – Харків: Акта, 2001. – С. 438.

³²⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський // Українська Православна Церква Київського Патріархату. – Репр. вид. – Т. 3. – К., 1998. – С. 111.

церковно-монастирськими землями, то тепер мова йде про секуляризацію церковного землеволодіння.

Секуляризаційні заходи почали проводитися з 1701 р. З цього часу Монастирський приказ отримав право управляти всіма духовними вотчинами через призначуваних їм світських керівників³²⁶. Всі прибутки вотчин надходили до бюджету приказу, а на утримання церковних установ видавалися суми лише по штатах. У світське законодавство вперше були введені злочини проти віри, сім'ї, моральності, що раніше цілком знаходилися в церковній юрисдикції. Було передбачено також розгляд світським судом особливо тяжких злочинів проти віри³²⁷. Всі ці заходи дозволяють погодитися з думкою про те, що, обмежуючи політичну самостійність і вплив Церкви, держава брала її під свій захист, як свій «ідейний штаб», як організацію для ідеологічного впливу на населення³²⁸.

В імперії була запроваджена ціла система заходів контролю за чисельністю білого духовенства. Для цього влада мала кілька аргументів. Запобігання збільшенню кількості священно- та церковнослужителів при церквах мало підняти життєвий рівень самих осіб, які залишилися при парафіях, оскільки парафіяни часто не мали можливостей утримувати багато духовних осіб. Виключені з духовного відомства переходили до інших верств, і, таким чином, мали частково задовольняти потреби держави в поповненні складу збройних сил і податкового населення. Статистичних відомостей про біле духовенство на початок XVIII століття немає.

У 1704 р. встановлено податки з млинів, рибних ловень та пасік³²⁹. Ці податки існували впродовж першої половини XVIII ст.³³⁰ Також встановлено

³²⁶ Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська Православна Церква в кінці XVII – XVIII ст.: Навч. посібник / В.Мордвінцев. – К.: РВЦ «Київський університет», 1997. – С. 5.

³²⁷ Российское законодательство X – XX вв. – Т. 3. – М., 1985. – С. 258-260.

³²⁸ Маньков Л.Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России / Л.Г. Манькова. – Л.: Наука, 1980. – С. 199.

³²⁹ ПСЗ. – Т. IV. – № 1956, 1958 – 1959, 1961, 1966, 2007, 2222.

³³⁰ Там само – Т. XX. – № 14275.

було платити з четвертої частини усіх господарських прибутків. За Петра I був накладений податок драгунськими кіньми³³¹, що зносив упривілейоване становище духовенства та фактично розв'язував питання про обов'язки духовенства щодо військової служби.

З 1707 р. щорічно з московських і місцевих Церков священників і дияконів – парафіяльних і повітових, велено брати з 300 дворів по драгунському коню. Монастирський Приказ визначив брати від повітових священників з 150 дворів приходу по коню ціною в 12 руб., а від міських – з 200 дворів. Священники і диякони, які не мали у своїх парафіях зазначеної кількості дворів, повинні були складатися з священників інших малодвірних парафій, зрівнюючись між собою грошима, але ні в якому випадку вони не повинні були робити розподіл на паламар і парафіян. У цьому сенсі розіслані були з Приказу приписи по всіх єпархіях. При цьому зазначено було зробити числення дворів у парафіях по всій Росії. В жовтні 1707 р. московські священники та диякони звернулися до Приказу з проханням – брати з них замість драгунських коней грошима по 15 рублів за коня. Приказ задовольнив прохачів. У 1708 р. іменним указом наказано з духовенства по всій Росії, замість драгунських коней, збирати в містах по 2 алт. 3 д., в повітах – по 10 грошей з парафіяльного двору за рік. Але за пустотою дворів у деяких парафіях доводилося духовенству платити по 8 грошей з житлових дворів, а згодом і більше. Збирати гроші за драгунських коней було доручено у московській провінції, безпосередньо, Монастирському Приказу, а в інших відсилалися вони збирачам до губернаторів і віце-губернаторів, від яких пересилалися до Приказу³³².

В дійсності збір не завжди відповідав податку. Духовенство скаржилося, що парафіяльні двори порожніють і їм платити нічим. Та уряд вживав заходів до їх стягнення. У 1710 р. указом губернаторам було звелено

³³¹ Там само. – № 2142.

³³² Булыгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века... – С. 130.

стягнути всі недоїмки з їх збору. У 1711 р. від губернаторів вимагали в сенат переписні книги, в яких би позначено було, скільки в кожній губернії дворів при різних парафіях, щоб чітким чином визначити кількість збору з духовенства за драгунських коней. Духовенство не давало спокою урядові своїми скаргами з приводу цього податку. Сама влада через деякі практичні перешкоди у 1725 р. мусила його скасувати³³³, хоч вже в 1733 р., за часів Бірона, його введено знову³³⁴.

Після встановлення Сенату (1711 р.), Церква потрапляє у велику залежність від державної влади. Сенат наділявся деякими функціями у сфері церковного управління. Наприклад, він брав участь у виборі кандидатів на посади архієреїв, робив розпорядження про будівництво Церков на приєднаних територіях.

Так, в 1712 р. стольник Федір Янов є господарем свого приділу Сергія Чудотворця в московській Церкві Миколи Чудотворця і підписує прохання в патріарший Казенний приказ ієрея Федіра Михайлова з Костроми про переходження в грамоті до його приділу. У проханні священник пише, що був «у той церкви приход малой, а ругу, кою по окладу давали, и тою не дают, и у той церкви прокормитца мне будет нечим»; «а в нынешнем году договорился я с столником Федором Ивановым сыном Яновым, что служить мне» в его приделе «с своим дьячком на руге повсядневно по родителех ево». При допиті в наказі піп підтвердив, що від парафіяльних людей у Костромі йому «подаяния никакова нет» и что «тоя ради нужды от церкви он отходит, а ныне де призвал ево» Янів в приділ «на ругу, чтоб ему в том пределе служить ранние обедни по родителех его, и челобитную ему за своею рукою о перехожей дал, потому что в том пределе строение его, Федора Янова, да и прежде сего в том пределе годовые службы были от него ж...»³³⁵.

³³³ ПСЗ. – Т. XX. – № 3854.

³³⁴ Там само. – Т. IX. – № 6497.

³³⁵ РГАДА. – Ф. 235. – Оп. 1. – Д. 10. – Подлинное дело с челобитной. – Лл. 1-2.

Наведені документи описують «граничні» Церкви, як одну з форм володіння приватними церквами: «граничний вітвар» з усією «будовою» знаходяться в приватній власності «будівельників», які наймають духовенство або селять духовенство, поставлене за їх уявленням. Хоч у XVIII ст. утримання прибудов затруднялося через боротьбу церковної влади з наймом духовенства та іншими «безчинствами» (у тому числі, з потуранням розколу), а також з приватним, окремим від приходу, володінням церковним майном, будівлі продовжували будуватися і в XVIII столітті³³⁶.

У 1718 р. митрополит Стефан подав цареві скаргу на надмірне обтяження справами, що надходили з овдовілих епархій, і прохання відпустити його з Петербурга до Москви для більш зручного управління Патріаршої області і своєї Рязанської епархії. Цар наклав прохання на резолюцію з низкою докірливих зауважень, а наприкінці додав: «А для лучшего впредь управления мнится быть Духовной Коллегии, дабы удобнее такие великие дела исправлять было возможно»³³⁷.

У 1718 р. Петро I, засновуючи колегіальну форму управління для різних областей держави, вирішив створити для вищого управління церковним життям Духовну Колегію. За його дорученням єпископ Псковський (згодом архієпископ Новгородський) Феофан Прокопович (1681 – 1736 рр.) написав «Духовний регламент», в якому були вказані мотиви заміни Патріаршого управління Російською Церквою колегіальним, права й обов'язки Духовної Колегії та її склад. Вказуючи причини скасування патріаршества і замінивши його колегіальною формою церковного управління, упорядник «Духовного регламенту» стверджував, що, «во-первых бо, известнее взяскуется истина Соборным сословием, нежели единым лицом»³³⁸.

³³⁶ Забелин И.Е. Материалы для истории русской иконописи... – С. 447.

³³⁷ Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви / А.В. Карташев. – Том 2. – Париж., 1959. – С. 347.

³³⁸ Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего державнейшого государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного

Духовний Регламент надавав архієреям докладну інструкцію про їх обов'язки, нагадував єпископам, щоб «знали міру честі своєю», не чванилися, стримували при поїздках свою свиту, «бо слуги архієрейські зазвичай бувають ласі худоби» і «з безстидієм на викрадення спрямовуються». Але найбільше інструкція акцентувала на тому, щоб архієреї при об'їздах єпархії збирали «народ і священство» і вимовляли проповідь «про справжні покаянні та обов'язки кожного», щоб стежили через фіскалів і замовників за їх виконанням³³⁹.

Тим часом загальновідомо, що Всеросійські Патріархи вирішували принципові питання церковного устрою та управління спільно з Освяченим Собором, що складався з усіх архієреїв Російської Церкви, інколи із інших представників духовенства. У той же час Духовна Колегія складалася з 12 чоловік, в її числі тільки троє мали бути єпископами, а решта – непідвідомчими їм кліриками, при цьому Президент Колегії в єпископському сані не володів ніякими особливими правами³⁴⁰. Таким чином, нововведена «колегіальність» була ударом по традиційному в Православній Церкві початку соборності в церковному управлінні. Всі члени Колегії призначалися імператором: «Сие же наипаче сильно есть, когда Коллегиум правительское под Державным Монархом есть и от Монарха установлено»³⁴¹.

Феофан Прокопович був переконаний в тому, що верховна влада в державі може належати тільки світському володареві; Церква не може бути державою в державі, а духовенство – особливим станом. На думку Ф. Прокоповича, тільки міцна самодержавна влада була надійним захистом від заколотів, двовладдя ж породжувало розбирати і смути в державі.

Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – М.: В Синодальной типографии, 1866. – ч. I, § 1.

³³⁹ ПСЗ. – С-Пб., 1830. – Т VII. – № 4590.

³⁴⁰ Там само. – ч. III, § 1-2.

³⁴¹ Там само. – ч. I, § 3.

Розробку проекту документа «Духовний регламент», було закінчено до лютого 1720 р.³⁴²

25 січня 1721 року був виданий Маніфест про установаження Духовної колегії. Президентом Синоду став Стефан Яворський. 14 лютого 1721 р. Духовна колегія, що одержала назву Святого Синоду, була офіційно відкрита.

Загальнодержавні перетворення Петра I не могли не торкнутися питань церковної організації, адже Церква мала надзвичайно великий і різноманітний вплив і значення в державному і суспільному житті Росії, однак реформи не завжди знаходили підтримку. Вищі кола духовенства найчастіше приєднувалися до реакційної опозиції дворянства стосовно петровських реформ. До того ж, в середовищі вищої церковної ієрархії ще досить глибоко трималися ідеї сильної і незалежної від держави Церкви, ідеї «ніконівщини», а незадоволення передового нижчого духовенства проявлялося у численних переходах до старообрядців³⁴³. Тому, для укріплення нових державних форм, необхідно було не тільки ліквідувати консервативно-опозиційні настрої серед духовенства, але й перетворити Церкву в складову частину урядово-адміністративної системи і, таким чином, зробити з неї надійну опору монархічно-абсолютистської держави.

Система державних заходів була спрямована на те, аби підлеглі усвідомили, що держава в особі імператора та центральних органів влади краще розуміє, що відповідає потребам пастви і самого духовенства. Закріпленню такого усвідомлення повинно було сприяти те, що світська влада мала законне право своїми документами коригувати і доповнювати канонічне церковне регулювання обов'язків духовних осіб.

³⁴²Борисова А.В. Государство, церковь, общество в России в XVIII – XIX вв. ... – С. 6.

³⁴³ Бубнюк В. Зовнішня діяльність російського Святійшого Синоду в кінці XIX – поч. XX століття. – [електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2209:title2671&catid=192&Itemid=43.

Незважаючи на те, що при формуванні органів єпархіальної влади перевага віддавалась представникам чернецтва, Синод і єпархіальні архієреї у своїх діях великою мірою спирались на біле духовенство, яке чисельно в багато разів перевищувало чорне духовенство. Парафіяльне духовенство виступало головним посередником між церковним керівництвом та мирянами. Церковно-ієрархічна структура білого духовенства була традиційною для Російської держави: представники групи належали або до священнослужителів, або ж до причетників (церковнослужителів). Перші були представлені священиками (ієреями, архієреями) і дияконами; другі — дячками, паламарями. Разом з тим, як впливає з відомостей була характерною наявність серед священнослужителів, так званих, вікарних священиків, що було особливістю українських єпархій. Вікарні призначались для допомоги в служінні самими парафіяльними священиками або вдовою священика до досягнення її сином повноліття. У першому випадку вікарій міг розраховувати на третину або чверть прибутків, у другому — на половину³⁴⁴. Вже невдовзі подібні посади були заборонені і вікаріїв наказано розмістити на штатні місця, а у тих вікаріїв, які жили при батькові «для допомоги йому в старості», відбиралися ставлені грамоти³⁴⁵.

З 1711 р. нижчий клір відбував адміралтейську повинність, але в 1721 р. її залишено³⁴⁶. В 1720 р. у Білозерському повіті (на Московщині) зроблено набір з дітей духовенства від 15 – 20 років у петербурзькі збройні та інші заводи³⁴⁷. З 1718 – 1723 рр. існував «канальний» податок з духовенства – на Ладозський канал³⁴⁸.

Питання про звільнення духовних осіб від особистого податкового податку довго не було розв'язано. В 1720 р. знято було питання про податкові відносини духовенства до держави. Уряд спочатку вагався чи

³⁴⁴ Смолич И.К. История русской церкви... – Ч. I. – С. 320.

³⁴⁵ Знаменский П. Приходское духовенство... – С. 277-278.

³⁴⁶ Горчаков. Монастырский приказ... – С. 38.

³⁴⁷ Описание документов и дел... – С. 422.

³⁴⁸ Там само. – С. 689.

звільняти від повинності тих священників та дияконів, що дійсно служили, чи вписувати в ревізійні реєстри нижчих кліриків та дітей духовенства на рівні зі всім оподаткованим людством. В дійсності встановив, щоб священників та дияконів переписати поки що в окремі реєстри³⁴⁹. Законом 1721 р. звільнялися від подушного податку лише висвячене в сан духовенство, але на малий проміжок часу до нового закону. Всі нижчі клірики та духовні родини занесено до оподаткованого стану³⁵⁰. Того ж року Петро I видав указ, щоб на священників та дияконів податки не накладати; про долю ж нижчих кліриків та дітей духовенства в указі не згадувалось. У 1722 р. вийшов указ, де все духовенство, що дійсно було на службі, включаючи нижчих кліриків не духовного походження, звільнялося від подушного податку разом зі своїми родинами. З того моменту вони складали дідичний упривілейований духовний стан.

Але й після цього подушний податок відбився на дітях зверхштатного духовенства, що в той час, коли упорядковувались соборні та парафіяльні штати, що не попали в штат. Крім того і тепер існував ще оподаткований клас духовенства, що походив з кріпацького стану та з купецьких, міщанських і селянських громад; в ревізійних реєстрах ці духовні особи прирівнювались до всіх оподаткованих осіб і нарівні з ними обкладалися податками³⁵¹. Цей клас існував і при наступниках Петра I³⁵². Тільки при Катерині II духовенство було звільнено від податку та виділено в окремий привілейований стан.

Перш за все, за часів реформи знищено значення старих наділів, на підставі яких церковні землі не несли «тягла». Біле духовенство, що повинно було «получать во владение себе для пропитания своего тяглыя крестьянския земли», мусило разом з тим нести повинності з тих земель, а «понеже которые из них (духовных) за конечною своею скудостью, определенных

³⁴⁹ ПСЗ. – Т. VI. – № 3481, 3492.

³⁵⁰ Там само. – № 3802.

³⁵¹ Там само. – № 4802.

³⁵² ПСЗ. – Т. VII. – № 4571, № 4579.

каких податей заплатитъ и работою отправитъ когда не возмогутъ, те и истезаниемъ жестокимъ бывають озлобляемы, от чего некоторые, не возмогши такой тяготи понести, и домов своихъ лишаются и св. Церкви приходятъ до заустения»³⁵³. Поземельний податок накладався навіть на ті території, на яких знаходились церкви та будинки церковного кліру (лише з 1765 р, коли розпочалося «генеральное всехъ Российской империи земель размежевание»³⁵⁴, земля церковна стала вільною від податку).

В Центральній Росії, з причини загальної бідності та кастового відлучення, духовенство досить рідко володіло землею (коли це траплялось, то ґрунти були дуже невеликі, на них містилися самі будинки). В українських землях право духовенства володіти землею було звичайним, і це було широко розповсюджено. Духовний стан тут не був обведений межами каст; в його склад вступали люди різних суспільних станів і різного чину, за ними призначалися ті самі володарські права, які вони мали до прийняття духовного стану. Безліч документів свідчать про те, що українське духовенство фактично затримало за собою право на володіння землею, принаймі впродовж всієї першої половини XVIII ст. Наведемо кілька прикладів початку XVIII ст. Священик Ісаія Базаринський у 1718 р. продав громадам сіл Домонтовської сотні «остров свой отцевский албо рачей и дедизний, со всеми належностями его»³⁵⁵. Громада с. Ковтунів вже в другій половині XVIII ст. 1756 р. продає ковтуновському священику Герасимові вигін³⁵⁶. Українське духовенство, володіючи землями, млинами, ловами та іншими угіддями, несло всю відповідальність пов'язану з ними. Наприклад, Переяславський священик Прохор у 1726 р. отримує від громади с. Пристром

³⁵³ Описание документов и дел ... – Т. 1. – С. 138-139.

³⁵⁴ ПСЗ. – Т. XXI. – № 15654; Т. XVII. – № 12711, 12657.

³⁵⁵ Сборник материалов для истории общины и общественных земель профессора Лучицкого. – додаток ч.2.

³⁵⁶ Там само. – додаток ч.12.

дозвіл гнати греблю³⁵⁷. Російський уряд заходжувався відібрати і від українського духовенства право на землю.

Крім того, духовенство повинно було нести і деякі натуральні повинності – квартирну (для військ) та поліцейську. Першу повинність номінально скасовано ще 1724 р.³⁵⁸ Укази про скасування її були і після того, але фактично вона проіснувала впродовж всього XVIII ст. Митрополит Стефан рязанський сповіщав Синод про те, що в Переяславі земські бурмистри та інші посадські люди призначали для військового житла духовних осіб, проти імператорського указу 1722 р. Солдати, в свою чергу, завдавали їм велику кривду, наприклад, «берут фураж грабительски, и у житниц замки посбили, и хлеб всякой раз таскали и служителей архиерейских бьют смертным боем»³⁵⁹. На Україні козацька старшина, спираючись на невизначеність указів щодо розквартирування війська, становила його на церковних землях, брала на його харчування спеціальний податок, а від 1765 р. і грішми 1 крб. 2 коп., та проти постанов 1740 та 1742 рр. брала з духовенства підводи під військові речі³⁶⁰.

Петро I, прагнучи включити духовенство у перетворену ним державну систему, поклав на нього додаткові, невластиві його служінню обов'язки, що заважали виконанню пастирського служіння. Він розглядав духовенство, «як особливий клас державних чиновників, яким держава доручили моральне виховання народу. Але оскільки духовний стан мав призначенням працювати для держави, то, отже, його устрій, управління, діяльність повинні були бути зумовлені державою»³⁶¹.

На духовенство покладали наступні функції: нагляд за подорожуючими ченцями й безмісцевими священиками, участь у реєстрації населення при

³⁵⁷ Там само. – додаток ч.6.

³⁵⁸ ПСЗ. – Т. VII. – № 4571, 4579.

³⁵⁹ Описание документов и дел... – Т. II, ч.1., ч. 320.

³⁶⁰ Рождественский. С. Самуил Миславский, митрополит Киевский. – К., 1877. – С. 73.

³⁶¹ Скурат К.Е. История Поместных Православных Церквей. – Т. 1. – М., 1994. – С. 227.

ревізіях, нагляд за повитухами й ведення списків матерів, що вмерли при пологах³⁶².

Той факт, що духовенство поза своєї волі робилося ніби частиною державно-поліцейського апарату, що проникав в усі сфери життя суспільства, шкідило його авторитету, підриваючи довіру парафіян до своїх пастирів. Втручання держави заходило так далеко, що священиків під погрозою покарання змушували порушувати таємницю сповіді, якщо з'ясовувалося, що особа, яка сповідається або відомі їй особи виношують зраду або бунт. Незважаючи на це, Феофан Прокопович в «Духовному регламенті» намагався довести, що у цьому зовсім немає жодного порушення таємниці сповіді. На думку О. Романової, у XVIII ст. в умовах розколу РПЦ таїнство сповіді набуло першочергового значення як спосіб церковного та державного контролю за благочестивим життям населення. На всій території Московської держави сповідний облік був введений указами 1716 та 1718 рр.³⁶³

Відносини між парафіяльним духовенством і священнопочатком у XVIII ст. повинні були б, як і раніше, ґрунтуватися, насамперед, на церковних канонах. Однак у дійсності ці відносини виявлялися в усе більшій залежності від державного законодавства.

Петро I одним зі своїх указів зобов'язував селян у святкові дні бути на службі у Церкві. Що стосується недільних днів, то більшість прихожан також повинні були приходити до церкви за винятком тих осіб, які могли залишитися вдома для його охорони. За розмови у церкві накладалися штрафи. Так, у 1742 р. в Ізюмському духовному правлінні відповідна скарга була зроблена попом Захарієм Данєвським³⁶⁴.

³⁶² Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории. – Минск, 2005. – С. 441.

³⁶³ Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О.О. Романова // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122-148.

³⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1989. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 7.

У 1718 р. іменним указом Петра, що вів безперервні війни, на які потрібні були гроші, пропонувалося всім сповідатися. Згідно з указом від 17 травня 1722 р., священники отримали наказ доносити про відкриті на сповіді «навмисних лиходійствах» в тому випадку, якщо сповідуючі «в них не покаялися і наміри свої здійснити не відклали»³⁶⁵. Якщо на сповіді розпечатувалася, що сповідальник скоїв державний злочин, причетний до бунту або злого наміру щодо правителя і його сім'ї, то священник повинен був під страхом страти доносити про такого і його сповідь світському керівництву³⁶⁶. Донос священника тягнув за собою судову справу, а й іноді жорстоку розправу. У такій новій приказовій повинності затінювався духовний характер пастирської діяльності священника, і між ним та прихожанами створювалася міцна стіна відчуження, наростала недовіра прихожан до пастиря.

Якщо ж парафіянин не був дома більше року, він мав сповідатися в іншого священника, там, де тимчасово проживав, але обов'язково повинен був пред'явити в Церкву за місцем постійного проживання довідку про те, що в період відсутності він сповідався³⁶⁷. За виконанням цього закону суворо стежила не лише Церква, а й місцева влада. Облік сповідання православного населення в Російській імперії повністю було налагоджено наприкінці 30-х років XVIII ст. Вести облік парафіян на сповіді повинні були священники.

16 квітня 1737 р. уряд видав указ, який зобов'язував усе православне населення щорічно сповідатися і причащатися. У зв'язку з цим по всій країні священники повинні були складати поіменні сповідальні книги єдиного зразка, куди заносилося все населення, включаючи й немовлят³⁶⁸. Їх форма спочатку була найпростішою: кожен причт зобов'язувався вести три іменні

³⁶⁵ ПСЗ. – Т. VI. – № 4012.

³⁶⁶ Там само. – Т. XX. – С. 198.

³⁶⁷ Мордвінцев В.М. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст.: Навч. посібник / В.М. Мордвінцев. – К.: РВЦ «Київський університет», 1997. – С. 11.

³⁶⁸ ПСЗ. – Т. 22. – № 16411.

списки. До першого вносили всіх парафіян, котрі були на сповіді, до другого – відсутніх, а третього – розкольників. Часом їх складання був Великий піст.

Тим, хто не встиг сповідатися у його період, дозволялося це зробити в будь-який інший термін, як правило, в Петрівський, Успенський і Різдвяний пости. Форма сповідних відомостей визначалася указом 1737 р.³⁶⁹ Відомості від парафіяльних священиків надходили спочатку у протопопію, потім у намістя і, нарешті, в єпархіальну консисторію, де ці відомості зводилися у підсумкову таблицю, один примірник якої надсилався до Синоду. Парафіяльні священики, побоюючись штрафу і звільнення з посади, змушені були контролювати, щоб «ніхто з християн не ухиявся від сповіді та святого причастя». Коли ж хто не сповідався протягом кількох років, на того накладали публічну епітимію, якщо ж і це не допомагало, то справу передавали «місцевим властям»³⁷⁰. Сповідь, таким чином, перетворилася у контрольований державою метод обов'язкової перевірки релігійної та політичної благонадійності громадян. Ці обов'язки парафіяльного духовенства в системі абсолютизму сприяли відриву служителів Церкви від віруючих.

Поряд з цим різко зменшується залежність приходського духовенства від населення, серед якого воно діяло. Відповідно до Духовного Регламенту приходська община повинна була подати імена вибраних нею кандидатів на утвердження митрополита, адже йому належало вирішувати, кого і куди призначити. Щоправда, митрополит міг і проігнорувати думку общини, хоча у XVIII ст. існував парафіяльний «вибір» — документ, в якому громада підтверджувала свою згоду прийняти дану особу в клір. У ньому також обумовлювалися деякі

³⁶⁹ Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія / І.М. Петренко. – Ч. 1. – Полтава, 2010. – С. 134.

³⁷⁰ Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст... – С. 11-12.

обов'язки духовної особи перед парафіянами і передбачалося укладення угоди общини з кандидатом у церковний чин. Проте спочатку перестають виконуватись ці угоди, а після падіння виборної основи вони зовсім зникають. Про це свідчать чисельні скарги, які подавалися як до цивільних, так і до духовних інстанцій³⁷¹.

Контроль за обов'язковою сповіддю та причастям покладался не тільки на Церкву, а й на державних службовців. Царським указом приписувалося всім духівникам повідомляти Преображенському приказові та Таємній канцелярії про почуті на сповіді «народні спокуси й злочинні наміри», до яких віднесено «зрада чи бунт на государя чи на государеве, або лихий задум на честь і здоров'я государя й на фамілію його царської величності»³⁷². З несправних селян бралися штрафи³⁷³ «по рублю, вторых – по две, третих – по три рублей»³⁷⁴. У 1726 р. московські протопопи скаржились на московську поліцмейстерську канцелярію, що вона звеліла, аби всі протопопи, попи і дяки разом з міськими людьми стояли на варті, в ночі – 4 душі, а в день – по 2. Протопопи звертають увагу консисторії на те, що їх на варту виражають з великим «нечестием и озлоблением», а дяків навіть і палицями б'ють³⁷⁵. Особливо серйозно карали священиків, за неслужіння на «высокопоторжественным дням», тобто в дні народження царя і членів його сім'ї, а також інші «календарні» дати³⁷⁶. За Петра I особливо гучним стала справа архімандрита Олександро-Свірського монастиря Олександра, який звинувачувався «в неспразднованії у дні тезоіменитства» Петра і Катерини. У цій справі цар розпорядився: «Ежели оной архимандрит или другой кто из духовных персон явитца в вышеписанном виновен и оных, обнажа

³⁷¹ ЦДІАК України. – Ф. І27. – Оп. 1024. – Спр. 2914. – Арк. 6-7.

³⁷² Винар Л. Українське Історичне Товариство (1995-2000). Статті і матеріали / Л. Винар. – Чернівці, 2000. – С. 441.

³⁷³ Там само. – Т. V. – № 3169.

³⁷⁴ ІР НБУВ. – Ф.160. – Спр. 504. – Арк. 1.

³⁷⁵ Описание документов и дел... – Т. IV. – С. 496.

³⁷⁶ Анисимов Е.В. Русская пытка. Политический сыск в России XVIII века / Е.В. Анисимов. – СПб.: Норинт, 2004. – С. 86.

священничества и монашества, в помянутую канцелярию прислать к розыску»³⁷⁷.

Злочиноm вважалася і служба в один день літургій і літій, тобто святковою і заупокійної служб на «календарні дні». Десятки священників було розстрижено і заслано за подібні злочини при Анні Іоанівні. У 1732 р. не пощадили і заслали попа Олексія Афанасьєва, який не служив літургію, як він пояснював «за приключившимся [с ним] во сновидении осквернением»³⁷⁸. За ненавмисні оговірки під час церковної служби карали як за описки канцеляристів³⁷⁹.

Духовенство добре розуміло, що такі обов'язки не відповідають його санові та службі. І зазначалося перед урядом, що через пильнування поліцейської служби «в службах во св. Божиих церквах и в мирських требах бывает не без остановки; и как военный артикуль запрещает с караулов отлучатся, то случается, что сущие в болезнях в приходах умирают без исповеди и причащения, церковники же оставляют в ночном времени церкви Божии всякого охранения», а до того ще «за назначением священно-церковно служителей к рогаточным караулам в бытность попов, дьяконов и церковников в караулах чинится зазрение духовенству от инославных»³⁸⁰. Але петиції духовенства не мали корисних для нього наслідків. У 1736 р. Сенат за проханням Синоду звільняє духовенство від обов'язку ходити на «сьезжие дворы» та до офіцерських помешкань на роботу і на варту до

³⁷⁷ Анисимов Е.В. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке / Е.В. Анисимов. – М: Новое литературное обозрение, 1999. – С. 79.

³⁷⁸ РГАДА. – Разр.7. – Оп. 1. – Д. 42. Документы тайного приказа, судебно-следственные дела... – Лл. 1, 106.

³⁷⁹ Анисимов Е.В. Дыба и кнут... – С. 80.

³⁸⁰ Розанов Н. История Московского епархиального управления со времени учреждения Св. Синода. (1721-1821). Ч. 3. Кн. I. – М, 1870. – С. 132-133.

арештантів, але й після того духовенство ще ходило³⁸¹. У 1742 р. вийшов указ, що духовенство звільняється і від цієї повинності³⁸².

Уряд накладав на духовенство й інші обов'язки.. Священики мали стежити в своїх парафіях за старовірами, за тими хто ухиляється від сповіді, за заволоками ченцями та попами, за ворогуючими та ін., в ролі поліцейських органів. За невиконання цих обов'язків вони підпадали суворій карі³⁸³.

В 1721 р. Синод опублікував порядок стягнення мит: ставленик на посаду священика зобов'язаний був сплатити 2 руб., на посаду диякона – 1 руб. Ці суми в різних єпархіях розподілялися по-різному. В 40-ві роки XVIII століття у Московській єпархії доля єпископа становила 70 коп. Залишок ділився між чиновниками й службовцями, аж до слуг, що одержували по копійці, і опалювача, якому належало півкопійки. У дійсності ж ставленикові доводилося зіштовхуватися з набагато більшими витратами. Так, наприклад, в Іркутській єпархії за оформлення ставленицької грамоти платили 5 руб.³⁸⁴

Економічна залежність поставила нижче духовенство в яскраво виражене залежне відношення до церковної ієрархії, і, насамперед, до свого єпархіального архієрея. Такі відносини між парафіяльним духовенством та єпископом, що досить нагадували кріпосну залежність, практично повсюдно виключали моральний елемент. Почуття правової й економічної залежності було для парафіяльного духовенства тим відчутніше, що супроводжувалося приниженням його людської гідності, причому не секуляризованим суспільством, а самою Церквою. Церковне тягло наклало свою «грубу печатку» на всі відправлення духовної адміністрації й на всі відносини духовної влади до духівництва, керованого ними»³⁸⁵.

³⁸¹ ПСЗ. – Т. IX. – № 6957.

³⁸² Там само. – Т. XI. – № 546.

³⁸³ Там само. – Т. V. – № 3163, № 3183.

³⁸⁴ Скурат К.Е. История Поместных Православных Церквей: Учеб. пособие: В 2. т. / К.Е. Скурат. – Т. 1. – М.: Русские огни, 1994. – С. 129.

³⁸⁵ Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории / П.В. Знаменский. – Минск, 2005. – С. 424.

Ієрархи у Синоді, і в єпархіях були більше освічені, чим їхні попередники в часи Московської Русі, але вперто трималися за свої канонічні права, не бажаючи погоджувати їх з історичними змінами. Єпископ у XVIII ст. чинив практично так само, як й в XVI – XVII ст., але тепер це виглядало, як сваволя й деспотизм у поведінці з підлеглими Церкви.

Економічний гніт ієрархії тяжів над духовенством, що було недостатньо забезпечене; воно жило в недостатку, не маючи твердої матеріальної бази, у постійній турботі про хліб для свого, за звичай багато численній частині, сімейства. Із загальним важким становищем духовенства були пов'язані два фактори, що досить несприятливо впливали на релігійне життя. По-перше, духовенство стало формально ставитися до своїх обов'язків і бачити своє головне завдання у вірному відправленні церковних служб, властиве пастирське служіння виявлялося в його нехтуванні. По-друге, склалося й відповідне ставлення парафіян до священика, авторитет якого згодом падав усе нижче. Вироблялася звичка бачити у священикові не пастиря, а лише виконавця необхідних треб.

Примушуючи духовенство нести державне тягло, уряд приймає до уваги відповідність духовному стану деяких занять, коли з цим зв'язано було зменшення прав церковнослужителів. Наприклад, заборонялось тримати духовним особам крамниці, корчми, гнати горілку тощо. Не мирився уряд і з тим, щоб духовенство володіло кріпаками. Хоч, спочатку дозволено було записувати оподаткованих нищих кліриків та дітей духовенства за священиками та церковними землями.

Синод витратив багато зусиль для досягнення відновлення церковної юрисдикції на практиці. До нього що разу надходили скарги на втручання державних органів у діяльність духовних судів³⁸⁶. При Петру I духовні особи дуже часто одержували позови у світські суди. Держава відчувала нестачу в органах, які здійснювали б реформи безпосередньо на місцях. Тому уряд

³⁸⁶ Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории. – Минск, 2005. – С. 441.

доручає державні повинності на виконання церковнослужителям. З наданням духовенству невластивих йому функцій відбуваються постійні конфлікти із законом.

Синод за Петра I в 1721 – 1725 рр., керував справами не тільки православного, але й інших християнських віросповідань. Він був задуманий як колегія, керуюча релігійними справами всіх підданих в рівній мірі. Складалося враження, що Петро оголосив себе «главою церкви». Питання про приналежність монарха до православної церкви став політичною проблемою. Згодом правителі робили спроби всіляко підкреслити свою приналежність до православної віри і православної Церкви. Про приналежність самодержця російського до православної церкви висловила Катерина I у своєму заповіті 1727 р.: «Ніхто ніколи російським престолом володіти не може, що не грецького закону»³⁸⁷.

Після смерті Петра I органи управління Синоду були частково ліквідовані, частково перетворено. Згідно указу Катерини I Синод був звільнений від «тягаря господарських турбот». Синодальне управління поділялося на два «апартаменти»: перший складався з архієреїв і керував духовними справами, другий – зі світських чиновників і займався. Другий відділ незабаром став просто Колегією економії, яка в 1727 р. була підпорядкована Сенату. Причиною реформи була зростаюча недоїмка по казенних зборів. За період 1724 – 1732 рр., за Синодом накопичилося недоїмок 844817 руб. 92 коп.³⁸⁸ У 1726 р. Синод був підпорядкований Верховному Таємного раді як вищому державному органу. Фактичним керівником Синоду стає Ф. Прокопович.

Ростовський архієпископ Георгій так характеризує стан Православної Церкви в доповідній записці, поданій Катерині I: «...происходит

³⁸⁷ Смолич И.К. История русской церкви. 1700 – 1917 гг. – Ч. 2. – М., 1997. – С. 114.

³⁸⁸ Борисова А.В. Государство, церковь, общество в России в XVIII – XIX вв.: Учеб. пособие; Яросл. гос. ун-т / А.В. Борисова, Н.С. Велитченко, Ю.Б. Смирнова. – Ярославль, 2002. – С. 11.

относительно духовенства такой беспорядок, какого искони не бывало. У архиереев и монастырей с церковью сборы и деревни отнимают, и определяют на вновь учрежденных правителей, на приказных да иностранцев, на гошпитали, на богадельни, на нищих, и то правда, что церковное имение нищих для государственной славы; но как видно судей и приказных не накормить, иностранцев не наградить, а богадельни нищих не обогатить, дома же архиерейские и монастыри в иных местах ли не богадельными стали; архиереи и прочие духовные бродят, как бывало, иностранцы, или еще хуже, ибо потребного к церковной службе в достаточном количестве не имеют, и приходят в нищенское состояние, а деревенские священники и хуже нищих, потому что многих из податных денег на правежах бьют, а оплатиться не могут»³⁸⁹. У ще більш жажливому становищі перебували старообрядці, на яких обрушувалося одне переслідування за іншим.

В роки правління Петра II Православна Церква знаходилася в приниженні. Частина духовенства, що вважала введені Петром I нові порядки в Церкві не відповідальними духу православ'я, прагнула відновити знову Патріаршество. На чолі духовних осіб стояв Ростовський Архієрей Георгій Дашков, який подав Катерині I повідомлення про бідкування російського духовенства³⁹⁰.

З приходом до влади Анни Іоанівни залежність Синоду стала ще більшою: він був підпорядкований одночасно і Кабінету міністрів, і Сенату, і Колегії економії. У цей період була створена особлива Доїмочна канцелярія, якій доручалося стягувати недоїмки зі всіх маєтків, як світських, так і духовних. Результатом її діяльності стало повне розорення церковних маєтків. Також пояснено, що церковників потрібно приписувати властиво до землі, а не до особи того чи іншого священника³⁹¹.

³⁸⁹ Башилов Б. История русского масонства / Б. Башилов. – Т.3. Русская Европа. – [електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://russky.com/history/library/europa.htm#IV>.

³⁹⁰ Анисимов Е. В. Пётр II // Вопросы истории. – 1994. – № 8. – С. 61-74.

³⁹¹ Там само. – Т. X. – № 5944.

У царювання Анни Іоанівни продовжилося підпорядкування духовної влади світській. В указах імператриці знайшла відображення ідея про те, що головним обов'язком Церкви є насадження в народі вірнопідданих почуттів по відношенню до государині і до царської влади як такої. Були встановлені особливі, так звані, табельні або царські дні. У ці дні служилися урочисті служби на честь здоров'я імператриці, а також царські панахиди в поминальні дні, пов'язані з іменами членів імператорських прізвищ. За дотриманням цих днів влада стежила суворіше, ніж за дотриманням церковного святкового культу. За недогляд і недбалість, допущені в ці дні, священники піддавалися жорстоким гонінням³⁹².

Укази Анни Іоанівни були спрямовані також на те, щоб обмежити або навіть скоротити чисельність духовенства. Священиків, що не мають парафій брали на військову службу, дозволяли приписуватися в посади, визначатися на службу в канцелярію, здібних дітей духовенства віддавали в гарнізонні школи або в піддячі.

У 1734 р. вийшов урядовий указ, що забороняв Церквам і монастирям приєднувати до своїх володінь козацькі землі у тих осіб, що прийняли духовне звання³⁹³. Як відомо, однією з особливостей формування білого духовенства на Україні була повна відсутність кастового устрою. Через це навіть грамотні козаки і навіть посполиті, якщо вони мали кошти, заручившись підтримкою сільської громади³⁹⁴, могли домогтися у митрополита посвячення у духовний сан. У XVIII ст. у священники з великим бажанням ішли старшинські діти. Причиною змін були вигоди, пов'язані із звільненням від військової служби та інших повинностей. Землі козаків, що прийняли постриг, залишалися за козацьким «товариством» але траплялося,

³⁹² Попов Н. Придворные проповедники в царствование императрицы Елизаветы Петровны / Николай Попов // Летописи русской литературы и древности, издаваемые Н.С.Тихонравовым. – М., 1859. – С. 1-33.

³⁹³ ПСЗ. – Т.9. – № 6614.

³⁹⁴ Модзалевский В. Договор прихожан села Белоусовки (Пирятинского уезда) со священником 1742 г. // Киев. старина. – 1905. – № 1. – С. 10-11.

що бездітні священники заповідали свої ділянки монастирям на поминання. Подібних випадків у XVIII ст. було так багато, що вони стали викликати нарікання з боку козацтва. У 1734 р. це питання публічно висунув Лубенський полковий суддя Семен Максимович. У своєму листі до правителя кн. О.І. Шаховського він вказував, що багато козаків вимагають не допускати передачі монастирям подібних земель, а «навернути їх в попереднє спадкове володіння». Обґрунтовуючи свою вимогу 18 статею «Рішительних пунктів» Максимович просив князя дати роз'яснення цього питання стосовно білого духовенства. Коли ж Генеральна військова канцелярія зібрала відомості, то виявилось, що дійсно багато козаків, «ухиляючись» від військової служби, постригалися в попи, а потім віддавали свої землі монастирям. На базі цих даних князь О. Шаховський підготував розпорядження, в якому говорилося, що архієреям «нікого із світських обивателів, а тим паче старшину, козаків, а також старшинських і козацьких дітей без відома полковничого і старшинського атестату у попи не постригати»³⁹⁵. Незабаром воно було затверджене імператрицею³⁹⁶.

Думка про скасування права духовенства володіти маєтностями підноситься в указі до гетьмана Апостола 1734 р.³⁹⁷, де наказано, щоб від усіх хто, володівши козацьким ґрунтом, висвятиться в духовний стан, відбирати землі та віддавати його родині³⁹⁸. Разом з тим затверджено було заборону духовенству купувати землі. У 1735 р. українське духовенство звернулося з петицією, аби скасувати цю заборону, бо вона нищить стародавні права та постанови. Князь О. Шаховський, що правив тоді Україною, з наказу цариці секретно підбивав українську старшину, аби та послала петицію на заборону закріпляти землі за духовенством. Тоді ж було дозволено надавати землі церквам, не наділений вдосталь нею, але з тією умовою, щоб духовенство не

³⁹⁵ Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська Православна Церква в кінці XVII – XVIII ст... – С. 19-20.

³⁹⁶ ПСЗ. – Т. 9. – № 6614, 6724.

³⁹⁷ ПСЗ. – Т. VIII. – № 5324.

³⁹⁸ ПСЗ – Т. IX. - № 6614, № 6724.

мало право продавати, дарувати, обмінювати їх та щоб вони повік залишалися церковними³⁹⁹. Хоч всі ці обмеження прав на землю діяли, духовенство володіло нею ще в другій половині XVIII ст. Згодом заходи здійсненні урядом, відібрали в українського духовенства володіння землею, зрівнявши його з великоросійським.

У 1734 р. монастирі позбулися ще однієї статті прибутку: з 8 серпня іменним указом заборонялося брати плату на мостах, греблях і перевозах із населення, що прямувало до Глухова та в інші місця⁴⁰⁰. Справа дійшла до того, що духовенство у 1735 році звернулося до імператриці з проханням ліквідувати цей указ і дозволити «всьому духовенству купувати ґрунти і угіддя у мирян, щоб кожен міг свої землі на поминання вкладом віддавати». Кабінет міністрів розглянув це послання і в лютому 1736 р. направив князю О. Шаховському суворий указ, за яким останній повинен був зібрати до себе всіх архієреїв і «пристойним чином їх застерегти, щоб вони в своїх посланнях таких брутальних і осудливих слів більше не вживали»⁴⁰¹.

Москва фактично в 1736 р. ставила питання про підготовку «суспільної думки» до секуляризаційної реформи на Україні. Та важке міжнародне становище, пов'язане з російсько-турецькою війною 1735 – 1739 рр., величезні втрати, що зазнала в ній Україна, і, нарешті, зміни, що сталися зі вступом на російський трон Єлизавети Петрівни (1741 р.), не призвели до практичного здійснення цих планів.

Хоч у цілому церковна політика Єлизавети продовжувала петровську, проекти контрреформ були відкинуті. Однак особисте ставлення імператриці до духовенства відрізнялося шанобливістю. Зі сходженням на престол Єлизавети I політика стосовно парафіяльному духовенству стає більш м'якою. З 1744 р. парафіяльні посади повинні були заміщатися виключно

³⁹⁹ Там само – № 6991; Знаменский. Приходское духовенство... – С. 463.

⁴⁰⁰ Там же. – № 6614.

⁴⁰¹ Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст... – С. 21.

представниками духовного звання, а їхні сини, які призивалися на державну службу, не вибували з духовного стану і не втрачали права претендувати на посаду священика; вони залишалися вільні також від подушного податку⁴⁰². Синам ж церковнослужителів було заборонено займати посади священнослужителів навіть після закінчення семінарії. У 1742 р. Синод домогся згоди імператриці на звільнення духовенства від цивільних і поліцейських обов'язків. Указ 1746 р. звільняв духовенство від військових постойв. Після тривалих років принижень в царювання Анни Іоанівни, Синод домогся видання указу звелінням державній владі стежити за тим, щоб «духовным персонам никаких обид и притеснения отнюдь чинено не было»⁴⁰³.

Найзначнішою богословсько-просвітницькою подією цього часу було нове видання у 1751 р. повної слов'янської Біблії. Серйозні тертя між світською та церковною владою виникали з питання про долю земельної майна і селян, що належали монастирям і церковним організаціям. У 1744 р. була скасована Колегія економії, а церковні маєтки передані під управління Синоду. При ньому засновувалася Канцелярія синодального економічного правління. В 1748 р. уряд зайнявся підготовкою повної секуляризації церковних маєтків. До того часу за церквою значилося 906 305 осіб селян чоловічої статі, а церковні маєтки давали доходу грошима 293 848 рублів і хлібом 285773 четвертей⁴⁰⁴. Прибутки і володіння Церкви були для світської влади бажаним джерелом поповнення державної скарбниці. Спочатку право Церкви на власність не піддавалося сумніву, йшлося тільки про державне управління церковними маєтками.

За цариці Єлизавети духовенству дозволено на рівні з усіма різночинцями, записувати за собою байстрюків, як хто приймав їх до себе на

⁴⁰² Борисова А.В. Государство, церковь, общество в России в XVIII – XIX вв. ... – С.12.

⁴⁰³ Русское православие: вехи истории. – М., 1989. – С. 137.

⁴⁰⁴ Завьялов А. Вопрос о церковных имениях при Екатерине II. – СПб., 1900. – С. 347-348.

виховання⁴⁰⁵. Право володіти кріпаками та залюдненими маєтностями признавалося за священниками, що або походили зі шляхетського роду (на Україні), або одержували маєтності від імператорів в подарунок⁴⁰⁶.

Проте в другій половині XVIII ст. обговорення проблеми церковного майна перейшло в площину можливої його секуляризації. Одночасно відбувається посилення контролю світської влади за діяльністю Церкви. Відновлюється посада обер-прокурора Синоду; на цей пост вступає князь О. Шаховський. Він активно боровся зі зловживаннями і моральними проступками духовенства, за підвищення рівня шкільної освіти парафіяльного духовенства і церковнослужителів, за видання релігійних книг для народу. За Петра III контроль за маєтками стали наполегливішими⁴⁰⁷.

На початку 1762 р. абсолютизм завдав тяжкого удару духовним власникам землі і селян. Петро III, що прийшов до влади у грудні 1761 р., уже в лютому 1762 р. надіслав до Сенату іменний указ, в якому вихваляв «мудрість» Єлизавети Петрівни та її розпорядження від 30 вересня 1757 р.⁴⁰⁸ Через три дні цей указ уже обговорювався в Сенаті. Селянські податки Сенат визначив у розмірі 1 крб. з однієї особи чол. статі (за прикладом двірцевих і державних селян). Одну частину земель він пропонував передати селянам, а іншу здавати в оренду⁴⁰⁹. Петро III схвалив пропозиції Сенату, і вони були занесені в сенатські укази від 16 лютого і 21 березня 1762 р., які фактично проголосили секуляризацію церковних маєтностей⁴¹⁰. На Лівобережну Україну ці укази надійшли лише весною

⁴⁰⁵ Там само. – Т. XII. – № 9343.

⁴⁰⁶ Лотоцький О. Суспільне становище білого духовенства на Україні та Росії в XVIII ст. / О. Лотоцький. – К., 1897. – С. 16.

⁴⁰⁷ ПСЗ. – Т. XVIII. – № 11498.

⁴⁰⁸ ПСЗ. – Т. 15. – № 11441. – С.910.

⁴⁰⁹ Там же. – № 11481. – С.948-953.

⁴¹⁰ Комиссаренко А.И. Ликвидация земельной собственности духовенства в России (Разработка и проведение секуляризационной реформы 1764 г. / А.И. Комиссаренко // Феодализм в России. Сб. статей и воспоминаний, посвященных памяти акад. Л.В.Черепнина. – М.: Наука, 1987. – С. 167.

(1 травня) 1762 р.⁴¹¹. Духовна влада зустріла їх спокійно, добре розуміючи, що без чіткого перепису населення реалізувати заплановані заходи не вдасться. До того ж ці укази надійшли майже одночасно зі сходженням на російський трон Катерини II⁴¹².

Вона, як відомо, прийшовши до влади в результаті дворцевого перевороту 28 червня 1762 р.⁴¹³, мотивувала свій вчинок необхідністю саме врятувати Церкву від розрухи і наруги. Уже в серпні імператриця видала указ, в якому офіційно заявила, що «не має наміру і бажання привласнювати церковні маєтки», а всі заходи Петра III з цього приводу оголосила в Сенаті необдуманими⁴¹⁴. Та це був лише демагогічний прийом, оскільки уже через півроку було створено особливу комісію, що займалася лише духовними маєтностями. Керівником і найактивнішим членом цієї комісії став Г. Теплов. Це той самий Теплов, який колись супроводжував молодого К. Розумовського на навчання за кордон. Разом з ним він прибув на Україну і був головним управителем гетьманських маєтків, а потім – і активним учасником перевороту 1762 р. Роботу комісії визначала спеціальна інструкція, розроблена Тепловим, в якій наголошувалося, що головним її завданням є впорядкування духовних маєтностей. З цією метою передбачалося провести опис всіх монастирських володінь. Звісно, що така різка зміна позиції уряду Катерини II стосовно монастирів і Церкви не могла не відбитися на практичних діях гетьмана К. Розумовського.

У другій половині XVIII ст. двома основними напрямками зовнішньої функції, які виконувало православне духовенство, залишалися, як і раніше, релігійне і державне. Немає підстав вважати, що світська влада

⁴¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3395. – Арк. 1-4зв.

⁴¹² Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст... – С. 28.

⁴¹³ ПСЗ. – Т. 16. – № 11582.

⁴¹⁴ Там же. – № 11643.

недооцінювала значення діяльності духовенства щодо здійснення цих функцій і не розуміло, що для підвищення власної ефективності необхідно зміцнити авторитет духовенства в народі. З цією метою при Катерині II було зроблено чимало для піднесення духовенства⁴¹⁵.

Взаємовідносини держави і духовного стану за другу половину XVIII дуже змінюються. Якщо в попередній період духовенству доводилося в основному відстоювати свої права від зазіхань держави, то з 1764 р. почався процес посилення залежності Церкви як організації від держави, що дало підставу деяким дослідникам говорити про її одержавлення. Найпершими обов'язками парафіяльного духовенства у свій час ще Н.М. Нікольський називав «насадження вірнопідданих почуттів серед православного населення і політичний розшук серед парафіян»⁴¹⁶. Здійснюється повне перетворення Церкви у відомство державного управління, а єпископів – у чиновників, як головний підсумок організаційної сторони реформи 1764 р. Відзначається також наростаючий процес бюрократизації кліру, який не був здійснений тільки завдяки стійкій системі успадкування парафій⁴¹⁷. Одержавлення Церкви, «поліцейські обов'язки», покладені державою на служителів церкви, у свою чергу, привели до зниження авторитету духовенства в очах парафіян⁴¹⁸.

У перші роки після секуляризаційної реформи 1764 р., Катерина II звільняє біле духовенство від своєрідного обробку (так званого «єпископського тягла»), від зборів за «єпітрахільне» овдовілим священнослужителям, від шкільних, за «постіхарні і перехожі» грамоти, з вироблених в ступінь протопопа. Під час архієрейських виїздів заборонялося вимагати з духовенства гроші на підводи (вози, брички). У самому указі роз'яснювалося, що скасування зборів до введення штатів йшли на платню

⁴¹⁵ Добросклонский А. Руководство по истории русской церкви... – С. 171.

⁴¹⁶ Никольский Н.М. История русской церкви... – С. 220-221.

⁴¹⁷ Левченко И.В. Русская Православная Церковь и государство... – С. 63-64.

⁴¹⁸ Папков А.А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века)... – С. 54-55.

судьям архієрейських домів і наказним служителям. Тепер, коли архієрей і єпархіальна адміністрація отримують платні з Колегії Економії, необхідність в них відпала. Указом 1765 р. встановлював фіксовану плату за поставлення з дияконів в священники і з паламарів у диякони розміром в 2 руб., і суму в 1 руб. за поставлення в паламарі⁴¹⁹. Цей указ доповнює офіційно встановлена в 1765 р. такса на найважливіші треби⁴²⁰. У 1766 р. узаконюються «підможенні» гроші на утримання військового духовенства⁴²¹. Всі ці укази об'єднані однією спільною метою – гранично скоротити кількість життєвих обставин, від яких клірик стосувався будь-яких фінансових питань. Встановлюючи такси за треби і забороняючи торгівлю навколо них, держава, можливо, мала намір підняти авторитет духовенства. Причому, попереджаючи закиди в корисливості, спрямовані проти духовенства, величина фіксованої плати за треби була свідомо нижчою звичайної, до якої звикли і духовенство та парафіяни. Природною реакцією духовенства було прагнення збільшити суму, не зупиняючись перед здирством і відмовою здійснювати треби, що змусило іркутського архієрея Софронія, на свій страх і ризик збільшити у своїй єпархії плату за треби в 2-3 рази⁴²².

Ліквідація поборів з духовенства на користь єпархіальної адміністрації не могла мати належного ефекту. Духовенство і раніше мало утримувати низові ланки адміністративного апарату єпархій⁴²³. Витрати на їх утримання, як зазначалось вище, були систематичні і чутливі для парафіяльного духовенства. Повсюдно зберігалось вимагання з білого духовенства грошей

⁴¹⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (18-начало 20 вв.). – С. 382.; ПСЗ – Т. XVII. – № 12379.; Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. – Т. I. – № 226.

⁴²⁰ ПСЗ. – Т. XVII. – № 12378.

⁴²¹ Смолич И.К. История русской церкви... – Кн.8. Ч.1. – С. 355.

⁴²² Наумова О.Е. Иркутская епархия XVIII – первой половины XIX в... – С. 140-141.

⁴²³ Добросклонский А. Руководство по истории русской церкви... – С. 179.

під привідом отримання священницьких (до 100 руб.) і дияконських (до 50 руб.) місць⁴²⁴.

У 1767 – 1772 рр. урядовими указами духовенство звільнюється від тілесних покарань і упереджених допитів священнослужителів (священників, ієромонахів, протодияконів, ієродияконів, дияконів)⁴²⁵. У самому тексті указу від 7 липня 1767 р. дана правова норма, що обґрунтовується необхідністю підтримувати авторитет сану, оскільки через тілесні покарання «духовенство, а особливо священники, втрачають належну по характеру своєму від суспільства повагу, пастві ж їх подається чимала спокуса і причина до презирства». У тому ж указі говориться про призначенні священнослужителям покарання у вигляді «праць» стежити за тим, щоб примусові роботи не позбавлялись авторитету сану. Заходи ці при, всій їй користі для духовенства, стосувалися тільки церковного суду. Священнослужителі ж, підозрювані у скоєнні злочинних діянь, потрапляли в руки світської влади⁴²⁶. У цей же період в законодавстві з'являється норма, забороняючи «тримати у роботі» людину, чия вина не доведена⁴²⁷.

Вже з 1766 р. для участі у слідстві і кримінальному суді над особами духовного звання потрібно обов'язкову присутність депутата (таке звання вони отримали ще в період правління імператриці Єлизавети). Указ 1791 р. вимагав у містах і повітах призначити замість тимчасових постійних депутатів⁴²⁸. Присутність депутата на слідстві і суді мало захистити обвинуваченого клірика від ображаючих його санських дій з боку світської влади. Тому єпархіальна влада поставилася до вибору депутатів вельми відповідально, ще до 1791 р. почали призначати їх на постійній основі.

⁴²⁴ Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I... – С. 120.

⁴²⁵ ПСЗ. – Т. XVIII. – № 12909; Т. XIX – № 13609.

⁴²⁶ ПСЗ. – Т. XVIII. – № 12909.

⁴²⁷ Там само. – № 12919.

⁴²⁸ Там само. – № 16986; Добросклонский А. Руководство по истории русской церкви... – С. 119.

Сільське духовенство було, незважаючи на своє привілейоване положення, незрівнянно ближче до селянського середовища, чим до поміщицького. Іноземці дивувалися роз'єднаності між дворянством і духовенством в Росії. Дворяни дивилися на кліриків, як на представників «невігластва і забобонів», пишаючись своїм вільнодумством, «чуждалися етих защитников рутины»⁴²⁹. З 1785 р. дворяни, звільні від обов'язкової служби, стали більше жити в маєтках. Відповідно, почастишали випадки конфліктів між поміщиками та духовенством, яку вони зневажали під впливом сучасної філософії. Принизити священника стало «ознакою освіти»⁴³⁰.

У той же час частина священнослужителів, особливо пов'язана з системою єпархіального управління, міські священники і протопопи, ті які рвалися від основної маси представників своєї спільноти, зближуються за способом життя з дворянством. Також це відноситься до верхівки чорного духовенства: настоятелям монастирів і єпархіальним архієреям. Павло I навіть визначив спеціальну церемонію нагородження на духовних осіб орденських знаків. У 1798 р. імператор наказав нагороджувати духовенство такими відзнаками як камілавка, скуфія і наперсний хрест⁴³¹.

Єпископи з 1764 р. успадкували звичку до розкоші. Старалися «перевершити один одного дорогими церковними одяганнями». По відношенню до підлеглого духовенства виявляли найчастіше деспотизм і жорстокість. В результаті мемуари XVIII ст. все частіше стали відзначати приклади зверхності і неприступності архієреїв⁴³². Викликаний на прийом до єпископа «тріпотів і боявся підняти очі»⁴³³. Причин для презирства до представників своєї спільноти у верхівки духовенства було достатньо:

⁴²⁹ Трегубов С.И. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII веке по мемуарам иностранцев... – С. 166-167.

⁴³⁰ Добросклонский А. Руководство по истории русской церкви... – С. 170.

⁴³¹ Смолич И.К. История русской церкви... – Кн.8. – Ч.1. – С. 357.

⁴³² Матисон А.В. Генеалогия православного приходского духовенства России XVIII – начала XX вв. ... – С. 34-36.

⁴³³ Записки сельского священника // Русская старина. – 1879. – Т. 26 – С. 443.

відсутність у більшості служителів Церкви повної семінарської освіти, необхідність заняття фізичною працею, численні вади і, нарешті, більш скромний прибуток.

З одного боку, уряд розумів про необхідність активної проповідницької діяльності священнослужителів, а з іншого боку, не вірив у здатність до такої діяльності основної маси напівосвіченого духовенства. Більшій частині священників наказувалося якомога частіше відправляти богослужіння, роблячи це не рідше 5 разів на тиждень. «Вчені ж із священників» повинні були вимовляти проповіді власного написання, «извлекаемые из Слова Божия и поучений Святых Отцев, без всякого впрочем с своей стороны лишнего умствования». Проповіді не можна було читати без попередньої перевірки її змісту цензурами⁴³⁴. Архієпископ Інокентій указом від 1785 р. наказував священникам читати в церквах повчання, написані найвідомішими проповідниками того часу митрополитами Гаврилом і Платоном⁴³⁵. З 1785 р. в Санкт-Петербурзі було введено чергове проповідництво. Всі отримали духовну освіту. Священнослужителі повинні були 2 рази на рік читати публічну проповідь свого твору⁴³⁶.

Таким чином, у XVIII ст. визначилося правове становище білого духовенства в загально-державній структурі. Підсумком перетворень, проведених відносно духовного стану, стало скорочення чисельності білого духовенства; перетворення його в замкнуту соціальну категорію; залучення духовенства до державних повинностей. На парафіяльне духовенство покладали наступні функції: нагляд за подорожуючими ченцями й безмісцевими священниками, участь у реєстрації населення при ревізіях,

⁴³⁴ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания. Царствование государя императора Павла Первого. – № 446.

⁴³⁵ Быстров Н. Покровская церковь погоста Елин, Островского уезда, Псковской губернии и Елинский приход... – С. 81.

⁴³⁶ Барсов Н.И. Петербургский приходской священник второй половины XVIII – начала XX столетий. – С. 654.

нагляд за повітухами й ведення списків матерів, що вмерли при пологах, священники отримали наказ доносити про відкриті на сповіді «навмисних лиходійствах». Вони мали складати поіменні сповідні відомості (книги) єдиного зразка. З наданням духовенству невласних йому функцій відбуваються постійні конфлікти із законом. У такій новій приказовій повинності затінювався духовний характер пастирської діяльності священника, і між ним та прихожанами створювалася міцна стіна відчуження.

3. 2. Державно-правове регулювання чорного духовенства.

Життя та історія чорного духовенства є однією з найскладніших областей для церковно-історичного пізнання. Занадто хиткою є тут межа між «внутрішнім» і «зовнішнім», так як саме чернецтво являють для християнина шлях і спосіб розкриття і вдосконалення «внутрішньої людини».

Якщо використовувати метафору відомого богослова протоієрея Георгія Флоровського, чернецтво народжується і історично функціонує в якості передового загону Церкви, в полі двох соціально- й духовнопротиборчих магнітних полюсів – Імперії і Пустелі: «Чернецтво в значній мірі було спробою піти від проблем, що виникали при контактах з Імперією. Час гострої боротьби між Церквою і Імперією при аріанствуючих кесарях IV ст. було також часом підйому чернецтва. Це був свого роду новий вражаючий «результат». Імперія завжди вважала цей «результат», втечу в пустелю, загрозою своїм планам і навіть своєму існуванню – від епохи Святителя Афанасія Великого до жорстоких гонінь на ченців з боку імператорів-іконоборців»⁴³⁷.

У підрозділі робиться спроба висвітлення певних аспектів правового поля в якому діяла складова православної Церкви – чернецтво. Ми маємо з'ясувати основні правила діяльності православних монастирів, майнові та спадкові права чернецтва.

Чорне духовенство за адміністративними функціями та правовим статусом поділялося на дві основні групи: 1) духовна влада: митрополити, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени, «строители», ігумені та настоятельниці монастирів жіночих; 2) решта чернецтва – братія⁴³⁸. В Російській імперії юридичне становище православних монастирів загалом та чернецтва, зокрема, було оформлено нормами канонічного права у поєднанні

⁴³⁷ Георгий Флоровский, прот. Империя и Пустыня: Антиномии христианской истории // Георгий Флоровский, прот. Догмат и история. – М., 1998. – С. 273–274.

⁴³⁸ ПСПРИ – Т. II. – СПб., 1876. – 394 с.

із законами Російської імперії. Постриг у чорне духовенство цілковито контролювався державою. Охочий стати ченцем чи послушником обов'язково мав бути вільним від приватних та суспільних зобов'язань⁴³⁹.

Насамперед, зупинимо нашу увагу на деяких теологічних, канонічних основах існування чернецтва. З погляду канонічного церковного права чернецтво – це добровільне зречення мирського лаптя разом з усіма його клопотами, це добровільна смерть заради вічного спасіння. Головна мета чернецтва, його найвищий ідеал – досягнути спасіння душі шляхом молитви, дотриманням обітниць та власним удосконаленням. Із часом виробилися загальноприйняті для православ'я правила монастирського устрою та чернечого лаптя. Вступ до чернецтва став прилюдною присягою, чином, урочистою обітницею не зраджувати чернецтва, раз до нього вступивши. Від часів перших монастирів і донині ченці дають три основні обітниці: послух, відсутність користолюбства (нестяжание) та цнотливість (целомудрие)⁴⁴⁰.

Послух є основою всіх інших чернечих чеснот, бо він убиває двох найбільших шкідників людини – гордість і самолюбство. Послух полягав у беззаперечному виконанні наказів настоятеля обителі. Як говорив Іван Огієнко, «послух є засобом плекання духу, а покірний послух приносить людині спокій, а спокій душі веде просто до чистоти»⁴⁴¹.

У XVIII столітті вже давно чернечий інститут перестав бути тим, до чого зобов'язувала ідея цієї установи. Російське чернече життя далеко відхилилося від тих суворих правил духовного світогляду і аскетизму, які були заповідані благочестивими подвижниками. Думка ченця про Бога губилася і зникала в суєтних пошуках мирських благ, зручностей і задоволень. Молитовний крик душі завмирав і глухнув серед мирських пристрастей. Чернець XVIII століття одержимий був прагненням до розкоші, не поступаючись в цьому відношенні світським людям. Присутність в

⁴³⁹ Ивановский Я. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству ... – С.4.

⁴⁴⁰ Огієнко І. Українське монашество... – С.51.

⁴⁴¹ Там само.

монастирях сторонніх в особі вкладників, зневажаючих всякого роду, засланців вносило ще більшу дезорганізацію в чернече коло. Моральний рівень не відрізнявся процвітанням християнських чеснот. Навпаки, пияцтво, сварки, лайки, наклепи та інші «нехроші вчинки» наповнювали дозвільне життя мешканців монастирів⁴⁴².

В РПЦ законодавча влада в усьому, що стосувалося юридичного оформлення устрою Церкви, визначалася самодержавним монархом. Жодна установа, в тому числі й Синод, не могла створити закон без затвердження верховної влади в особі імператора. В Російській імперії юридичне становище православних монастирів загалом та чернецтва зокрема було оформлено нормами канонічного права у поєднанні з законами Російської імперії.

Російське законодавство XVIII ст. стосовно чернецтва та монастирів пронизано петровською тезою «нынешнее житие монахов немало зла происходит, понесе большею частию тенеядцы суть»⁴⁴³. Побут ченців був охарактеризований в різких тонах: «...нынешние монахи не только не питают нищих от трудов своих, но сами чужие труды поедают. Начальники впали в роскошь, а подначальных держат в нужде; из-за вотчин происходят ссоры, убийства и обиды многие»⁴⁴⁴.

Укази 1701 р. і вимагали без зволікання скласти опис монастирів і монастирських володінь і точно визначити кількість ченців; в монастирях дозволялося залишити лише стільки ченців, скільки потрібно було для здійснення богослужінь та управління маєтками (встановлене, таким чином, число ченців у кожному монастирі називалося штатами), живучі в монастирі, що не прийняли постригу, підлягали виселенню, постриг нових ченців дозволявся лише в тому випадку, якщо в штатах оголошувалися вакансії⁴⁴⁵.

⁴⁴²Титлинов Б. Правительство императрицы Анны Иоанновны в его отношениях к делам Православной Церкви... – С. 272-273.

⁴⁴³ПСПРИ. – Т. IV. – № 1197. – С. 58, п. 2. – С. 248-249.

⁴⁴⁴ПСЗ. – Т. IV. – № 1834.

⁴⁴⁵Там само. – № 1834, 1839, 1886, 1948.

Для Петра важливіше всього була практична, а не правова сторона справи, тобто його не хвилювало питання про те, хто є або повинен вважатися власником маєтків – держава чи Церква. Після установи Сенату, в 1711 р., Церква потрапляє у велику залежність від державної влади. Сенат наділявся деякими функціями у сфері церковного управління, наприклад, брав участь у підборі кандидатів на посади архієреїв, робив розпорядження про будівництво церков на приєднаних територіях. Однак якщо в попередні епохи йшлося тільки про стримування зростання церковного землеволодіння і становленні державного контролю над церковно-монастирськими землями, то тепер мова йде про секуляризації церковного землеволодіння. Гострота проблеми обумовлювалася, з одного боку, потребою використовувати церковно-монастирські майна для потреб держави, з іншого – необхідністю підірвати економічну основу Церкви, що, в свою чергу, повинно було позитивно вплинути на процес її одержавлення⁴⁴⁶.

Заходи Петра, що стосувалися чернецтва і церковних володінь, пояснюються в основному його негативним ставленням до християнської аскези, його неприязню до всякого роду бездіяльності та марності людського і державного життя, що, на його думку, знаходило найбільш явне вираження у монастирському побуті. Якби у монастирів було менше землі або зовсім не було її, Петро, можливо, не став би так ґрунтовно вторгтися в цю сферу. Йому землі здавалися все одно, що втраченими для держави, тому, в міру проведення реформи, яка збіглася за часом з Північною війною і вимагала все більших коштів, він особливу увагу спрямував на те, щоб використовувати монастирські багатства в державних цілях. З іншого боку, заходи, які тим чи іншим чином зазіхали на внутрішній лад монастирського життя, були викликані його підозрами, що чернецтво в

⁴⁴⁶ Кольцов В. Правовая политика Российского государства в отношении собственности Русской Православной Церкви в России X – начала XX вв... – С 56.

державно-політичному відношенні – ворожий елемент. Петро добре уявляв собі роль чернецтва у розколі, про який судив не тільки в церковному, але і в державно-політичному плані, він знав і про відразу чернецтва до західної культури, одним словом, Петро не сумнівався в тому, що сучасне йому чернецтво може лише гальмувати проведення реформ⁴⁴⁷. Усім цим і пояснюється той факт, що безперервно, протягом чверті століття, Петро буквально переслідував чернецтво і втручався навіть у дрібниці монастирського побуту. Він не зробив майже нічого, щоб реформувати його, щоб ввести які-небудь покращення, натомість Петро робив все, що міг, аби знизити авторитет чернецтва, щоб знесилити його.

Зрозуміло, що Синодові довелося приділити особливу увагу питанню про те, хто повинен розпоряджатися церковними володіннями. Це питання обговорювалося вже на першому засіданні Синоду 14 лютого 1721 р., й Петром I зроблений був запит такого змісту: «Вотчины... в одной Духовной коллегии ведать ли, того ради, что оные от гражданских управителей пришли в скудость и пустоту, а Духовная коллегия присягою обязалася, как и верности, так и во искании интереса царского величества против прочих коллегий не меньше. А в «Регламенте духовном» положено, что такое правление надлежать будет до Духовной коллегии»⁴⁴⁸. За згодою влади Синодові належало право відкриття нових кафедр, обрання архієреїв. Він здійснював верховне спостереження за виконанням церковних законів усіма членами Церкви і за духовним просвітництвом народу. Синоду належало право встановлювати нові свята та обряди, канонізувати святих, видавав Святе Письмо і богослужбові книги, а також піддавав цензурі твори богословського, церковноісторичного і канонічного змісту; мав право клопотати перед владою про потреби Православної Церкви. Як вища церковна судова влада, Синод був судом першої інстанції за звинуваченням єпископів в антиканонічних діяннях; він також представляв собою і

⁴⁴⁷ Смолич И.К. Русское монашество. 988–1917... – С. 502.

⁴⁴⁸ ПСПРИ. – Т. 1. – № 3; ПСЗ. – Т. 6. – № 3734.

апеляційну інстанцію по справах, вирішальним у єпархіальних – консисторських судах. Синоду належало право виносити остаточні рішення здебільшого в шлюбборозлучних справах, а також у справах про зняття сану з духовних осіб і про анафемування мирян. Інструкція обер-прокурора була буквально списана з Інструкції генерал-прокурора при Сенатові. Обер-прокурор, на думку Петра I, повинен був призначатися «з офіцерів добра людина ...». Йому ставилося в обов'язок бути «оком государя і стряпчим у справах державним». У коло обов'язків обер-прокурора входило: 1) спостереження за виконанням державних законів по Духовному відомству і контроль за своєчасним виконанням справ; 2) перегляд протоколів Синоду, перш ніж вони будуть надані у виконання; 3) надання доповідей Синоду імператорові і оголошення Синоду «височайшого повеління»; 4) присутність на засіданні Комітету Міністрів у справах Православної Церкви; 5) через обер-прокурора здійснювалися всі зносини Синоду з міністрами та іншими вищими світськими чиновниками; 6) до нього на попередні висновки надходили всі розглянуті в Сенаті справ, які стосувалися церковної нерухомості; 7) обер-прокурор був головним керівником для світських чиновників, що перебували на службі в Духовному відомстві⁴⁴⁹.

Визначенням основ взаємин Церкви і держави цього періоду, був «Духовный регламент всепресветлейшего, державнейшего государя Петра I, императора и самодержца Всероссийского». Ось як в цьому документі говориться про прийняття в чернецтво: «Чин наипаче монашеский, который в древние времена был всему христианству аки зеркало и образ покаяния и исправления, во времена сия во многая безчиния развратился. Того ради ко исправлению онаго последующая служат правила». Для виправлення передбачуваного «безчиння» пропонувалося: не приймати в ченці людей нижче 30 років; не брати воїнів, кріпаків без відпускнуго листа від поміщика

⁴⁴⁹ Цыпин В. Правовой статус церкви и духовенства при Екатерине II / В. Цыпин // Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института. – М., 2000. – С. 146-148.

і постригати тільки за указом імператора або Синоду; не брати чоловіка при живій дружині, а якщо чоловік і дружина за взаємною згодою бажатимуть взяти чин чернечий, тоді треба дивитися на вік дружини, щоб була не менше 50-60 років і щоб не було малих дітей. Настоятелям монастирів переконувати приходять у ченці не кидати своїх родичів, дивитися старанно хто приходить в ченці, не зобов'язаний він боргами, не бігає чи від суду за крадіжку і т.д. Не приймати в ченці з іншої єпархії, а чиновників і службовців без відпускнуго листа від губернатора, чи воєводи, від архієрея або від монастиря. Не приймати дітей неповнолітніх. Постригати тільки після закінчення трирічного непорочного проживання. Без благословення архієрейського не постригати, а для того спочатку повинен представити настоятель монастиря про нього свідоцтво про вік за своїм підписом і підписом братії⁴⁵⁰.

Вже заголовок цього указу говорить: «Объявление, когда и какой ради вины начался чин монашеский, и каковой был образ жития монахов древних, и како нынешних исправитъ, хотя по некоему древним подобию, надлежит... Истинные монахи были, понеже не точию что от людей не требовали, но ниже хотели, чтоб их люди видели или слышали о них... Что же потом произошло, когда к греческим императорам некоторые ханжи подошли, а паче к их женам, и монастыри не в пустынях уже, но в самых городах и в близ лежащих от оных местах строить начали, и денежные помочи требовали для сей мнимой святыни, еще же горше, яко и не трудиться, но трудами других туне питатися восхотели, к чему императоры... сами к тому... весьма склонны явились... немало же и зла происходит, понеже большая часть тунеядцы суть, и понеже корень всему злу праздность, то сколько забобонов, расколов, но и возмутителей произошло, всем ведомо есть...». В «Оголошенні» міститься обґрунтування поглядів Петра щодо чернецтва та всіх його заходів зі скорочення числа монастирів і по використанню

⁴⁵⁰ Духовный регламент всепресветлейшего державнейшего государя Петра I, императора и самодержца Всероссийского... – С. 114–120.

монастирських володінь в державних цілях⁴⁵¹. Указ категорично відкидав споглядальне молитовне життя. Перед смертю Петро наказав Чудів, Вознесенський, Новодівичий монастирі в Москві передати для хворих, старих і калік, Первинський – для шкіл, Андріївський – для підкинутих немовлят.

Після смерті Петрі I (28 січня 1725 р.), нові урядові заходи, що стосувалися чорного духовенства, не тільки продовжили його політику, але виявилися навіть більш глибокими. При Катерині I, в першу чергу, були підтверджені численні укази Петра. Наприклад, було наказано позбавляти чернецю звання, зраджувати світському суду і піддавати публічному покаранню батогами ченців, що бігли зі своїх монастирів; було також наказано розсилати по монастирях хворих, інвалідів війни, душевнохворих і навіть засуджених злочинців (колядників)⁴⁵².

Оскільки кількість чорного духовенства дуже скоротилося, за Петра II видані були деякі розпорядження, які пом'якшували колишні заходи, прийняті щодо монастирів цієї категорії. Були знову відкриті деякі невеликі обителі, і братія повернулася в них⁴⁵³. Короткий період царювання Петра II був часом різних послаблень для чернецтва. На деякий час відновила думка про відновлення патріаршества. В оточенні неповнолітнього Петра (у 1727 р. йому було тільки 11 років), головну роль відігравала родина князя А.Г. Долгорукого, молодша дочка якого, Катерина, була заручена з юним імператором. Петро II був сином царевича Олексія, сина Петра I, з яким теж пов'язували свої надії опозиційні церковні кола. Долгорукови і деякі представники церковної ієрархії мріяли в царювання юного Петра II ліквідувати наслідки церковних реформ Петра Великого. Але раптова смерть Петра II від віспи, сталося 18 січня 1730 р., засмутила ці задуми⁴⁵⁴.

⁴⁵¹ ПСЗ. – Т. 4. – № 1886.

⁴⁵² ПСПРИ. – Т. 5. – № 1678, 1778, 1492, 1787.

⁴⁵³ Там само. – № 1716, 1767, 1772, 1786.

⁴⁵⁴ Верховской Г.В. Начертание русской истории... – С. 26-27.

Десятирічний період правління імператриці Анни Іоаннівни (1730-1740 рр.) був особливо нестерпним для Російської Церкви, і найважчим для чернецтва⁴⁵⁵. Згодом, обдарований проповідник архієпископ Дмитрій Сеченов назвав правління Анни «неблагополучним часом»⁴⁵⁶.

У цю пору головним продовжувачем петровської церковної політики був Феофан Прокопович, який зумів заслужити довіру Анни і Бірона. До своєї смерті Феофан був всемогутнім сановником в Синоді. Вже в 1731 р. Синод був повністю підпорядкований Кабінету міністрів, в якому правив А. Остерман⁴⁵⁷. Колишні укази були підтверджені і посилені новими; на єпархіальних архієреїв покладалася повна відповідальність за найменші правопорушення підвладних їм осіб, з накладенням грошового штрафу в розмірі 100 рублів; згодом, у 1734 р., грошовий штраф за постриг у ченці в обхід закону – а дозволялося постригати лише овдовілих священиків і вийшли у відставку солдат – був доведений до 500 рублів, при цьому настоятель монастиря засуджувався на довічне заслання, а сам новопострижений інок позбавлявся чернечого звання та зазнавав тілесного покарання⁴⁵⁸. На настоятелів монастирів покладалася обов'язок не тільки підтримувати порядок в монастирях, але і доносити безпосередньо в Синод про всі правопорушення, вчинені ченцями, винні або віддавалися в солдати, або посилалися в сибірські рудники. Синод був повністю усунутий від судових справ, він повинен був тільки позбавляти чернечого звання винних, але й це він робив за вказівкою уряду⁴⁵⁹. Прикладом цього, може служити ситуація, коли московським Вознесенським жіночим монастирем більше

⁴⁵⁵ ПСЗ. – Т. 11. – № 8506.

⁴⁵⁶ Попов Н. Придворные проповедники в царствование имп. Елизаветы... – С. 12.

⁴⁵⁷ ПСЗ. – Т. 8. – № 5871.

⁴⁵⁸ Там само. – Т. 8. – № 6177, 6189, 6574, 6561

⁴⁵⁹ ПСЗ. – Т. 8. – № 7660, 7538.

року керував капітан Семенівського полку замість ігумені, яка в цей час піддавалася допитам у Петербурзі⁴⁶⁰.

Особливо руйнівними для чорного духовенства були, так звані, побори ченців. При таких поборах багато їх, в основному за політичними звинуваченнями, виганяли з монастирів – молодих забирали в солдати, літніх позбавляли чернечого звання і відправляли на примусові роботи на Урал або в Сибір. Проводила такі побори Таємна канцелярія, і в результаті число ченців значно скоротилося. Якщо в 1724 р., згідно звіту, в монастирях налічувалося 25 207 ченців і черниць, то в кінці правління Анни – лише 14 282 (7829 ченців і 6453 черниць). Після смерті імператриці, правління якої заподіяло Церкві багато бід, Синод склав для уряду звіт, який змалював картину занепаду монастирського життя: деякі обителі стояли зовсім порожні, в інших залишалось так мало ченців і вони були настільки немічним, що нікому було здійснювати богослужіння; при розборах було зміщено і взято під варту багато настоятелів монастирів, і управління монастирями знаходилося в жалюгідному стані; в монастирському побуті відсутні навіть ознаки чернечого життя; в духовних семінаріях не було вчителів і нікого було запросити на їх місце. У синодальному звіті зроблено висновок про те, що чернецтво в Росії стоїть на межі повного знищення, тому Синод просив знову дозволити здійснювати постриг у ченці, і не після 3-річного, а тільки 6-місячного послушницької спроби. Уряд регентши Анни доброзичливо зустрів це прохання і задовольнив його⁴⁶¹. Зрозуміло, що при такій політиці церковне життя відображало невтішну картину.

При правлінні імператриці Єлизаветі, уряд не вдавався до тих заходів, які до неї були звичайною справою, але в багатьох питаннях вона залишилася вірна лінії свого батька Петра I. Особисте благочестя утримувало її від

⁴⁶⁰ Завьялов А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II... – С. 72.

⁴⁶¹ ПСЗ. – Т.11. – № 8303, 8309.

непотрібних нападів на Церкву, але її церковна політика була обумовлена загальними принципами адміністративної політики⁴⁶².

16 квітня 1742 р. був виданий іменний указ «О произведении следствия и суда над людьми Священного и монашеского чина, кои за собою или за другими будут сказывать слово и дело», в якому йдеться про покарання для зазначених осіб. За іменним указом Анни Іоанівни від 11 жовтня (2 листопада) 1733 р. було велено: хто з священного або чернечого чину скаже «за собою або за іншим за ким справу або слово», той відісланий буде в цивільний суд, а там слідство покаже, що казав те з злості, в пияцтві або сварці, тих молодих «учиня наказаніє плетьми писать вь солдаты»⁴⁶³, а старих бити батоном і, вирізавши ніздрі, посилати до Сибіру на «вічну роботу», а хто буде «слово и дело сказывать», таких бити батоном, засилати до Сибіру. Єлизавета своїм указом скасувала ці покарання і надала можливість їхнього вибору духовним представникам Синоду. Вона ж побажала, щоб вищеописані злочинці каралися за указами «Найдорожчої Нашого Батька, Государя Імператора Петра Великого»⁴⁶⁴, тобто: хто з священного або чернечого чину скаже за собою, або за іншим кимось справу, або слово і відісланий буде в цивільний суд, «а там расспросом покажет, что сказывал то в пьянстве, в ссорах и драках, тех отсылать в Москве в святейший правительствующий Синод, а в прочих местах в духовные правительства, там наказывать их по духовному обыкновению». Молодих в солдати не писати, а престарілих в Сибір не посилати.

15 липня 1744 р. виходить указ імператриці Єлизавети Петрівни про скасування Колегії та повернення всіх прибутків, якими вона керувала, як і

⁴⁶² Знаменский П. Приходское духовенство... – С. 242, 441-459.

⁴⁶³ О наказании лиц священного и монашеского чина за сказывание без причины слова и дела // ПСЗ. – Т. IX. – № 6506. – С. 229.

⁴⁶⁴ О произведении следствия и суда над людьми Священного и монашеского чина, кои за собою или за другими будут сказывать слово и дело // ПСЗ. – Т. XI. – № 8548. – С. 598.

раніше, в управління Синоду⁴⁶⁵. Указ Єлизавети 1744 р. не означав залишити церковне надбаня в юрисдикції Церкви. 1 жовтня 1748 р. послідував наказ: «подать верные и исправные ведомости... коликое число за которым монастырем мужеска пола душ и что с них (с вотчин) собирается доходов»⁴⁶⁶.

Постриг у ченці, як і раніше контролювався урядом, тільки в південноруських єпархіях (монастирях Лівобережної України) архієреї і настоятель Києво-Печерського монастиря мали право по своїй волі здійснювати постриг. Лише в 1761 р., незадовго до своєї кончини, імператриця видала указ, котрий дозволив вільний постриг. У пору її правління монастирі і раніше служили притулком для інвалідів війни, людей похилого віку, солдатів, душевнохворих і малолітніх злочинців. У 1758 р. обговорювався план, за яким цих «поселенців» передбачалося забрати з обителей, побудувати для них інші притулки, але утримувати за рахунок монастирських земельних володін, однак план залишився тільки на папері⁴⁶⁷.

За Петра III знову вийшла заборона на вільний постриг у ченці, причому не тільки в великоруських, але і в південноруських єпархіях⁴⁶⁸.

Відразу після сходження імператора на престол, він у приватному порядку заявляв не раз про намір скоротити число ікон у православних церквах, переодягнути православне духовенство в шати німецьких протестантських пасторів і змусити російське духовенство до бриття борід⁴⁶⁹.

Матеріальні права чорного духовенства характеризувалися рядом обмежень. Ченці мали право тримати грошові вклади в банках, але по вкладника смерті вони переходили на рахунок монастирів. Обитель

⁴⁶⁵ Барсов Т. В. Синодальные учреждения прежнего времени. – СПб., 1897. – С. 242–249.

⁴⁶⁶ Завьялов А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II... – СПб., 1900. – С. 88.

⁴⁶⁷ ПСЗ. – Т. XII. – № 9591, 10665, 11332, 1079.

⁴⁶⁸ Там само. – Т. XI. – № 11441, 11481.

⁴⁶⁹ Цыпин В. Правовой статус церкви и духовенства при Екатерине II... – С. 148-150.

успадковувала й рухоме майно ченців. Виняток могли становити представники вищого духовенства (архієреї, архімандрити та ін.).

Майнові права монастирів цілковито регулювалися «височайшими» указами. Речі та нерухомість (землі, будівлі), що належала монастирям за аналогією зі священними та освяченими речами вважали невідчужуваними і становили недоторканну церковну власність⁴⁷⁰. Монастирі мали право на володіння відведеними казною угіддями (землі, рибні лови та ін.), котрі приєднувалися до них на правах власності.

Монастирям категорично заборонялося володіти населеними нерухомими маєтками: «...не могут ни иметь, ни приобретать». Монастирі не могли навіть брати такі маєтки на вічний спомин чи дарунок. Якщо траплялися подібні прецеденти, то маєтності мали передаватися у казенне відомство без жодної компенсації обителі.

У низці випадків монастирям надавалося право успадкування. Спадкові права чернецтва значно обмежувались. Абсолютно різними були спадкові права пересічного чернецтва та чернечої адміністрації. Настоятелі і єпископи мали право заповідати своє майно за межі своєї обителі. У разі смерті представників чернечого керівництва (ігуменів, архімандритів, єпископів), якщо вони не встигали заповісти своє майно на користь інших духовних місць, скажімо, монастирів, майно автоматично переходило у власність монастиря.

Як уже зазначалося у попередньому розділі, 6 жовтня 1757 р. було видано розпорядження, яким управління монастирськими вотчинами вилучено із рук духовенства і віддано штаб- і обер-офіцерам, яким велено збирати з них прибутки і давати на монастирі по штатах, а надлишок зберігати як фонд, з якого імператриця могла б роздавати гроші на будівництво монастирів⁴⁷¹. Гроші, які мали йти на утримання інвалідів, але

⁴⁷⁰ Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций / М.И. Горчаков. – СПб., 1909. – С. 293.

⁴⁷¹ Там само. – № 10765.

залишилися у монастирів невитраченими, велено було зібрати і заснувати на них інвалідні будинки, а залишок покласти в банк і на відсотки будувати ці будинки. Колегія економії синодального управління, заснована Катериною І для завідування, між іншим, монастирськими вотчинами, при Єлизаветі Петрівні підпорядкована Синоду і перейменована в канцелярію синодального економічного правління, але відновлена за Петра ІІ указом 21 березня 1762 р.⁴⁷².

19 лютого 1762 р. Петро ІІ видав указ про повну секуляризацію церковних земель. Проект указу складений був сенатором Д.В. Волковим. Цей захід після видання указу про секуляризацію, однак, не був здійснений, що пояснюється державним переворотом. У маніфесті Катерини ІІ від 28 липня 1762 р., який був складений архієпископом Димитрієм (Сеченовим), усунення Петра пояснювалося, перш за все, тим, що в його правлінні нависла загроза над Православною Церквою: «Всем прямым сынам Отечества Российского явно оказалось, какая опасность всему Российскому государству начиналась самым делом, а именно: закон наш православный греческий переее всего восчувствовал свое потрясение и истребление своих преданий церковных, так что Церковь наша Греческая крайне уже подвержена оставалась последней своей опасности переменою древнего в России Православия и принятием иноверного закона»⁴⁷³. Церковну політику самої Катерини добре характеризує одне зауваження, зроблене нею до сходження на престол: «Уважать религию, но ни за что не допускать ее в дела государственные». Вона не відразу виявила своїх намірів щодо Церкви. Через два тижні після перевороту, 12 серпня, вийшов іменний указ імператриці «О возвращении имений, отобранных от монастырей по прежнему в управление Духовных властей и об уничтожении Коллегии экономии»⁴⁷⁴. Цим указом у власність епархіальних будинків, монастирів і церковних причтів

⁴⁷² Там само. – № 11481.

⁴⁷³ ПСЗ. – Т. 16. – № 11598.

⁴⁷⁴ Там само. – № 11643.

поверталися, що раніше юридично належали їм земельні володіння, іншими словами, скасовувався указ Петра III, який так і не встигли привести у виконання. Але минуло ще три тижні, і вийшов новий указ, в якому оголошувалося намір уряду знову розглянути питання про церковні володіння. З цією метою 29 листопада 1762 р. створена була Духовна Комісія, до якої увійшли першість член Синоду митрополит Новгородський Димитрій (Сеченов), архієпископ Санкт-Петербурзький Гавриїл (Кременецький), єпископ Переяславський Сільвестр, а також високопоставлені чиновники: обер-прокурор Синоду князь А. Козловський, князь А.Б. Куракін, князь С. Гагарін, граф І.І. Воронцов та Г. Теплов⁴⁷⁵.

Результатом роботи цієї Комісії з'явився виданий 26 лютого 1764 р. іменний указ Імператриці Сенату «О разделении духовных имений и о сборе со всех архиерейских, монастырских и других церковных крестьян с каждой души по 1 рублю 50 копеек, с приложением Манифеста о подведомстве всех Архиерейских и монастырских крестьян Коллегии экономии, и штатов по духовной части»⁴⁷⁶.

Секуляризація 1764 р. була завершенням окремих заходів, які лише обмежували права монастирів в користуванні земельними володіннями і направляли частину прибутків від них в державну скарбницю, в той час як право володіння і раніше залишалося за монастирями. Причини цього полягали в тому, що у Петра I не було вироблено певного плану, а його наступники задовольнялися напівзаходами. Монастирські володіння стали джерелом, з якого уряд міг черпати ресурси, коли воно потребувало в грошах. Оскільки господарство Росії, в основному через витрати, пов'язані з проведенням петровських реформ, а в наступні десятиліття також внаслідок поганого управління, постійно зазнавало фінансових труднощів, уряд запуслав руку в прибутки від монастирських і церковних володінь. Прибутки

⁴⁷⁵ Цыпин В. Правовой статус церкви и духовенства при Екатерине II... – С. 152.

⁴⁷⁶ ПСЗ. – Т. 16. – № 12060.

від монастирських маєтків використовувалися в різних цілях різними установами, і уряд сам не мав чіткого уявлення про їх розподіл.

У результаті всієї цієї політики, яка швидше руйнувала, ніж будувала монастирський побут, у 1762 р. налічувалося 954 монастирів, при них залишилося лише 7659 ченців і 4733 черниць, менше навіть, ніж у 1740 р.

Якщо у Великоросії після секуляризації 1764 р. різко скоротилося число і монастирів, і ченців, то на Україні монастирі не просто продовжували своє існування, але і число постригів в них було значним. Наприклад, у Києво-Межигірському монастирі за дев'ять років (з 1765 по 1773 рік) було пострижено 47 осіб, з них 11 були козачими синами⁴⁷⁷. Хоча постриг вихідців з козацтва був юридично обмежений загальноімперськими законами⁴⁷⁸.

Матеріальне становище монастирів, як правило, пов'язане з числом проживання в ньому братії. У Візантії загальне число ченців було величезним, але монастирі були невеликими – в середньому по 10-20 чоловік. Обмеження числа ченців окремого монастиря з матеріальних міркувань відображені навіть у деяких древніх статутах⁴⁷⁹.

За зауваженням К.В. Харлампович, «малоруські монастирі завжди преїмуществовали перед великоруськими числом братії»⁴⁸⁰. Однак робити звідси загальні висновки про кращому матеріальному становищі малоросійських монастирів буде, напевно, неправильно. І все ж, за спостереженнями В.М. Мордвінцева, «найбільшим і найвпливовішим

⁴⁷⁷ Кузьмук О.С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і кийські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст... – С. 64.

⁴⁷⁸ ПСЗРИ. – № 6613, 6724.

⁴⁷⁹ Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. – Washington, 2000. – p. 304.

⁴⁸⁰ Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 555.

корпоративним власником не тільки на Україні, але й у всій Російській імперії була Києво-Печерська лавра»⁴⁸¹.

У матеріальному плані, безсумнівно, указ 1764 р. виявився великим ударом по багатьом обителям. Було закрито близько 500 обителей у Великоросії, 150 стали заштатного монастирями і 225 стали отримувати грошову допомогу від держави у відповідності з розписаними штатами. Більш ніж у два рази скоротилося число ченців.

4 вересня 1764 р. вийшов Іменний указ «Про постриг в чернецтво при світських чесних і достовірних свідках»⁴⁸², 12 листопада того ж року – Синодальний указ, виданий на підставі іменного «О наблюдении духовным властям, дабы нигде бродячих монахов не было»⁴⁸³, 17 січня 1765 р. – сенатський указ «Об увещевании колодников и об означении в присылаемых ведомостях, сколько в который пост исповедывано»⁴⁸⁴, 15 лютого 1766 р. – «О непострижении в монашество и не принимании в духовный сан никого из положенных в подушный оклад»⁴⁸⁵. За час царювання Катерини II у зв'язку з розширенням меж імперії і приведенням єпархіального ділення у відповідність з адміністративним поділом країни по губерніях число єпархій Російської Церкви збільшилася до 36. Значно зросло за ці роки і православне населення Росії.

20 лютого 1766 р. вийшов указ Катерини II – «О дозволеніи архиереям, игуменам и прочим монашествующим располагать при жизни своей имением в пользу сродников, свойственников и ближних своих». У ньому йшлося: «...повелеваем: по смерти архиереев, архимандритов, игуменов и прочих монашеских властей, никуда не отбирать оставшегося по них имения, какого бы оно звание не было, в деньгах, золоте, серебре или

⁴⁸¹Мордвинцев В.М. Социально-экономическое положение и антифеодалная борьба монастырских крестьян левобережной Украины в 30 – 80-х годах XVIII в... – С. 11.

⁴⁸²ПСЗ. – Т. 16. – № 12234.

⁴⁸³Там само. – № 12279.

⁴⁸⁴Там само. – Т. 17 – № 12312.

⁴⁸⁵Там само. – № 12573.

ином чѣм, кроме тех вещей, которые к ризницам их принадлежат, и которые они по набожности своей к Церкви святой, из собственного их имени построили; но архиереи, архимандриты и игумены и прочие монашествующие власти могут при жизни своей тем оставляемым по себе именем располагать так, как им принадлежащим по собственным своим завещаниям в пользу сродников, свойственников и ближних своих, или употреблять оное на богоугодные дела по их изобретению, не давая в том более никому отчёту»⁴⁸⁶. Поява указу, мабуть, було обумовлена бажанням імператриці зробити подарунок духовній владі: порядок спадкування особистого майна тих був відділений від «общемонашеского» порядку, визначеного у ст. 61 «Додатку до Духовного регламенту». Тим самим Катерина II *de jure* розділила ченців на дві групи: одні отримали право заповідати своє приватне майно (крім речей ризниці), а інші – ні. За зрозумілої причини дана міра не могла не сприяти зростанню кар'єризму серед чорного духовенства⁴⁸⁷.

Після секуляризації церковних земель і розправи над митрополитом Арсенієм уряд став ставитися до Церкви з безцеремонністю, який змушував згадати про часи біронівщини. Обер-прокурором Синоду був призначений І.І. Мелісіно, який не приховував своїх дійсських поглядів. У 1767 р., коли подавалися різного роду законодавчі проекти до Комісії по новому Укладенню, Мелісіно представив на розгляд Синоду проект, в якому, крім введення необмеженої віротерпимості, пропонував послабити і скоротити пости, скасувати вечірні й нічні, а замість них ввести короткі молитви з повчаннями народу, припинити утримання ченців, єпископів і білого духовенства з казни, єпископам дозволити «із законними дружинами сожитие мати», скасувати «поминання покійних» і навіть заборонити причастя немовлят у віці до 10 років. Безглуздість цього проекту здивувала

⁴⁸⁶ ПСЗ. – Т. XVII: 1765–1766 гг. (ст. 12577). – С. 587; ПСПРИ. – 1910. – Т. I: 1762–1772 гг. – С. 339–340.

⁴⁸⁷ ПСЗ. – Т. XXII: 1784–1788 гг. (ст. 16407). – С. 621.

членів Синоду, і вони просто відмовилися приймати цей скандальний документ на розгляд. У 1768 р. Мелісіно був звільнений з поста обер-прокурора⁴⁸⁸.

Серед духовенства при Катерині II чи не найбільш впливовим був духівник імператриці протоієрей Іоанн Памфілов. По суті, це був один з тимчасових правителів. Свій вплив він часто використовував для заступництва за біле духовенство проти архієреїв і ченців, яких сильно недолюбливав. Духівник цариці першим з протоієреїв був нагороджений митрою, що сприйнято було ієрархією як приниження архієрейського сану. У царювання Катерини II остаточно зруйнувалася колишня монополія чернецтва Лівобережної України на заняття архієрейських кафедр. Події церковного життя переконали уряд у тому, що «малороси проявляють більше завзяття», менше гнучкості і поступливості. Єпископи з великоросів ближче до серця брали державні інтереси Росії, вони виявляли більше терпіння і смирення у відносинах з урядом і тому не викликали у влади особливих побоювань. А головне, з розквітом Московської Духовної Академії, з підйомом рівня освіти в семінаріях відпала потреба в підборі ставлеників на архієрейства виключно з числа київських «академіків». Вже при Єлизаветі на головне місце в російській ієрархії висунувся архієпископ Новгородський Димитрій (Сеченов), який відразу по воцарінню Катерини зведений був у сан митрополита. Згодом найвизначнішими ієрархами стали митрополит Гавриїл (Петров), митрополит Платон (Левшин), архієпископ Інокентій (Нечаєв), архієпископ Амвросій (Підобідів). Архієреї з великоросів обмірковували шляхи улаштування монастирського життя в нових умовах. У «зубожінні монастирів селами й виноградями», в їх зубожінні вони відкривали нові можливості для відродження в них справді аскетичного духу⁴⁸⁹.

⁴⁸⁸ Цыпин В. Правовой статус церкви и духовенства при Екатерине II... – С. 152.

⁴⁸⁹ Там само. – С. 153-154.

У цьому відношенні особливо плідною діяльністю користувався щирою повагою Імператриці митрополит Новгородський і Санкт-Петербурзький Гавриїл (Петрова). Він вважав некорисним, що настоятелями монастирів звичайно призначали вчених ченців, які не пройшли справжньої школи духовного діяння в монастирі і які розглядали час свого настоятельського служіння як сходинку до заняття архієрейської кафедри. У монастирях своєї єпархії митрополит Гавриїл вводив чернецький статут. Загальножительні статuti були введені в Валаамському, Коневському, Іверському, Тіхвінському, Новоезерському, Саввіно-Вішерському монастирях та в інших обителях Півночі⁴⁹⁰.

7 червня 1767 р., вийшов указ Синоду «О нечинении пристрастных допросов и телесных наказаний священникам и иеромонахам»⁴⁹¹. У цьому указі, зокрема, говорилося: «Во многих епархиях и монастырях священнослужителям за происходящие от них поступки от духовных командиров, равно как бы и в светских командах подлому народу, телесные чинятся наказания и пристрастные распросы, чрез что духовенство, а особливо священнослужители, теряют должное по характеру своему от общества почтение, пастве же их подается немалый соблазн и причина к презрению»⁴⁹². У зв'язку з цим Синод наказав, «дабы священникам и иеромонахам как пристрастных распросов, так и никаких телесных наказаний чрез побои в духовных командах (маються на увазі архієрейські будинки) отнюдь чинимо не было, а единственно исправляемы были, вместо телесного наказания, приличными духовенству трудами и отрешением от дохода и от прихода, по рассмотрению»⁴⁹³. Таким чином, даним указом скасовувалися тілесні покарання як дисциплінарна міра, застосовувана єпархіальною владою по відношенню до підвідомчого духовенства.

⁴⁹⁰ ПСЗ. – Т. 18. – № 13334.

⁴⁹¹ Там само. – № 12909.

⁴⁹² Там само.

⁴⁹³ Там само.

Слідом за цим, 15 квітня 1769 р., виданий був сенатський указ, яким захищалася гідність священослужителів і церковнослужителів від посягань з боку поміщиків: «Некоторые помещики, – йшлося в указі, – священно- и церковнослужителей не только побоями, но и наказанием на теле оскорбляют», в связи с чем Сенат повелел, «чтобы духовным персонам во всех местах никому обид и притеснений отнюдь чинено не было..., а ежели тем духовным персонам от кого светских будут чинены обиды, о том следовать и с винными чинить по указам без упущения»⁴⁹⁴. Указ, по суті, не створював нової норми, а тільки вимагав строго слідувати в подібних випадках раніше виданим указам, що передбачав покарання за заподіяння образ духовним особам. І все ж до кінця царювання Катерини II духовенство не було, подібно дворянству, звільнено від тілесних покарань в кримінальному порядку, за вироком суду.

4 липня 1777 р. синодальним указом єпархіальним архієреям було підтверджено обов'язок суворого дотримання положень «Духовного регламенту» та указу Синоду від 2 жовтня 1764 р. стосовно надання центральній духовній владі відомостей про бажаючих піти в монастир⁴⁹⁵. Іменним указом від 15 липня 1778 р. підтверджувалась заборона постригу дівчат і молодих жінок⁴⁹⁶. Синодальним указом від 21 липня 1804 р. єпархіальним архієреям підтверджувалась необхідність стежити за збереженням відмінностей статусу послушників і ченців; підкреслювалось, що постриг послушників у рясофор, який міг здійснюватись місцевою духовною владою, ще не означав набуття статусу ченця, а постриг у ченці не міг відбуватись без згоди Синоду. Тому наголошувалось, що єпархіальна влада повинна робити подання до Петербурга про постриг у ченці із обов'язковим зазначенням світських імен послушників, їх походження і відсутність перешкод для зміни статусу. У цьому ж документі

⁴⁹⁴ ПСЗ. – Т. 18. – № 13286.

⁴⁹⁵ ПСПРИ. – Собр. I. – Т. XX. – С. 535-536.

⁴⁹⁶ Там само. – С. 728.

підтверджувалось, що постриг у ченці забороняється без попереднього трирічного перебування в монастирі послушником⁴⁹⁷. У 1779 р. було надано розпорядження визначити на канцелярську службу «зайвих» синів церковнослужителів. Тим не менше, в епоху Катерини II було видано низку указів, що закріплювали деякі особливі права духовенства. Зокрема, світські суди отримали вказівку суворо дотримуватися заборони на втручання в справи духовної юрисдикції. Якщо духовні особи при позовах з мирянами опинялися перед світським судом, то при розгляді повинні були бути присутніми депутати від консисторій⁴⁹⁸.

Відомо, що Катерина побоювалася заворушень у зв'язку з секуляризацією церковних маєтків, тому, зокрема, указ про секуляризацію в Лівобережній Україні був опублікований більш ніж через 20 років після реформи у великоросійських губерніях..

Не в будь-який монастир тепер можна було вступити, так як визначені державою штати збільшувати було ніяк не можна, і тому іноді, щоб прийняти постриг, чекали багато років, поки не звільнялося визначене штатом місце.

Указом Павла I від 18 грудня 1797 р. велено відводити монастирям по 30 дес. землі, по млині з казенних оброчних статей і рибних ловель⁴⁹⁹.

За короткий час царювання Павла I відбулися деякі зміни у відносинах між церквою і державою. По-перше, посилилась ідеологічна взаємодія між світською і духовною владою. Імператор був переконаний в релігійної сутності влади і тим виправдовував своє втручання в церковні справи. Павло значно досяг успіху на шляху утвердження теократичного принципу своєї державності. Початок був покладений під час коронації 5 квітня 1797 р., коли Павло проголосив себе головою церкви. Він хотів відновити візантійську традицію священноімператорів. Ставлення Павла I до імператорської влади як релігійно-містичної функції виразилося в Акті про

⁴⁹⁷ Там само. – Т. XXVIII. – С. 463 – 464.

⁴⁹⁸ Борисова А.В. Государство, церковь, общество в России... – С. 15.

⁴⁹⁹ Там само. – № 18273.

спадщину престолу від 5 квітня 1797 р., в якому визначено, що російський імператор є «главою церкви». Таким чином, за законом 1797 р. вимагалось, щоб престолонаслідник Російської імперії належав до православної церкви. В той же час претендент на престол, який вже є государем якої іншої держави, але належить до православної церкви, не втрачає своїх прав на російський престол. Це важливий факт, оскільки він відображає погляди Павла I, в яких релігійний момент переважав над державно-політичним⁵⁰⁰.

По-друге, поліпшилося становище духовенства, яке перетворилося в замкнутий привілейований стан. В указі імператора 1796 р. містилася вимога підняти достоїнства духовенства. Духовний стан було звільнено також від поліцейських зборів.

Прагнення підняти престиж духовенства знайшло своєрідний вираз у нагородженні священиків світськими нагородами. У період правління Павла були подвоєні асигнування на церкву, компенсація за відібрані маєтки, збільшений кошторис на духовні школи. Крім того, імператор подвоїв розміри земельних наділів архієрейських будинків⁵⁰¹.

Отже, у XVIII ст. в умовах реформування Російської держави, побудови правової держави і громадянського суспільства, у зв'язку з виходом державно-церковних відносин на новий виток відбувається актуалізація питань, пов'язаних з правовим регулюванням взаємовідносин держави і чорного духовенства. Державне і канонічне управління монастирями здійснювалося єдиними органами на двох рівнях: загальнодержавному та місцевому, єпархіальному. Загальнодержавний рівень управління був представлений Синодом – з обер-прокурором, як посадовою особою при ньому. Законами Російської імперії чернецтву не надавалося заповідальне право, право набувати яке б то не було майно за договором, спадок або заповітом. Однак аналіз нормативно-правових актів та інших

⁵⁰⁰ Там само. – С. 16.

⁵⁰¹ Борисова А.В. Государство, церковь, общество в России... – С. 16.

джерел показує, що за російськими законами з цих правил робилися виключення, тобто не всі ченці позбавлялися права мати особисту власність.

ВИСНОВКИ

Стан наукової розробки теми дисертації в російській історичній науці та аналіз джерельної бази дослідження свідчать про те, що проблема залучення РПЦ в державну систему досі не була предметом спеціального та цілісного історичного дослідження. Окремі аспекти РПЦ в системі державної влади висвітлювалися в працях дореволюційних, радянських і сучасних учених. Заслугою дослідників є зібрання великої кількості фактичного матеріалу з історії взаємовідносин Церкви і держави. Історіографічний аналіз показав, що незважаючи на накопичений значний досвід у вивченні даної проблеми, дисертаційна робота потребує всебічного і цілісного дослідження. Незважаючи на великий обсяг літератури, все-таки багато питань залишаються недостатньо висвітленими.

Джерельна база дисертаційної роботи побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел. У даній роботі були використано архівні та опубліковані матеріали: законодавча, діловодна документація, матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, листи), періодичний друк. Основним джерелом при написанні дослідження став комплекс архівних документів єпархіального і синодального рівня, зокрема, фонди духовних консисторій, правлінь, Синоду. Одним із головних підсумків дисертаційного дослідження є виявлення масивного комплексу документів з історії взаємовідносин світської влади і духовенства в Росії в XVIII ст.

Визначено основні джерела існування духовенства (штатні жалування, прибутки з церковної землі, руга від прихожан, плата за треби), дозволяючи їм вести відносно небідний спосіб життя. Очевидно вкрай нерівномірний розподіл прибутків усередині білого і чорного духовенства. Світська влада, отримавши в своє розпорядження монастирські і церковні вотчини, в якійсь мірі компенсувала їм економічні втрати, визначивши штатню платню. Витрати з утримання парафіяльного духовенства вона переклала на плечі парафіян, одночасно позбавивши їх можливості визначати склад кліру. І

втратою монастирями вотчин відбулося згладжування відмінностей в соціальному статусі чорного і білого духовенства.

Прибутки від маєтків Церкви, що передавалися в оренду чи оброк, оголошувалися державною власністю. Ліквідуються патріарші вотчини, інші церковні землі передаються в казну або приватним особам. Було скасовано фінансові привілеї церковних маєтностей, мита, що стягалися на їхню користь. Скасовуються також права церковного суду над людьми з церковних маєтків. Наказано переписати всі монастирі, а приписаним при монастирях людям надалі безвихідно знаходитися в них. З 1764 – 1786 рр. низкою указів були скасовані Монастирські вотчини й запроваджені штати. У результаті Російська Церква перестала відігравати роль найважливішого суб'єкта соціально-економічного життя країни. Духовенство втратило фінансову незалежність і виявилось на утриманні державної скарбниці, перетворившись в особливу категорію чиновництва. Переважна більшість (до 4/5) монастирів у Великоросії було скасовано в результаті секуляризації монастирських володінь.

Розглянуто основні обов'язки духовенства. Його зобов'язали присягати на вірність імператорові, відзначати спеціальними службами так звані «табельні» дні, нагляд за подорожуючими ченцями й безмісцевими священиками, участь у реєстрації населення при ревізіях, нагляд за повітухами й ведення списків матерів, що вмерли при пологах. Вони мали складати поіменні сповідні відомості (книги) єдиного зразка. З наданням духовенству невластивих йому функцій відбуваються постійні конфлікти із законом. Священикам було доручено повідомляти владі підозрілі відомості отримані на сповіді. Була введена духовна цензура. Разом з тим, духовенство отримало більший захист від держави. Зобов'язання дотримання релігійних норм контролювалося не тільки Церквою, але і державою. І надалі державна влада все більшою мірою брала на себе боротьбу з різними відступами від віри, а також з сектами, ересями, старовірами, доручаючи це і поліції, і органам політичного розшуку.

Акцентовано увагу на дослідженні формуванню монастирських вотчин та їх економічній діяльності. Аналіз джерел та літератури показує, що напруга економічних потуг, яку здійснювала держава при Петрі I, стала слабшати при його наступниках. Це виразилося в деяких дарованих пільгах монастирям, у поверненні монастирям частини земель, відписаних в петровський період. До середини XVIII століття церковні землі в Центральній Росії номінально і юридично залишалися у власності Церкви, однак на справді вони знаходилися в розпорядженні світських урядових установ, і лише частина від їх прибутків йшла на церковні потреби. По-державному законодавству Російської імперії, монастирі могли набувати нерухоме майно з дозволу імператора: за давністю володіння, за договором купівлі-продажу, шляхом отримання дарунка або пожертвування, у спадок. Абсолютистська система не хотіла миритися із збереженням значної за розмірами земельної власності духовенства, котра давала останньому значну економічну потужність і політичний вплив. Черговим радикальним переворотом в житті монастирів з'явився указ Катерини II про секуляризацію церковних земель, що поклав кінець монастирському землеволодінню в Росії. Церковні землі, більша частина яких належала монастирям, переходили в казну; держава, однак, брала на себе зобов'язання частину коштів, що надходили від секуляризованих земель, виділяти на утримання монастирів. Починаючи з реформи Катерини II, монастирі мали право на володіння замиськими дворами, рибними ловлями, землею та іншими угіддями. Всі ці землі та інші угіддя монастирі не мали права ні продавати, ні надавати в сторонні руки. Після секуляризації монастирі не могли володіти населеними нерухомими маєтками чи кріпаками.

Протягом усього XVIII століття простежено зміни церковно-державних відносини в світлі державної ідеології. Церква вже розглядалася як державний інститут, спрямований на укріплення абсолютної влади монарха. Система державних заходів була спрямована на те, аби підлеглі усвідомили: держава в особі імператора та центральних органів влади краще

розуміє, що відповідає потребам пастви і самого духовенства. Закріпленню такого усвідомлення повинно було сприяти те, що світська влада мала законне право своїми документами коригувати і доповнювати канонічне церковне регулювання обов'язків духовних осіб. Здійснені церковні реформи були спрямовані на ліквідацію автономії від держави церковної юрисдикції та підпорядкування російської церковної ієрархії імператорові. Нові політичні взаємини абсолютистської держави і Церкви, змінили правову регламентацію майна Церкви і правовий статус духовенства.

Саме в цей період Церква зазнала значного впливу з боку держави, унаслідок чого відбулося руйнування старої системи церковного управління, церковних традицій, прав та привілеїв і заміна їх новими. У 1701 р. був відновлений Монастирський Приказ, який за своїм значенням у ряді інших державних установ був вищою центральною установою, встановлений здійснювати реформаторські цілі Петра I щодо Церкви. З установою Сенату, як вищого урядового органу, Монастирський Приказ в 1711 р. був йому підпорядкований, як його структурний підрозділ. Але в міру повернення церковних, в тому числі і монастирських вотчин в колишнє управління, Монастирський Приказ поступово втрачає характер адміністративної установи і стає по відношенню до них єдиною центральною фінансовою установою. З відкриттям колегій в 1720 р. Монастирський Приказ втрачає свою фінансову компетенцію і закривається. Головним церковним органом було визначено Духовний Колегіум, майже відразу ж перейменований в Синод. Синодальна реформа встановила переважаючий початок державної влади в системі загального управління церковними справами, тобто церква стала одним з відомств державного апарату. Нова установа діяла на основі Духовного регламенту, прийнятого в 1721 році. Нові умови, в які була поставлена Церква, неминуче тягли за собою зміну принципів діяльності її організації та перебудову церковного апарату. Скасування Патріаршества і встановлення Синоду стимулювали процес бюрократизації системи церковного управління, сприяли утворенню нових церковно-

адміністративних інститутів у центрі і на місцях. Зміни єпархіального управління XVIII століття стосувалися, головним чином, упорядкування та юридичного закріплення практики взаємин єпархіальних архієреїв із Синодом, з підлеглим духовенством, з єпархіальними установами та з віруючими. Повноваження єпархіального архієрея не залежали від того, в якому він був сані – митрополита, архієпископа або єпископа. Він відповідав за стан віри і моральності, наглядав за проповідницькою та богослужбовою діяльністю духовенства, керував численними установами та очолював духовний суд. По відношенню до Синоду, єпископ мав право виступати із законодавчими та адміністративними пропозиціями. Він представляв інтереси Церкви перед місцевими органами державної влади, з яким у нього нерідко виникали непорозуміння через нечіткість у розмежуванні компетенцій. Місцеві єпархіальні органи управління були наділені виконавчими повноваженнями. На владу протопопії, намісництва, монастиря покладалося завдання подальшого ознайомлення нижчих складових єпархії з указами, що надсилалися духовною консисторією, надання їм чинності та нагляд за їхнім виконанням. Іншим важливим обов'язком органів місцевої єпархіальної влади була підготовка різноманітних відомостей та звітної документації в межах підвідомчої їм церковної одиниці.

Таким чином, аналізуючи історію боротьби урядів Російської імперії у XVIII ст. навколо проблеми, як стосунки державної влади і духовенства в сфері економічної політики, можна сказати, що склалися всі передумови для проведення секуляризаційної реформи. Але ця лінія державної політики проводилася дуже непослідовно, при постійних поверненнях до старого положення і змінах повного відібрання землі та іншої власності частковою секуляризацією. Коливання в реалізації цього напрямку внутрішньої політики визначалися тим, що вирішення питання про долю церковних маєтків, що належало церквам і монастирським селянам, перебувало під тиском суперечливих соціальних факторів. У їх числі: наростаюча боротьба монастирського селянства за своє визволення, вельми недбайливе ведення

справ в монастирських вотчинах, гостра необхідність збільшення державних прибутків, опір впливових представників духовенства, побоювання загострення класових відносин у державі в разі її проведення. Гостра потреба в грошах, спричинена війнами XVIII ст., прискорювала проведення секуляризаційних заходів. Наслідки реформи були далеко не однозначними для різних прошарків духовенства: штатні монастирі поділялися на три класи відповідно з різним рівнем утримання. Незважаючи на свою непослідовність, указ про секуляризацію завдав відчутного удару церковному і монастирському землеволодінню і прибуткам церкви. Штатне утримання одержали не всі монастирі, а лише незначна частина. Решта переводилась у категорію парафіяльних церков, а деякі просто були закриті. Фактично було ліквідовано земельну власність духовенства і напівзалежний від держави прошарок духовних землевласників. Духovenство через секуляризаційну реформу 1764 – 1786 рр. остаточно втратило свою могутність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд 51. Генеральна військова канцелярія

1. Оп. 1. – Спр. 1711. – 1757 р. – Лист до київського митрополита Тимофія Щербацького про передачу на його розгляд скарг парафіян його єпархії на злидарства священників при виконанні релігійних обрядів. – 6 арк.
2. Оп. 3. – Спр. 46. – 1711 р. – Донесення глухівського протопопа Василя Борзаківського і намісника глухівської протопопії Никифора Іванова Київському митрополиту від 1 березня 1711 р. про збір грошей з сільського священника вергінським священником Алексієм Кишкою і усівським – Стефаном без відома протопопії. – 13 арк.
3. Спр. 51. – 1728 р. – Донесення стародубівської полкової старшини від 14 грудня 1728 р. гетьману Данилу Апостолу з скаргою на мглинського попа Гаврила Стратиновича за надмірні стягнення, захоплення ґрунтів та ін., за відправлення церковних треб. – 30 арк.
4. Спр. 291. – 1718 р. – Лист чернігівського архієпископа Антонія про вирішення справи по скарзі козаків с. Ображіївки на пресвітера Тарасія з сином за стягнення ними надмірних зборів за виконання церковних обрядів. – 5 арк.
5. Спр. 1058. – 1723 р. – Справа про передачу на розгляд Малоросійській колегії скарги про невідправлення молебню священником м. Погора Афанасієм за здоров'я імператора. – 7 арк.
6. Спр. 4836. – 1734-1739 рр. – Справа про відправлення до Москви двадцяти представників старшини та духовенства для участі в Комісії перекладу та зведення прав Малоросійських. – 154 арк.

7. Спр. 4842. – 1734 р. – Справа про заборону козакам приймати духовний сан і передавати спадкові ґрунти монастирям без дозволу Канцелярії. – 108 арк.
8. Спр. 4851. – 1734 р. – Справа про вимогу надмірних податків з жителів с. Славут священником Кирилом Білецьким. – 11 арк.
9. Спр. 6363. – 1737 р. – Укази Військової Колегії та Канцелярії у полки Лівобережної України про порядок відбування військової служби родичам священнослужителів. – 3 арк.
10. Спр. 7060. – 1742-1743 рр. – Указ Сенату та Канцелярії у полки Лівобережної України про заборону судочинства над духівництвом без відома духовної влади. – 13 арк.
11. Спр. 8826. – 1734 р. – Про підтвердження заборони архієреям Лівобережної України втручатися у цивільні справи, вирішувати їх у своїх судах; відлучати від церкви за свої приватні кривди, висвячувати в попи і дяки старшин, козаків та їх дітей без дозволів Генеральних чи полкових канцелярій та про класифікацію нерухомого майна у порушників цієї заборони. – 197 арк.
12. Спр. 13395. – 1755 р. – Справа про увільнення церковнослужителів від загальнонародних повинностей. – 8 арк.

Фонд 59. Київська губернська канцелярія

13. Оп. 1. – Спр. 885. – 1742 р. – Листи київського архієпископа Рафаїла генерал-губернатор про обтяження повинностями монастирів Київської єпархії, про зменшення підводної повинності. – 3 арк.
14. Спр. 1225. – 1745-1747 рр. – Справа про виплату жалування генерал-губернаторові, Запорізькому війську, духовенству ружних церков і монастирів. – 387 арк.
15. Спр. 2555. – 1755 р. – Справа про проведення генеральної ревізії серед духовенства для виявлення осіб незаписаних в подушний оклад. – 8 арк.

16. Спр. 4426. – 1764 р. – Кошторис на утримання духовенства Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархії, затверджений Катериною II. – 15 арк.
17. Спр. 6313. – 1770 р. – Справа про заборону Сенатом світській владі втручатися у компетенцію духівницьких правлінь і встановити терміни епітимій. – 6 арк.
18. Спр. 7137. – 1773 р. – Дело о выдаче кормовых денег на содержание в Киево-Печерской крепости беглой крепостной крестьянки помещика Хрущева Филипповой Прасковьи. – 12 арк.

Фонд 127. Київська духовна консисторія

19. Оп. 2. – Спр. 7. – 1797 р. – По прошению Богодуховской округи села Михайловки жителя Федора Оробца о разводе с женою его Александрою, неспособною к супружеству. – 2 арк.
20. Оп. 144. – Спр. 44. – 1749 р. – Дело по доношению Ефросинии Кулбакиной о разрешении ей исповедываться и принимать причастие Святых Таин, состоящей в запрещении, по имению духовного родства с ее мужем Иваном Кулбакою и расторжении брака их по тем обстоятельствам. – 52 арк.
21. Оп. 157. – Спр. 119. – 1762 р. – Указы Синода. – 34 арк.
22. Оп. 172. – Спр. 49. – 1777 р. – О непродаже при церквах восковых свечь. – 2 арк.
23. Оп. 177. – Спр. 36. – 1783 р. – Продажа свічок. – 4 арк.
24. Оп. 1009. – Спр. 12-13. – 1793 р. – Клировые ведомости церковей Сквирского уезда. Имеются сведения об открытии церковей, количестве церковной земли, дворов и населения в приходах, церковно-приходских училищах. – 18 арк.
25. Оп. 1020. – Спр. 1871. – 1751 р. – Справа про заміну ыэромонахыв, ієридияконів в церквах Запорізької Січі, які відбули строк. – 9 арк.

26. Спр. 3143. – 1759 р. – Указ Синоду выд 21 вересня 1759 р. митрополиту київському і галицькому про заборону на Запоріжжя приймати духовних осіб без дозволу єпархіального архієрея. – 17 арк.
27. Спр. 62672. – 1798 р. – Ведомости о количестве земли и доходах церковей Киевского уезда. – 39 арк.

Фонд 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія

28. Оп. 1. – Спр. 50. – 1746 р. – Дело о разрешении овдовілому священнику церкви с. Остролуча Афанасию Яковлеву совершать службу. – 6 арк.
29. Спр. 67. – 1746 р. – Доношение священника церкви с. Полог Яненко Василия Васильева об обвинении его казаком Гавриловым Михаилом в несовершении торжественной службы. – 13 арк.
30. Спр. 142. – 1752 р. – Дело о привлечении сыновей священников для обучения в духовных семинариях. – 23 арк.
31. Спр. 148. – 1752 р. – Ведомость о количестве исповедавшихся в церквах Барышевской протопопии. – 12 арк.
32. Спр. 182. – 1753 р. – Дело оналожения церковного наказания на священника церкви с. Лукьяновки, Баришевской протопопи за несовершение торжественной службы. – 15 арк.
33. Спр. 342. – 1761 р. – Доношения и ведомости протопопов, духовных правлений о количестве церковей, священников и священнослужителей в протопопи за 1760-1761 гг. – 45 арк.
34. Спр. 398. – 1763 р. – Дело о невыплате денежного долга архимандритом монастыря Софронием. – 4 арк.
35. Спр. 490. – 1765 р. – Дело о запрещении вмешательства гражданским властям в дела церкви. – 5 арк.
36. Спр. 870. – 1772 р. – Опись имущества церковей Белоцерковской протопопи. – 24 арк.

37. Спр. 1002. – 1774 р. – Ведомости о количестве дворов в приходах Переяслово-Бориспольской епархии. – 25 арк.
38. Спр. 1527. – 1781 р. – Дело об отправлении церковных служб в святы с учреждением наместничеств. – 6 арк.
39. Спр. 1707. – 1784 р. – Ведомости о церквях, священниках и церковнослужителях Переясловской епархии и их детях. – 13 арк.

Фонд 1989. Ізюмське духовне правління

40. Оп. 1. – Спр. 73. – 1735 р. – О запрещении жителям с. Тополей продавать восковые свечи. – 3 арк.
41. Спр. 41. – 1734 р. – О запрещении священником налагать публичные покаяния. – 5 арк.
42. Спр. 88. – 1737 р. – О том, что священник злоупотребляет своим положением. – 2 арк.
43. Спр. 96. – 1742 р. – По сбору сведений о церковных рас ходах. – 1 арк.
44. Спр. 97. – 1742 р. – О церковнослужителях, принесших присягу императрицы. – 16 арк.
45. Спр. 111. – 1743 р. – О запрещении допускать к службе бродящих священников и дьяконов. – 3 арк.
46. Спр. 142. – 1748 р. – О сборе денежных сумм. – 3 арк.
47. Спр. 155. – 1752 р. – О поступках священников во время службы. – 2 арк.
48. Спр. 177. – 1796 р. – О неправильном разделе прихода между священниками с. Цароборисовка. – 4 арк.
49. Спр. 446. – 1795 р. – Об установлении приходов и штата священников и др. священнослужителей. – 82 арк.
50. Спр. 646. – 1747 р. – Об отправкесвященника Лохвицкого монастыря на покаянне. – 1 арк.

Фонд 2007. Харківське духовне правління.

51. Оп. 1. – Спр. 101. – 1735 р. – Об от даче всех детей церковнослужителей в славянолатинские школы. – 2 арк.
52. Спр. 120. – 1735 р. – О материальном положении духовенства. – 6 л.
53. Спр. 152. – 1736 р. – О злупотреблении священнослужителями во время службы. – 7 арк.

Фонд 2009. Білгородська духовна консисторія

54. Оп. 1. – Спр. 12. – 1722 р. – О запрещении духовенству отдавать своїх детей в арифметические школы.
55. Спр. 104. – 1725 р. – Протокол осмотра побоев , нанесенных одним священником другому. – 1 арк.
56. Спр. 406. – 1732 р. – Дело о пьянстве священника с. Новомлинского. – 7 арк.

Фонд 2011. Чернігівська духовна консисторія

57. Оп. 1. – Спр. 1. – 1730 р. – Укази Синоду, універсали чернігівського єпископа, тощо, про порядок оголошення урядових указів в церквах, про сприяння цивільними властями в стягненні штрафів з осіб, що не сповідалися і не причащалися та ін. – 84 арк.

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І.
Вернадського*

Фонд II. Історичні матеріали

Фонд XIII. Синод

58. Спр. 369. – Записка о положении православной церкви в России. – 18 арк.

59. Спр. 6197. – 1722-1767 рр. – Реестры и анотации дел Синода за 1722 – 1767 гг. – 8 арк.
60. Спр. 6199. – 1733-1739 рр. – Выписки из книги Синода. – 56 арк.
61. Спр. 6277. – 1726 р. – Доношения ігумена Глуховского Петро-Павловского монастыря Луки – Киевскому митрополиту Варлааму Ванатовичу о пьянстве, безчинствах села Погаричи Ивана Погарецкого. – 1 арк.
62. Спр. 6277-а. – 1726 р. – Сообщение зеньковского жителя Лазаря Зарновского консисторському писарю Ладинскому оправвержением доноса на него о якобы четвертой женьтьбе. – 2 арк.

Фонд 81. Особовий фонд історика О.І. Левицького

Фонд 160. Колекція рукописів Київської духовної академії

63. Спр 45. – Опись имущества Киево-братского монастыря. – 100 арк.
64. Спр 49. – 1721-1724 рр. – Указы правительствующего Синода. – 100 арк.
65. Спр. 241. – 1766 р. – Решение Киевской духовной консистории по доносу о взятках. – 21 арк.
66. Спр. 245. – 1766-1767 рр. – Дело о наследстве умерших монашуствующих Киево-Печерской Лавры. – 51 арк.
67. Спр. 504. – 1727-1729 рр. – Указы Синода и Сената. – 19 арк.
68. Спр. 574. – 1776 р. – Ведомости о наличных и упраздненных церквах в Малинской протопопи и о количестве при них священников. – 50 арк.
69. Спр. 599. – 1746 р. – Опись имущества Нежинского Благовещенского монастыря. – 46 арк.
70. Спр. 604. – 1783 р. – Доношения и рапорты духовних правлений и священников Переяславской духовной консистории и ведомость о родивщихся, бракосочитавщихся и умерших. – 80 арк.

- 71.Спр 731. – 1726 р. – Запись решения священника с. Ярославки Алексея об от даче своего грунта в погашение не выплаченных долгов. – 2 арк.
- 72.Спр 732. – 1726 р. – Выпись с книг меских переясловских о передаче жителями с. Ерковы своих полей и нив отцу игумену кирилловского монастыря Феодосию Киенскому. – 4 арк.
- 73.Спр. 780. – 1705 р. – Дело духовного суда о клевете священника Святониколаевской церкви Василия Яновича на сотника Лубенского Василия Савича. – 12 арк.
- 74.Спр 832. – 1743 р. – Дело о выделении вдовам священников части церковних доходов. – 14 арк.
- 75.Спр. 939. – 1721-1739 рр. – Доношения настоятелей монастырей митрополиту о поведении монахов, сборе денег, тяжбах и др. вопросов.
- 76.Спр. 1066. – 1752-1755 гг. – Дело об оставлении священником Данилом Левицким прихода в святы с отказом присягнуть унии и о назначении его священником в гусарський полк Ивана Хорвата. – 17 арк.
- 77.Спр 1070. – 1760 р. – Указы и доношения архимандритов митрополиту Киевскому Арсению Могилянскому. – 14 арк.
- 78.Спр. 1079. – 1772 р. – Дело о недостойном поведении священника Пирятинской церкви Григория Сарацизовича и о принятих консисторией мерах по его наказанию. – 76 арк.
- 79.Спр. 1107. – 1739-1752 рр. – Указы Синода, доношения священников и архимандритов монастырей о выходцах из Польши, желающих уйти от унии и доживать в монастырях православной веры.
- 80.Спр. 1137. – 1757-1786 рр. – Ведомости о духовних правлениях киевской епархии и о церковно и священнослужителях.
- 81.Спр. 1141. – 1776 р. – Доношения архимандрита Слуцкого монастыря Павла о сборе столових мирових денег. – 9 арк.
- 82.Спр. 1142. – 1774 г. – Указ Синода о представлении сведений об освобождающейся должности игумеена. – 10 арк.

83. Спр. 2377. – Иерархия Российской церкви. Списки патриархов, митрополитов, епископов. – 133 арк.

Российский государственный архив древних актов, г. Москва

Фонд 18. Разряд XVIII. Духовное ведомство

84. Оп.1. – Д. 6. – 1703 г. – О денежных доходах Хутыня монастыря стряпчего Ивана Балакирева по монастырским делам. – 3 л.
85. Оп. 1. – Д. 13 ч (1(2)) – 1709-1710 гг. – Приходо-расходные книги на неокладные отдачи. – Ч. 1 – 179 л.; Ч. 2. – 172 л.
86. Оп. 1. – Д. 180. – 1757-1759 гг. – Жалобы крестьян присланы к разным монастырям. – 81 л.

Фонд 248. Сенат и его учреждения. Канцелярия Сената

87. Оп. 106. – Д. 284. – 1713 г. – Доношения приказа Большого Дворца, Монастырской Палаты о приходе и расходе денежной казны со сведениями о подьячих и количестве подведомственных приказу крестьян дворов. – 48 л.
88. Оп. 106. – Д. 2333. – 1758 г. – Рапорты Нижегородской губернской Юрьевской и Балаханской воеводских канцелярий о распределении священнослужителей и их детей по церквам. – 34 л.
89. Оп. 106. – Д. 280. – 1713 г. – Доношения из различных монастырей о сборе налогов. – 48 л.
90. Оп. 106. – Д. 379. – 1714-1715 гг. – Дело об обложении налогом крестьянских дворов Новоспаского монастыря.
91. Оп. 106. – Д. 434. – 1715 г. – Указы Петра I. – 16 л.
92. Оп. 106. – Д. 2333. – 1755-1758 гг. – Рапорты Нижегородской Губернской Юрьевской и Багазонской воеводской канцелярии о распределении священнослужителей и на детей по церквам. – 36 л.

Ф. 1183. Московская контора Синода

93. Оп. 3 – Д. 3. – 1737 г. – По доношению Тамбовской провинциальной канцелярии которым требуют указ, о доносе Верховломского уезду села Знаменского Титово тож попом Александром о взятках подьячим Казариновым, да попом же Иваном Дмитриевым, на сентябрь 21. – 294 л.
94. Оп. 3. – Д. 15. – 1737г. По указом из Святейшого Синода о присылке с настоятелем за противное указом монахов пострижение штрафных денег. – 88 л.
95. Оп. 3. – Д. 3. – 1738 г. – По указам из Святейшого Синода о присылке из Коллегии Экономии в оный Синод для нужно потребных расходов денежной суммы по прочем. – 222 л.
96. Оп. 3. – Д. 28. – 1740 г. – Рапорты из духовной династории и из московской типографии и из Св. Синода указы о приходе и расходе денежной казны. – 68 л.
97. Оп. 3. – Д. 76. – 1740 г. – По доношению Коллегии Экономии о принятии оставших после имевшегося в Синодальном дворцовом приказе копииста Петра Тележникова за нечетные на нем деньги святых образов. – 6 л.
98. Оп. 3. – Д. 95. – 1740 г. – По доношению духовной династории об отпуске во оную династерию из Коллегии Экономии на мелочные тои династории расходы определенной от Св. Синода суммы и о прочем. – 10 л.
99. Оп. 3. – Д. 196. – 1741 г. – По доношению преосвященного Черниговского с требованием чтоб на провоз из епархии его о исповедавшихся и неисповедавшихся ведомостей определено было деньги держать их собираемых штрафных денег. – 4 л.
100. Оп. 4. – Д. 45. – 1746 г. – Книга сбора денежных пошлин с дьячков, диаконов и пономарей.
101. Оп. 4. – Д. 90. – 1758 г. – Указы Синода. – 286 л.
102. Оп. 4. – Д. 135. – 1768 г. – Указы Синода. – 129 л.
103. Оп. 4. – Д. 145. – 1770 г. – Указы Синода. – 86 л.
104. Оп. 4. – Д. 150. – 1771 г. – Указы Синода. – 167 л.

105. Оп. 4. – Д. 218. – 1787 г. – Указы Синода. – 60 л.
106. Оп. 10. – Д. 22. – 1783-1784 гг. – Дело об отсылке в казначейство денег, оставшихся от жалования умершего архимандрита Симонова монастыря Дорофея. – 18 л.

2. Опубліковані джерела

107. Акты, относящиеся до юридического быта Древней России. – Т. I. – Спб.: Тип. Императорской академии наук, 1857. – 399 с.
108. Акты, относящиеся до юридического быта Древней России. – Т. III. – Спб.: Тип. Императорской академии наук, 1857. – 272 с.
109. Александров Н. Сборник церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства / Н. Александров. – Спб.: Тип. Глав. штаба его имп. величества по воен.-учеб. заведениям, 1860. – 241 с.
110. Барсов. Т. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. – С-Пб., 1885. – Т. 1. – 864 с.
111. Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I / Н. А. Воскресенский: [в 2 т.]. – М.-Л. : Издательство Академии Наук Союза ССР, 1945. – Т. I. – 602 с.
112. Духовный регламент, тщанием и повелением всепресветлейшего державнейшего государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – М.: В Синодальной типографии, 1866. – 192 с.
113. Законодательство Екатерины II. Под. ред. О.И. Чистякова, Т.Е. Новицкой. – Т. 1-2. – М., 2001.

114. Законодательство Петра I / [сост. Клеандрова В.М., Колобов Б.В., Кутьина Г.А. и др.; ред. Преображенского А.А., Новицкой Т.Е.]. – М.: Юрид. лит., 1997. – 880 с.
115. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода. – Т. II. – Ч. II: 1722 г. – СПб.: Синодальная типография, 1878. – 671+XCI+62+2 с.
116. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода. – Т. V: 1725 г. – СПб.: Синодальная типография, 1897. – 94+1056 с.
117. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода. – Т. VII: 1727 г.. – СПб.: Синодальная типография, 1885. – 86+554 с.
118. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода. – Т. IX: 1729 г. – СПб.: Синодальная типография, 1913. – 8+1086 с.
119. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода. – Т. X: 1730 г.. – СПб.: Синодальная типография, 1901. – 8+1078 с.
120. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода. – Т. XXXI: 1751 г.. – СПб.: Синодальная типография, 1909. – I+III+806 с.
121. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода. – Т. XXXIX: 1759 г. – СПб.: Синодальная типография, 1910. – VII+848 с.
122. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т. I, III–IX, XII – XXII. – СПб.: Тип. II отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
123. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование

- государыни императрицы Екатерины Второй. – Т. 1: 1762-1772 гг. – СПб.: Синодальная типография, 1910.– 831+62 с.
124. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 3: 1746-1752 гг. – СПб.: Синодальная типография, 1912.– 542+14 с.
125. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 3: 1785-1796 гг. – Петроград: Типография Штаба отельного корпуса пограничной стражи, 1915.– 537+44 с.
126. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 4: 1724 по 28 января 1725 г. – СПб.: Синодальная типография, 1876.– 16+365 с.
127. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 4: 1753 по 28 июня 1762 г. – СПб.: Синодальная типография, 1912. – 619+24 с.
128. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 7: с 19 января 1730 по 23 декабря 1732 г. – СПб.: Синодальная типография, 1890 – 654+5+15+56 с.
129. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. X: 1738 по 24 ноября 1741 г. – СПб.: Синодальная типография, 1911. – 691+46 с.
130. Проекты уголовного уложения 1754-1766 годов. Новоуложенной книги часть вторая: о розыскных делах и какие за разные злодейства и преступления казни, наказания и штрафы положены [под ред. А.А. Востокова]. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1882. – 206 с.
131. Проволович А.И. Сборник законов о монашествующем духовенстве / А.И. Проволович. – М., 1897.

132. Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России / А. Ратшин. – М.: Унив. тип, 1852. – 613 с.
133. Ростиславов Д. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей / Д. Ростиславов. – СПб., 1876. – 396 с.
134. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего правительствующего Синода 1721 – 1878 гг. – М., 1879.
135. Свод законов о состояниях. Сост. А.Л. Саатчан. – СПб.: Литейный проспект. – № 53. – 1911.
136. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / Предисловие К.А.Софроненко. – М.: Тип. Моск. юрид. Ин-та, 1951. – 178 с.
137. Устав Духовных консисторий. – СПб.: В синодальной типографии, 1841.
138. Циркулярные указы Святейшего Синода 1867-1900 гг. Соб. Завьялов А. Изд. 2 дополненное. – СПб.: Издание книгопродавца Тузубова, 1901.
139. Чижевский И.Л. Собрание церковно-гражданских постановлений о монашествующих и монастырях / И. Л. Чижевский. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1898. – 192 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті, навчальні посібники, дисертації та автореферати

140. Адаменко А.М. Приходы Русской православной церкви на юге Западной Сибири в XVII – начале XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / А.М. Адаменко. – Кемерово, 1998. – 23 с.
141. Амвросий. История Российской Иерархии / Амвросий. – Т. 1-6. – М.: Синод тип., 1807 – 1816. – 212 с.
142. Анисимов Е.В. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке / Е.В. Анисимов. – М: Новое литературное обозрение, 1999. – 720 с.

143. Анисимов Е. Податная реформа Петра I / Евгений Анисимов. – Л.: Наука, 1982. – 296 с.
144. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII века / Е.В. Анисимов. – М., 1986. – 284 с.
145. Асочакова В.Н. Русская православная церковь в истории Хакасско-Минусинского края в XVIII – первой четверти XIX в. / В.Н. Асочакова. – Абакан: Изд-во Хакас. гос. ун-та им. Н.Ф. Катанова, 2005. – 204 с.
146. Байдин В.И. Дневник священника / С.В. Голикова, Л.А. Дашкевич, М.Ю. Нечаева // Уральский исторический вестник. – Екатеринбург, 1995. – № 2. – С. 110-128.
147. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. / В. Барвинский. – Харьков, 1909. – 296 с.
148. Барсов Н.И. Митрополит Ростовский Арсений Мациевич и дело об отобрании в казну монастырских имений, 1762-1763 гг. Исторический очерк / Н.И. Барсов // Русская старина. – 1876. – Т. 15. – С. 721-756.
149. Барсов Т.В. Синодальные учреждения прежнего времени / Т.В. Барсов. – СПб.: Скоропечатня и Литография И.О. Пухира., 1897. – 249 с.
150. Беднов В.А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории) / В.А. Беднов // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1908. – Вып. 4. – С. 31-129.
151. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий / А. Белгородский. – К., 1901. – 224 с.
152. Беликов В. Отношение государственной власти к церкви и духовенству в царствование Екатерины II / В. Беликов // Чтение в обществе любителей духовного просвещения. – М., 1875. – № 7. – С. 721-762; – № 8. – С. 70-86.
153. Белявский М.Т. Сословия и сословный строй / М.Т. Белявский // Очерки истории русской культуры 18 века / Под ред. В. А. Рыбакова. – М.: МГУ, 1987. – Ч. 2. – С. 21-43.

154. Бердников И.С. Краткий курс церковного права / И. Степанович Бердников – Казань: Типография Императорского университета, 1888. – 483 с.
155. Бернштам Т.А. Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии / Т.А. Бернштам. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2005. – 311 с.
156. Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVIII и первой половине XIX столетия / Ф.В. Благовидов. – Казань, 1900. – 450 с.
157. Борзаковський Д. Вопрос о церковных вотчинах при императрице Екатерины II / Д. Борзаковский // Черниговские епарх. Известия. Прибавления. – 1873. – № 19. – С. 331-339.
158. Борисова А.В. Государство, церковь, общество в России в XVIII – XIX вв.: Учеб. пособие; Яросл. гос. ун-т / Н.С. Велитченко, Ю.Б. Смирнова. – Ярославль, 2002. – 96 с.
159. Булгаков С. Православие: очерки учения православной церкви / Сергей Булгаков. – М., 1991. – 416 с.
160. Булыгин И.А. Вопрос о секуляризации духовных вотчин в правительственной политике 20-х – начале 60-х гг. / И.А. Булыгин // Церковь, общество и государство феодальной России. – М., 1990. – С. 302-310.
161. Булыгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века / Илья Булыгин. – М.: Наука, 1977. – 327 с.
162. Быстров Н. Покровская церковь погоста Елин, Островского уезда, Псковской губернии и Елинский приход / Н. Быстров. – Псков, 1902. – 116 с.
163. Варичев Е.С. Православная церковь. История и социальная сущность / Е.С. Варичев. – М., 1982. – 192 с.
164. Вдовина Л.Н. Стефан Яворский и Феофан Прокопович / Л.Н. Вдовина // Великие духовные пастыри России / Под ред. А.Ф. Киселева. – М., 1999. – С. 358-383.

165. Веденяпин П.Г. Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительно православного духовенства / П.Г. Веденяпин // Православное обозрение. – 1865. - № 5. – С. 69-117; – № 7. – С. 296-334.
166. Верховской П.В. Населенные недвижимые имения св. Синода, архиерейских домов и монастырей при ближайших преемниках Петра Великого / П.В. Верховской. – СПб.: Типография училища глухонемых (М. Алленовой), 1909. – 477 с.
167. Верховской П.В. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX ст. Вып. 1 / П. Верховской. – Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1912. – 148 с.
168. Виденеева А.Е. Ростовские соборяне в XVIII в. (до перевода архиерейского дома в Ярославль) // История и культура Ростовской земли. – Ростов: Факел, 1996. – С. 46-89.
169. Виденеева А.Е. Ростовский архиерейский дом и система епархиального управления в России XVIII века / А.Е. Виденеева. – М., 2004. – 434 с.
170. Винар Л. Українське Історичне Товариство (1995-2000). Статті і матеріали / Л. Винар. – Чернівці, 2000.
171. Вишнеvский Д.К. Киевская академия в первой половине XVIII ст.: Новые данные, относящиеся к истории этой академии за указанное время / Д.К. Вишнеvский. – К.: Тип. И.И. Горбунова, 1903. – 371 с.
172. Владения и крепостные крестьяне русской церкви в конце XVII века. – М.: Ин-т истории АН СССР, 1988. – 166 с.
173. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. 5 кн. / І. Власовський. – Нью-Йорк, 1977. – Т. 1. – 294 с.; Т.2. – 398 с.; – Т. 3. – 390 с.
174. Водарский Я.Е. Церковные организации и их крепостные крестьяне XVII – начале XVIII в. / Я.Е. Водарский // Историческая география России XII – начало XX в. Сб. статей к 70-летию проф. Л.Г. Бескровного. – М.: Наука, 1975. – С. 70-96.

175. Гагарин Ю.В. Участие православной церкви в эксплуатации трудящихся Коми края при Петре I // Аграрная история и социалистические преобразования северной деревни. – Волгда, 1974. – С. 259-271.
176. Горчаков М.И. Монастырский приказ. (1649-1725 г.): Опыт ист.-юрид. исследования / М. Горчакова. – СПб.: Тип. А. Траншеля, 1868. – 296 с.
177. Горчаков М.И. О земельных владениях митрополитов, патриархов и св.Синода (988 – 1738 гг.) / Михаил Горчаков. – С-Пб.: Тип. А. Траншеля, 1871. – 560 с.
178. Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций / М. И. Горчаков – СПб.: Типография И. Флейтмана, 1909. – 338 с.
179. Грекулов Е.Ф. Нравы русского духовенства / Е.Ф. Грекулов. – М., 1931. – 46 с.
180. Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764-1863 гг.) / Н. Григорович. – СПб.: в Синодальной типографии, 1867. – 114+3 с.
181. Громько М.М. Православные обряды и обычаи в русском крестьянском доме / М.М. Громько // Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII – XX вв.: этнографические исследования и материалы. – М.: Наука, 2002. – С. 66-90.
182. Громько М.М. Службы вне храма / М.М. Громько // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX вв.: итоги этнографических исследований. – М.: Наука, 2001. – С. 103–124.
183. Грушевський М.С. Духовна Україна. Зб. творів / М.С. Грушевський. – К., 1994. – 558 с.
184. Грушевський О. Господарство Київської митрополії та монастирів в XVI в. / О. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 14-22.
185. Грушевський О. З економічного життя українських монастирів XVII–XVIII вв. Перші гетьманські універсали / О. Грушевський // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 42-48.

186. Гуржій О.І. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. / О.І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1979. – №11. – С.87-94.
187. Державин Г. Р. Поденная записка // Пименов В.В., Этитеин Е.М. Русские исследователи Карелии (XVIII в.). – Петрозаводск, 1958. – С. 157-191.
188. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. / І. Джиджора // Записка наук. тов-ва в.м. Шевченка. – 1910. – Т. 98. – С. 55-74; Т. 101. – 1911. – С. 63-100.
189. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / І. Джиджора. – К.: ВУАН, 1930. – 171 с.
190. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления нового уложения) / А. Дианин. – К.: [Б. и.], 1904. – 91 с.
191. Дмитриев Л. Петр I и Церковь / Л. Дмитриев // Религия и Церковь в истории России. – М., 1975. – С. 168-174.
192. Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви / А.П. Доброклонский. – М.: «Крутицкое патриаршее подворье», 1999. – 936 с.
193. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Львів, 1991. – 576 с.
194. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 70 с.
195. Дубровский В. З побуту українських монахів другої половини XVIII ст. / В. Дубровський. – К.-Харків, 1930. – 44 с.
196. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В.А. Дядиченко – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.
197. Дэн В.Е. Податные элементы среди духовенства России в XVIII в. / В.Е. Дэн – Пг., 1918. – 268 с.

198. Ершова Н.А. Социальный статус приходского духовенства и его участие в процессе формирования российской интеллигенции в XVIII столетии // Проблемы истории России XVIII – XX веков. / Н.А. Ершова. – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарский университет, 1997. – С. 64-77.
199. Завьялов А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II / Алексей Завьялов. – СПб.: Типография А.П. Лопухина, 1900. – 405 с.
200. Заикин В. Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и «соборность» в Киевской митрополии в XVI – XVII в. / В. Заикин. – Варшава, 1930.
201. Заикина И.В. Правовое положение монастырей в Российской империи XVIII – начала XX вв.: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. к.ю.н. Спец. 12.00.01 / И.В. Заикина. – Ростов-на-Дону, 2004. – 23 с.
202. Зайцева Л.Ю. История Православной церкви Южного Зауралья в досоветский период. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Курган, 1996. – 21 с.
203. Захарова Л.Ф. К последствиям секуляризации церковных земель в России / Л.Ф. Захарова // Вопросы истории. – М.: Наука, 1982. – № 12. – С. 165-168.
204. Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи / В.В. Зверинский. – Т. 1-2. – СПб.: Типография В.Безобразова и Компании, 1890. – Т.1. – 314 с.; – Т. 2. 466 с.
205. Зинченко А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения православных монастырей в Российской империи / А.Л. Зинченко // Исторические записки. – Т. 112. – М., 1985. – С. 98-125.
206. Знаменский И.П. Законодательство Петра Великого относительно православного духовенства / И.П. Знаменский // Православный собеседник. – Казань: В университетской типографии, 1863. – № 7. – С. 377-414; № 9. – С. 45-77.

207. Знаменский П.В. История русской церкви / П.В. Знаменский. – М.: «Крутицкое патриаршее подворье», 1996. – Книга 10. – 474 с.
208. Знаменский И.П. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I / И.П. Знаменский. – М.: Тип. М.Н. Лаврова и К., 1880. – 185 с.
209. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / Петр Знаменский. – Казань: в унив. тип., 1873. – 851 с.
210. Зольникова Н.Д. Сословные проблемы во взаимоотношениях церкви и государства в Сибири (XVIII в.) / Н.Д. Зольникова. – Новосибирск: Наука, 1981. – 181 с.
211. Зольникова Н.Д. Сибирская приходская община в XVIII в. / Н.Д. Зольникова. – Новосибирск: Наука. Новосибирск, 1990. – 291 с.
212. Ивановский Я. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству / Я. Ивановский. – СПб., 1883. – 365 с.
213. Исаев И.А. История государства и права России: Учебник / И.А. Исаев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2004. — 797 с.
214. Іларіон (проф. І. Огієнко) Українська культура і наша Церква. Ідеологія Української Православної Церкви. Життєпис / Іларіон. – Вінніпег: Волинь, 1991. – 84 с.
215. Іларіон, митрополит. Церковне право / Митрополит Іларіон. – Вінніпег: УПЦ в Канаді, 1990. – 151 с.
216. Ісіченко І. Загальна церковна історія: Курс лекцій для вищих духовних шкіл / І. Ісіченко. – Харків: Акта, 2001. – 601 с.
217. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісіченко. – Харків: Акта, 2003. – 472 с.
218. Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. праць / НАН України; Інститут філософії. Відділення релігієзнавства / П.Яроцький (відп.ред.). – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
219. Кавелин С.П. Исторический очерк поземельного устройства государственных крестьян / С.П. Кавелин. – М., 1912. – 72 с.

220. Камкин А.В. Крестьянский мир на русском севере (материалы по истории северорусских крестьянских сообществ XVIII в). Учебное пособие. – Вологда: Русь, 1995. – 96 с.
221. Камкин А.В. Православная церковь на Севере России: очерки истории до 1917 г. / А.В. Камкин – Вологда: ВГПИ, 1992. – 315 с.
222. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви / А.В. Карташев. – Т.1. – М., 1997. – 418 с.
223. Каменский А.Б. Екатерина II / А.Б. Каменский // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 62-88.
224. Каменский А.Б. Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой / А.Б. Каменский. – М.: Знание, 1997. – 288 с.
225. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: Реформы в России XVIII в.: Опыт целостного анализа / А.Б. Каменский. – М.: РГГУ, 1999. – 575 с.
226. Каменский А.Б. Россия в XVIII веке / Александр Борисович Каменский. – М.: АСТ «Астрель», 2006. – 190 с.
227. Карасев А.В. Генеалогия приходского духовенства Кашинского и Калязинского уездов Тверской губернии XVIII – первой половины XIX века / А.В. Карасев // Неизвестные страницы истории Верхневолжья. Сборник научных трудов. – Тверь: Тверской гос. ун-т, 1994. – С. 14-16.
228. Кафенгауз Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века / Б. Кафенгауз. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 355 с.
229. Кедров Н.И. Духовный регламент в связи с преобразовательской деятельностью Петра Великого / Н.И. Кедров. – М., 1886. – 244 с.
230. Клеандрова В.М. Из истории взаимоотношений государства и церкви в России / В. Клеандрова // Вопросы научного атеизма. – М., 1988. – № 37 – С. 11-18.
231. Кильчевский В. Богатство и доходы духовенства / В. Кильчевский. – СПб., 1908. – 46 с.
232. Клибанов А.И. Русское православие: вехи истории / А.И. Клибанов, Н.И. Павленко – М.: Наука, 1989. – 719 с.

233. Клибанов А.И. Церковь и светская власть / А.И. Клибанов, Н.И. Павленко // История СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической Революции. Под ред. Л.Г. Бескровного. Т. 3. – М., 1967. – 446 с.
234. Ключевский В.О. Православие в России / Василий Осипович Ключевский. – М.: Мысль, 2000. – 261 с.
235. Ковалев А. Историческое описание ставропигиального второклассного Заиконоспасского монастыря в Москве / А. Ковалев. – М., 1887. – 168 с.
236. Коган Ю.Я. Церковь и русский абсолютизм в XVIII в. / Е.Ф. Грекулов // Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. – М., 1967. – С. 190-198.
237. Комашко Б.Я. История христианства и Православной Церкви с древности до наших дней / Б.Я. Комашко. – Донецк: БАО, 2009. – 752 с.
238. Комиссаренко А.И. Абсолютитское государство России и духовные земельные собственники в борьбе за землю, крестьян и ренту / А.И. Комиссаренко // Социально-политическое и правовое положение крестьянства и дореволюционной России. – Воронеж, 1983. – С. 129-138.
239. Комиссаренко А.И. Денежные бюджеты духовных вотчин в России во второй четверти и середине XVIII в. / А.И. Комиссаренко // Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование. – М.: Российская академия наук, 1995. – С. 54-62.
240. Комиссаренко А.И. Деятельность Комиссии о духовных имениях и Коллегии экономии по подготовке секуляризации церковного землевладения в первые годы правления Екатерины II (1762-1764 гг.) / Аркадий Комиссаренко // Международная конференция «Екатерина Великая: эпоха российской истории»: Тезисы докладов. – СПб, 1996 . – С. 182-185.
241. Комиссаренко А.И. Ликвидация церковной земельной собственности и русское общество (отношение духовенства, дворянства и крестьянства к секуляризационной реформе 1764 г.) / А.И. Комиссаренко // Церковь,

общество и государство в феодальной России. Сборник статей / Отв. ред. Клибанов А.И. – М.: Наука, 1990. – С. 321-340.

242. Комиссаренко А.И. Разработка законодательных актов секуляризационной реформы 1764 г. / Аркадий Комиссаренко // Проблемы истории России. – Екатеринбург, 1998. – Вып. 2. – С. 44-49.
243. Комиссаренко А.И. Русский абсолютизм и духовенство в XVIII веке / А.И. Комиссаренко. – М.: Изд-во Всес, 1990. – 202 с.
244. Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори / М. Котляр. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 69.
245. Кремлева И.А. Мирской обет / И.А. Кремлева // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX вв. – М.: Наука, 2001. – С. 229-251.
246. Крыжановский Е. Киевская духовная консистория в XVIII веке / Е. Крижановский // Киев. Епарх. Ведомости. – 1862. – № 1. – С. 8-29; № 14. – С. 117-486.
247. Крыжановский Е. Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович / Е. Крижановский // Труды Киев. духов. академии. – 1861. – № 3. – С. 267-315.
248. Крижанівський О.П. Традиційні джерела церковних доходів на Правобережній Україні у XVIII ст. / О.П. Крижанівський // Вісник Київського університету. Історичні науки. – Вип. 32. – 1990. – С. 53-58.
249. Крижановский О.П. Церковь в социально-экономическом развитии правобережной Украины в XVIII-первой половине XIX в.: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра ист. наук: 07.00.02 / О.П. Крижановский. – К., 1992. – 32 с.
250. Крикртун В. Положение и борьба крепостных крестьян лавры во второй половине XVIII в. / В. Крикртун // Правда о Киево-Печерской лавре. Сб. статей. – К., 1963.
251. Кузнецов А.М. Православное духовенство в период правления Павла I / А.М. Кузнецов // Научные труды Московского педагогического

государственного университета. Серия: Социально-исторические науки. – М.: Прометей, 1998. – С. 19-23.

252. Кузнецов С.В. Православный приход в России в XIX в. / С.В. Кузнецов // Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII–XX вв. – М.: Наука, 2002. – С. 156-179.
253. Кузьмук О.С. Козацьке благочестя: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст. / О. Кузьмук – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 228 с.
254. Кучумов В.А. Русское старчество / В. Кучумов // Монашество и монастыри в России XI – XX века: Исторические очерки. – М., 2002. – С. 223-244.
255. Ластовський В.В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII-у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти / В.В. Ластовський // Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Національний Києво-Печерський заповідник. – К.: Логос, 2006. – 278 с.
256. Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія) / В.В. Ластовський // Черкаський ін-т управління; Українське історичне товариство. – Черкаси, 2002. – 138 с.
257. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.) / Под ред. В.А.Томсинова. – М.: Зерцало-М, 2004. – 576 с.
258. Лебедев В.Б.. Псковское духовенство во второй половине XVIII в.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Псков, 2003. – 216 с.
259. Лебедев Б.В. Псковская духовная консистория в конце XVIII в. / Б.В. Лебедев // Религиозные верования и государственная власть. – №. 17. – Псков, 2002. – С. 44-48.
260. Левченко И.В. Русская Православная Церковь и государство: Учебное пособие / И.В. Левченко. – Иркутск: Изд-во ИЖЕА, 1997. – 160 с.

261. Лиман І.І. / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 242-248.
262. Лиман І.І. Організація збирання пожертв на півдні України у першій третині XIX століття / І.І. Лиман // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 180-191.
263. Лиман І. Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / І.І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – 400 с.
264. Лисовой Н.Н. Восемнадцатый век в истории русского монашества / Н. Лисовой // Монашество и монастыри в России XI – XX века: Исторические очерки. – М., 2002. – С. 186-222.
265. Листова Т.А. Религиозно-общественная жизнь: представления и практика / Т.А. Листова // Русский Север: этническая история и народная культура. XII – XX века. – М.: Наука, 2004. – С. 725-747.
266. Лотоцький О. Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. – Варшава, 1931. – 146 с.
267. Лотоцький О. Суспільне становище білого духовенства на Україні і Росії в X VIII ст. / О. Лотоцький. – К., 1897. – 46 с.
268. Макарий митр. История русской церкви / митр. Макарий. – Т. 12. – СПб., 1889. – 349 с.
269. Максимович М. Собрание сочинений / М. Максимович. – Т. 1. – К.: типографія М.П. Фрица, 1878. – С. 565-571, 776-778, 829-833; Т. 2. – К.: типографія М.П. Фрица, 1877. – С. 372-374, 377-379.
270. Маньков Л.Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России / Л.Г. Маньков. – Л.: Наука, 1980. – 271 с.
271. Матисон А.В. Генеалогия православного приходского духовенства России XVIII – начала XX вв.: История рода Мощанских / А.В. Матисон. – М., 2000. – 120 с.

272. Медушевский А.Н. Утверждение абсолютизма в России: Сравнительное ист. исследование. – М.: Текст, 1994. – 319 с.
273. Мельгунов С.М. Наши монастыри. (К вопросу о секуляризации монастырских земель) / С. Мельгунов. – М., 1917. – 23 с.
274. Милюков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII века и реформа Петра Великого. Изд. 2-е / Павел Милюков. – М., 2011. – 698 с.
275. Милютин В. О денежных имуществах духовенства в России / В. Милютин. – М., 1862. – 456 с.
276. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (18-начало 20 вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 1, 2. 548+ 566 с.; 3-е изд. – СПб.: Дм. Буланин, 2003. – Т. 1. – LX+548 с.; Т. 2. – 583 с.
277. Мордвинцев В. Белое духовенство по жалобам населения Левобережной Украины XVIII в. / В. Мордвинцев // Материалы научно-практической конференции КГУ. «Православие: история и современность». – К, 1998. – С. 51-68.
278. Мордвинцев В. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII веке / В. Мордвинцев. – К.: «Знання», 1998. – 184 с.
279. Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст.: Навч. посібник / В.Мордвінцев. – К., РВЦ «Київський університет». – 1997. – 96 с.
280. Мордвинцев В.М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. / Вячеслав Михайлович Мордвинцев. – К.: ООО «Международ. фин. агенство», 1998. – 46 с.
281. Мордвінцев В. Сповідальні книги / В. Мордвінцев // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 84-87.

282. Мордвинцев В.М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: Дис. ...докт. Ист. Наук: 07.00.01. / В. Мордвинцев – К., 1999. – 579 л.
283. Наумова О.Е. Иркутская епархия в XVIII – первой половине XIX в. / О. Наумова. – Иркутск: Из-во Иркутского ун-та, 1996. – 208 с.
284. Николин А. Церковь и государство. История правовых отношений / А. Николин. – М., 1997. – 430 с.
285. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – 3 изд-е. – М.: Политиздад, 1985. – 448 с.
286. Никольский В.Н. Обзор главнейших постановлений Петра I-го в области личного семейного права: Речь, произнесенная на торжественном собрании Демидовского лицея (ноября 10 дня 1857 года) / Владимир Николаевич Никольский. – Ярославль: В Губернской типографии, 1857. – 118 с.
287. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – Вінніпег: Волинь, 1981. – 424 с.
288. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Таїнство хрещення Православної Церкви. Богословсько-історична студія / Іван Огієнко. – Вінніпег: Українське наукове православне Богословське товариство, 1956. – 128 с.
289. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: у 2 т. / Іван Огієнко. – К.: Україна, 1993. – 296 с.
290. Оглоблін О. Українська церковна історіографія / О. Оглоблін // Український історик. – К.: Українське історичне видавництво, 1969. – № 1-4.
291. Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956. – 286 с.
292. Павленко Н.И. Монастырское хозяйство по вотчинным инструкциям / Н. Павленко // Проблемы общественно-политической истории России в славянских странах. Сб. статей к 70-летию акад. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. –С. 313-321.

293. Павлов А. Исторический очерк секуляризации церковных земель в России / А. Павлов. – Одесса, 1871. – 154 с.
294. Павлов А.С. Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 4. – С. 597 – 616; № 5. – С. 1 – 29; № 6. – С. 253-283.
295. Павлов А.С. Курс церковного права / Алексей Степанович Павлов. – СПб.: Издательство «Лань», 2002. – 539 с.
296. Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / Алексей Степанович Павлов. – М.: В университетской типографии, 1887. – 452 с.
297. Павлов А. По поводу некоторых недоумений в науке православного церковного права / Алексей Павлов. – М.: Типография А.И. Снегиревой, 1891. – 40 с.
298. Папков А.А. Древнерусский приход: Краткий очерк церковно-приходской жизни в восточной России до середины XVII и в западной России до XVIII в. / А.А. Папков – Сергиев Посад: 2-я типография А.И. Снегиревой, 1897. – 584 с.
299. О благоустройстве православного прихода. С приложением проекта приходского устава / А. Папков. – СПб.: Санкт-Петербургская синод. тип., 1907. – 64 с.
300. Папков А.А. Погосты в значении правительственных округов и сельских приходов в Северной России / А.А. Папков. – М.: Т-во типолитогр. «Владимир Чичерин», 1898. – 54 с.
301. Папков А.А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века). Историческая справка / А. Папков. – М., 1899. – 162 с.
302. Папков А.А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя. (1855-1870) / А. Папков. – СПб.: Тип. А.П. Лопухина, 1902. – 184 с.
303. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени.

Опыт церковно-исторического изеледования / В. Пархоменко. – Полтава, 1908 – 138 с.

304. Петренко І.М. Згода як умова укладання шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносим мирян Російської православної церкви (XVIII ст.) / І.М. Петренко // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 51-68.
305. Петренко І.М. Невінчані (громадянські) шлюби православного населення Гетьманщини в XVIII ст. / І.М. Петренко // Сторінки історії: Зб. наук. праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2008. – Вип. 26. – С. 168-177.
306. Петренко І.М. Чернецтво як привід для розлучення подружжя серед сільського населення XVIII ст. / І.М. Петренко // Український селянин Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 105-107.
307. Петренко І.М. Шлюбний вік українського сільського населення у законодавстві Російської імперії XVIII ст. / І.М. Петренко // Український селянин Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 209-211.
308. Пивоваренко О.А. Винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні (друга половина XVII - XVIII ст.): моногр. / О.А. Пивоваренко. – К.: НУХТ, 2013. – 162 с.
309. Писарькова Л.Ф. От Петра I до Николая II: политика правительства в области формирования бюрократии / Л.Ф. Писарькова // Отечественная история. – М.: Наука, 1996. – № 4. – С. 29-43.
310. Покровский И.М. Казанский архиерейский дом, его средства и штаты преимущественно до 1764 года / И.М. Покровский. – Казань, 1906. – XII, 482, XXX, 264, XVI с.

311. Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв.: их открытие, состав и пределы / И.М. Покровский. – Казань: Центральная типография, 1913. – Т. 2. – 892 с.
312. Полонский А. Православная церковь в истории России (Синодальный период) / А. Полонский. – М.: Содействия, 1995. – 606 с.
313. Поселянин Е. Русская Церковь и русские подвижники 18-го века / Е. Поселянин. – СПб., 1905. – 207 с.
314. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР / Д. Поспеловский. – М., 1996. – 403 с.
315. Посошков И. Книга о скудости и богатстве: Памятники русской истории / И. Посошков. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1951. – 410 с.
316. Прокоп'юк О.Б. Духовна консисторія в системі епархіального управління (1721 – 1786 рр.) / О.Б. Прокоп'юк. – К.: Фенікс, 2008. – 296 с.
317. Пулькин М.В. Заполнение церковных вакансий в Олонецкой епархии во второй половине XVIII века / М.В. Пулькин // Традиции образования в Карелии. Материал республиканской научно-практической конференции посвященной 165-летию Олонецкой духовной семинарии. – Петрозаводск: Издательство ПетрГУ, 1995. – С. 56-57.
318. Пулькин М.В. Имущество сельских приходских церквей Олонецкой епархии в XVIII в.: Источники формирования и способы распоряжения / М.В. Пулькин // Церковная археология: Материалы первой Всероссийской конференции: Псков, 20 – 24 ноября 1995. – СПб.; Псков, 1995. – Вып. 26, Ч. 3. – С. 34-35.
319. Пулькин М.В. Православный приход и власть в середине XVIII – начале XX в. / М.В. Пулькин. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2009. – 422 с.
320. Пулькин М.В. Православие в Карелии (XV – первая треть XX в.) / О. Захарова, А. Жуков. – М., 1999. – 204 с.

321. Путро О.І. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / О.І. Путро // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143-147.
322. Путро О.І. До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / О.І. Путро // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 86-93.
323. Ретковская Л.С. Новодевичий монастырь. Путеводитель по музею / Л.С. Ретковская. – М., 1964. – 334 с.
324. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ / С.В. Римский. – М.: Общество Любителей церковной истории, 1999. – 568 с.
325. Рождественский С. Самуил Миславский, митроп. Киевский / С. Рождественский. – К., 1877. – 160 с.
326. Розанов Н.П. История московского епархиального управления со времени учреждения Святейшего Синода (1721-1821) / Н.П. Розанов. – Ч. 3. Кн. 1– М.: В типографии «Русских ведомостей», 1870. – 486 с.
327. Розов А.Н. Священник в духовной жизни русской деревни / А.Н. Розов. – СПб.: Алетейя, 2003. – 255 с.
328. Романова О.О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Романова Оксана Олексіївна. – К., 2009. – 368 с.
329. Ростиславов Д.И. О православном белом и черном духовенстве в России: В 2-х т / Д.И. Ростиславов. – Лейпциг: Франц Вагнер, 1866. – Т. 1. – 602 с.; Т.2. – 673 с.
330. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей / Д.И. Ростиславов. – СПб.: Типография морского министерства, Главное Адмиралтейство, 1876. – 396 с.
331. Рошкеттаев А.В. Монастыри Казанской епархии после учреждения штатов (1764-1917) / А.В. Рошкеттаев // Платоновские чтения. Материалы

Всероссийской конференции молодых историков г. Самара 3-9 декабря 1997 года. – Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 1998. – С. 127-136.

332. Румянцева М.Ф. Источники о материальном обеспечении и имущественном положении служащих местных государственных учреждений в последней трети XVIII в. / М.Ф. Румянцева // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. ст. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1981. – С. 159-182.
333. Рункевич С.Г. Александро-Невская лавра. 1713 – 1913 / С.Г. Рункевич. – Спб., 1913. – 1124 с.
334. Рункевич С. Г. История русской церкви под управлением Святейшего Синода. – Т. I Учреждение и первоначальное устройство св. пр. Синода / С.Г. Рункевич. – Спб., 1900. – 438 с.
335. Рункевич С.Г. Архиереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим. Вып. 1 / С.Г. Рункевич. – СПб., 1906. – 194 с.
336. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. / Б.А. Рыбаков – М., 1982. – 378 с.
337. Рындзюнский П.Г. Церковь в дворянской империи (XVIII в.) / П.Г. Рындзюнский // Русское православие: вехи истории. / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М.: Из-во политической литературы, 1989. – С.261-270.
338. Семевский Б. Сельский священник во второй половине XVIII века / Б. Семевский // Русская старина. – 1877. – №8. – С. 524-530.
339. Семенова Л. Церковные преобразования в первой четверти XVII в. / Л. Семенова // Вопросы научного атеизма. – М., 1987. – № 25 – С. 51-64.
340. Скурат К.Е. История Поместных Православных Церквей: Учеб. пособие: В 2. т. / К.Е. Скурат. – Т. 1. – М.: Русские огни, 1994. – 336 с.
341. Смилянская Е.Б. Волшебники. Богохульники. Еретики: Нар. религиозность и «духовные преступления» в России XVIII в. / Е.Б. Смилянская. – М.: Индрик, 2003. – 462 с.
342. Смирнов П. История христианской православной Церкви / П. Смирнов. – Пг., 1916. – 304 с.

343. Смолич И.К. История Русской Церкви (1700-1917) / И.К. Смолич // История Русской Церкви. – М.: Издательство Спасо-Преображенского монастыря, 1997. – Кн. 8. Ч. 1. – 800 с.
344. Смолич И.К. Русское монашество. 988–1917 / И.Смолич // Приложение к «Истории Русской Церкви». – М.: Православная энциклопедия, 1997. – 608 с.
345. Соловьев Н.А. Сарайская и Крутицкая епархия / Н.А. Соловьев // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М.: Из-во Московского университета, 1902. – С. 41-44.
346. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / Сергей Соловьев. – Т. 18. – М., 1993. Кн. IX. – С. 491
347. Спінул О.В. Київська духовна консисторія у XVIII столітті / О.В. Спінул // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 1997. – Вип. 35: Історія. – С. 34-42
348. Стефанович П.С. Приход и приходское духовенство в XVI—XVII вв./ П.С. Стефанович. – М.: Издательство «Индрик», 2002. – 352 с.
349. Суворов Н. Учебник церковного права / Николай Суворов. – М.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – 531 с.
350. Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания: очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья / О.А. Сухова. – М.: РОССПЭН, 2008. – 679 с.
351. Тальберг Н. История Русской Церкви. В 2-х томах / Н. Тальберг. – Т.2. – М., 1997. – 848 с.
352. Тинина З.П. Самодержавие и русская православная церковь в первой четверти XIX века / З.П. Тинина. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1999. – 284 с.
353. Титлинов Б. Правительство императрицы Анны Иоанновны в его отношениях к делам Православной Церкви / Б. Титлинов. – Вильна, 1905. – 467 с.

354. Титов Ф.И. Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве / Ф.И. Титов. – К., 1905. – 410 с.
355. Трегубов С.И. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII веке по мемуарам иностранцев / С.И. Трегубов. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1884. – 218 с.
356. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні [Текст]: навчальний посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття / В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
357. Устюгов Н.В. Русская церковь в XVIII в. / Н.В. Устюгов // Религия и церковь в истории России. – М., 1975. – С. 138-152.
358. Федорова В.А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 / В.А. Федорова. – М.: «Русская панорама», 2003. – 480 с.
359. Филарет (Гумилевский), архиеп. История русской церкви / Филарет Гумилевский. – Т. 1. – СПб., 1894. – 176 с.
360. Флоровский Г.В. Пути русского богословия. / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2009. – 848 с.
361. Харишин М. В. Історія підпорядкування української православної церкви Московському патріархату / М. В. Харишин. – К., 1995. – 176 с.
362. Харишин М. Російське самодержавство та Київська митрополіча кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії / В. Мордвінцев. – К., 1999. – 331 с.
363. Харлампович К. Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь / К. Харлампович. – Т. 1. – Казань, 1914. – 878 с.
364. Холмогоровы В. и Г. Исторические материалы о церквах и селах XVI – XVIII в. / В. и Г. Холмогоровы. – Вып. 4. – М., 1885. – 385 с.
365. Церковь, общество и государство в феодальной России. Сб. статей. – Наука, 1990. – 352 с.

366. Цеханская К.В. Иконы в народной жизни / К.В. Цеханская // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX вв. Итоги этнографических исследований. – М.: Наука, 2001. – С. 300-315.
367. Цыпин В.А. Церковное право. Курс лекций / Владислав Александрович Цыпин. – М.: МФТИ, 1994. – 440 с.
368. Чечулин Н. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II / Н. Чечулин // Журнал министерства народного просвещения. – 1904. – № 1. – С. 1-91.
369. Чистович И. Решиловское дело. Феофан Прокопович и Феофилакт Лопатинский: Материалы для истории первой половины XVIII ст. / И. Чистович. – СПб.: Странник, 1861. – 64 с.
370. Чистович И. Феофан Прокопович и его время / И. Чистович. – СПб., 1868. – 752 с.
371. Чубинский П.П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений / П.П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. – 1872. – Т. 6. – С. 29-80.
372. Шайжин Н. Слава Святителя и Чудотворца Николая в Олонецком крае / Н. Шайжин // Олонецкие епархиальные ведомости. – Петрозаводск, 1909. – № 13. – С. 289-292.
373. Шип Н.А. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення УНР) / Н. Шип. – К., 1997. – 28 с.
374. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.) / Николай Шпачинский. – К.: Тип. Товарищества Н.А. Гирич, 1907. – 667 с.
375. Шульгин В.С. Религия и церковь / В. Шульгин // Очерки русской культуры XVIII века. – Ч. 2. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 356-392.

376. Шапов А.П. Состояние русского духовенства в XVIII в. / А. Шапов // Православный собеседник. – Казань, 1862. – № 6.
377. Шульгин В.С. Религия и церковь / В. Шульгин // Очерки истории русской культуры 18 в. Ч. 2. – М., 1987. – 392 с.
378. Шапов Я.Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси / Я. Шапов // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – 276 с.
379. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии: [в 12 т.] – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – Т. 5.
380. Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів. Рец. на працю: Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830 / Н. Яковенко // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 145-149.
381. Яременко М В. Київське чернецтво XVIII ст. / М. Яременко – К.: Видавничий дім: «Києво-Могилянська академія», 2007. – 304 с.
382. Яшина О.Н. Земельная собственность Русской православной церкви в России в XVIII – первой половине XIX вв.: Дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. Наук / О.Н. Яшина. – М., 2003. – 23 с.
383. Юрковецкий В.Л. Церковь и государство. Эволюция взаимоотношений / В. Юрковецкий. – Курск, 2001. – 268 с.
384. Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. – Washington, 2000. –
385. Freeze G.L. The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century / G.L. Freeze. – Cambridge ; London : Harvard University Press, 1977. – 326 p.

ДОДАТОК А. Кількість приходських церков, дворів і прихожан у вотчинах Києво-Печерської Лаври в 40 – 60-х роках XVIII ст.⁵⁰²

Полк, губернія, уїзд	1743 р.			1764 р.		
	церков	дворів	осіб ч. і ж. статі	церков	дворів	осіб ч. і ж. статі
м. Печерське	6	860	6168	6	676	6905
Київський полк	25	1152	8521	28	1469	16747
Переяславський полк	4	364	3135			
Чернігівський полк	6	555	4777	6	424	5837
Стародубський полк	12	717	8044	14	1310	13352
Лубенський полк	10	1351	10974	10	1217	12917
Прилуцький полк	2	94	1037	2	175	1722
Ніженський полк	2	181	1833	2	175	1722
Всього	67	5256	44489	68	5364	58876
Белгородська губернія						
Брянський уїзд	9	989	14370	10	2130	16896
Трубчевський уїзд	2	333	2936	2	318	3153
Ізюмський полк	2	86	506	2	55	653
Ахтирський полк	1	147	460	1	63	792
Всього	81	6811	62761	83	7930	80370

⁵⁰² ЦДІАК. – Ф. 128. – Оп. 4 вот. – Д. 63. – Л. 2; Оп. 1 мон. – Д. 43. – Л. 151 об.-152.

ДОДАТОК Б. Підвідомчі церковні області Монастирського приказу та їх прибутки, 1701 – 1705 р.⁵⁰³

№	Назва єпархії	Кількість ченців	Кількість служителів	Загальний прибуток			
				гроші		Оброчний хліб (четв.)	Десятинна рілля (дес.)
				Руб.	Коп.		
1.	Патріарша область	5215	2006	53236	46	21232 ½	14064
2.	Ростовська	763	353	17711	60	2389	2240 ½
3.	Суздальська	929	383	8695	23	200	1796 ½
4.	Крутицька	672	149	3345	92	-	2981
5.	Коломенська	208	82	2921	76	132	499½
6.	Смоленська	142	107	3782	37	683	131
7.	Нижньогородська	648	112	5426	34	-	606
8.	Белгородська	189	135	3193	70	40	248
9.	Вологодська	738	676	6871	37	253¾	1378
10.	Тверська	413	206	4370	79	4	-
11.	В'ятська	631	122	2463	20	54	-
12.	Холмогорська	603	696	3265	68	134	-
13.	Рязанська	881	519	10156	69	138	2351 ¼ і 247 НИВ
14.	Казанська	903	274	3334	82	5136½	20
15.	Устюжська	661	14	2406	20	-	-
16.	Воронежська	235	48	1314	70	124½	130
	Всього	13831	5873	13250 5	34	32801	27238 і 247 НИВ

⁵⁰³ ЦГАДА. – Ф. 248. – Д. 769. – Лл. 667-670.